

॥ श्रीगुलावरावमहाराजकृत ॥

ग्रंथसंग्रह.

॥ सूक्तिरत्नावलि. ॥

प्रथम यष्टि.

हैं पुस्तक

प्रकाशक

श्रीनिवास रामचंद्र हरिदास

यांनीं

नागपूर येथे.

“ श्रीज्ञानेश्वर मुद्रणालय ” मध्ये छापिले.

या पुस्तकाचे सर्व हक्क प्रकाशकांनीं आपले
स्वाधीन ठेविले आहेत.

आवृत्ति १ ली.

भाद्रपद शुद्ध ४ शके १८२९.

किंमत १॥ रुपया.

O155:1 M81:4

D7-1

37647

2

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

आम्ही श्रीयुत गुलाबराव महाराज यांचे ग्रंथ “सूक्तिरत्नावली” या नावाने प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले आहे. त्याप्रमाणे हा “सूक्तिरत्नावली” चा प्रथम भाग वाचकांस सादर करित आहो. यांत भक्तिपद, तीर्थामृत, निमामांतपथसंक्षेपक, चौसष्टी, श्रीमद्भगवद्गीतासंगति निदिध्यासनप्रकाश व कांतकांतवाक्यपुष्प इतके ग्रंथ यांत आले आहेत. या ग्रंथासंबंधाने विशेष सांगण्याचे कांही कारण नाही. वाचकांनी हे वाचल्यावर त्याचे महत्त्व समजणार आहे. यापैकी कांही ग्रंथ सुलभ व कांही दुर्बोध असे आहेत, यांचे कारण असे आहे की वाचकांचे अधिकार व विषयाचे महत्त्व या दोन्हीही गोष्टीस अनुसरून ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यामुळे कांही ग्रंथात काठिन्यावभास होतो. तथापि यांचे विचारपूर्वक नित्य पठनाने बराच अर्थ बोध होऊ लागतो. या पुस्तकांत ११ पत्रे आहेत. त्यासंबंधाने इतकेच सांगायचे की शिष्य स्वीजालि असून सद्गुरूकडून ही पत्रे पावल्यावर तिला ब्रह्म अनुभव होवून ती कृतकृत्य झाली व जन्ममरणबंधनापासून मुक्त झाली, ज्यांना या ग्रंथांचे निर्माते श्रीयुत गुलाबराव महाराज यांच्या भेटीचे प्रसंग आले असतील, त्यांना या ग्रंथांतोळ विषय समजण्यास बरेच सुलभ जातील. या सूक्तिरत्नावलीचा दुसरा भागही लवकरच काढण्याचा विचार आहे. परंतु तो विचार सिद्धीस नेणे वाचक वर्गावर अवलंबून आहे. ज्यांचेकडून आगाऊ वर्गणी या पुस्तकाकरिता आली त्यांचेकडे पुस्तक लवकर न गेल्यामुळे त्यांची क्षमा मागणे जरूर आहे. प्रेस वगैरे सर्व नवे, आम्हांस माहितीही तेवढ्या पुरतीच, यामुळे पुस्तकास उशीर लागला, करितां आगाऊ वर्गणीदारांनी क्षमा करावी. ज्याच्या कृपेने हे महाकार्य हातीं घेतले आहे, त्याच्याच व आणखीही कामे या दासाकडून घडोत अशी प्रार्थना आहे.

श्रीनिवृत्तिनाथस्तव.

आर्या.

सद्योगगुणमणींची, ज्याच्या हृदयीं सदा सुखनिवृत्ति,
तो मज दीना दासा देऊ, दावुनि पदा सुख निवृत्ति ॥

श्रीज्ञानेश्वरस्तव.

आर्या.

जो ज्ञानराज भगवान् श्रवणीं सुज्ञान दे वदे वाचा ॥
अवतार गमे अकरावा का सुज्ञानदेव देवाचा ॥ २ ॥
श्रीविष्णुसा न तारी जन काय ज्ञानदेव वेगानें ? ।
हा दे तें स्वर्गाच्या जनका यज्ञा न देववे गानें ॥ २ ॥
यास्तव, या स्तवनाही स्तवितों, कवि तो नव्हे, यथाबुद्धि ।
स्तवितो भावें, देतो ज्ञानेश्वर विष्णु हा मनःशुद्धी ॥ ३ ॥
ज्ञानेशा ! भगवंता ! भगवज्जनवल्लभा ! महासदया ! ।
कीलबुगवतीं जन जो, देशी स्मरणेंचि, मुक्तिचें पद या ॥ ४ ॥
त्वन्मात्र महामंत्र ज्ञानप्रद होय यासि जो भावें ।
जपतो, ज्ञान त्याचें त्या जनकाचें तसेंचि, शोभावे ॥ ५ ॥
कोणा जडा न होशिल सुगतिप्रद जाहलासि भिंतीतें ।
शोराभाचें तैसें, तव यश सज्जनसमाज चिंती तें ॥ ६ ॥
ज्ञानेशा ! जें जाड्य, स्वसेजें क्षिप्र तें विरें; डाजो ।
खळमानसीं प्रताप श्रुति वदला विप्र तेवि रेडा जो ॥ ७ ॥
श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्या केली जगासि ताराया ।
सारा या सबग्रंथा सेविति, संसारताप साराया ॥ ८ ॥
श्रीहरिहरकीर्ति तशा बा ! विश्वास प्रिया तुझ्या ओव्या ।
जो व्यास तोहि बहुधा क्षणतो, 'श्रुतिशाची या मला होव्या' ॥ ९ ॥
ज्ञाता क्षिप्यासि क्षणे, 'प्राकृत दिसतो, परंतु न तसा रे ।
गोपप्रभुसा अमृतानुभव, त्या पायि सुजन नत सारें' ॥ १० ॥
ज्ञानेशा ! स्वच्छतितें करिती ज्ञाते समस्तही प्रणतो ।
ज्ञानेश्वरी भक्ती होय महामोह महिष हे क्षणती ॥ ११ ॥
शंकर निवृत्ति, हरि ॥ तूं ज्ञानेश, ब्रह्मदेव सोपान ।
विद्या मुक्ता; तुमच्या कीर्तिसुधेचें सदा असो पान ॥ १२ ॥
स्वा बहुजड उद्धरिले, प्रकट ज्ञानेश्वरा ! दयालो ! हें ।
तारीं मयूरहि तसा, परिसासि हिणाविजे न या लोहें ॥ १३ ॥

श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर साउली समर्थे.

पालखीचे अभंग १

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । गुरुदेव ज्ञानेश्वर महाराज ॥ १ ॥

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

१	भक्तिपदतीर्थामृत	१-२०
२	निगमान्तप्रथसंदीपक	२०-२८
३	चौसष्टी	२८-३२
४	पत्रे, १ ते ११	३२-६०
५	श्रीमद्भगवद्गीतासंग्रहि	६१-८८
६	निदिध्यासनप्रकाश	८९-१५१
७	कांतकांतावाक्यपुष्प	१५२-१५३
८	सूचना प्रकरण	१५३-१५४

॥ श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर याउली समर्थ. ॥

नमः श्रीआदिनाथाय नमो मत्स्यैन्द्ररूपिणे ॥
गोरक्षप्रभवे बैनीनाथायाथ निवृत्तये ॥१॥
परब्रह्म परधाम सखिदानंदविग्रहम् ॥
ज्ञानेश्वरमिति ख्यातं प्रणमामि गुरुं हरिम् ॥२॥
ज्ञानेशो भगवान्विष्णु निवृत्तिर्भगवान्हरः ॥
सोपानो भगवान्ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मचित्कला ॥३॥

श्री गुलाबरावमहाराजकृत.

॥ भक्तिपदतीर्थामृत. ॥

योक्षो यत्प्रणिधानेन प्रणवो यस्य वाचकः ॥
क्लेशकर्मविपाकाद्यै रविमृष्टं हरिन्नुभः ॥१॥

अर्थः—भगवान् पतंजलीनीं योगशास्त्र प्रतिपादन करितांना योगसिद्धि ज्या ईश्वरप्रणिधानांनी सांगितली तीं तीन सूत्रे ग्रहण करून चवथी आमची उपास्यदेवता श्रीकृष्ण त्याप्रत वंदन करितो.

पतंजलिप्रणीत योगदर्शन समाधिपादसूत्रे.

‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा । तस्य वाचकः प्रणवः । क्लेशकर्मविपाकाशयै रपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः’ ॥

अर्थः—ॐ हेच ज्याचें नांव आहे; अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, अभिनिवेश हे पांच क्लेश; संचितक्रियमाणादिकर्म; शरीरादि विपाक; व सुखदुःखादि आशय; ह्या सर्वांहून रहित; आकाश म्हणजे

दहर; अग्नि—ज्ञान व सूर्य; लक्ष्मी—भगवच्छक्ती; काम—प्रीती; चंद्र—आल्हाद व मन; शिव—परमानंद; हीं सर्व मिळून झालेलं ज्याचे नाम; त्या हरीप्रत आम्ही स्तवितो. हारि शब्दाचा उद्धार अथर्व-वेदोक्त मातृका यंत्रांतून केला आहे; व वेदाच्या आरंभी ही 'हरिः ॐ' असें स्मरण करावे.

ॐ नमः श्रीआचार्या । ब्रह्मोपदेशक गुरुवर्या । जी जी स्वामी आत्मचर्या । कारप्रकाशविरहिता ॥१॥ सर्वासि द्यावे आपुलें सुख । निवृत्त करावे त्रिविध दुःख । या लागीं सगुणात्मक । जाहलेली देवा ॥२॥ साचा पोहणार असूनि भला । मृगजळडोही बुडाला । हें जाणेनि कर दिधला । काढावया ॥३॥ कां अमृतें न होवोनि तृप्त । लाळ घोटी क्षुधार्थ । त्याच्या प्रेमदुग्धदानार्थ । आगमन कीं ॥४॥ तरी तुमचे कृपाबळें । परमप्रीतीच्या कळोळे । पतिपत्नीभक्तीचे डोहळे । कीं सोहळे स्वानंदसुखाचे ॥५॥ ते आपण एकीचि न भोगावे । कांहीं दुजियासि ही द्यावे । हें उदारपण स्वभावे । तुमचा प्रसादू ॥ ६ ॥ तो उल्हासरूपें चित्तीं । अधिष्ठाता होवोनि ग्रंथीं । प्रारंभ करी महा-वाक्यार्थी । भक्तिपदतीर्थांमृतनामें ॥ ७ ॥ तरी माथे ! आतां । माझी ग्रंथकर्तेपणाची वार्त्ता । नेवोनि कृपाकर माथा । ठेविजे स्वामी ॥ ८ ॥ इया बोंबडिया बेल । प्रभु तात संतोषला । मग ग्रंथीं आश्रयो दिधला । उठीं म्हणे ॥ ९ ॥ ती ज्ञानेश्वरमाउली । करुनि कृपेची साउली । प्रेम-प्रसादें पान्हावली । मुखीं स्तन घाली स्नेहवशें ॥ १० ॥ तें दुग्ध पि-ऊनि गोमटे । जन न्यावया भक्तिपेठे । ग्रंथजहाज प्रकटे । पंचकें केलें ॥ ११ ॥ तेथ प्रथम अध्यावो । भक्त्युपक्रम नावो । बोलिजे सावेवो । संतकृपा ॥ १२ ॥ तरी हे जीवाप्रती । व्हावी कीं ब्रह्मप्राप्ति । याचि जाय श्रुति । मोक्ष वदती ॥ १३ ॥ जीव आणि ब्रह्माचें । अत्यंत ऐक्य साच । परी जीवा संसाराचें । दृढ बंधन ॥ १४ ॥ तो संसार उपा-धिक्कत । केवळ ज्ञानें नाहीं जात । उपाधि नासलियावीण त्वरित । ऐका दृष्टांत ये विषयीं ॥ १५ ॥ दर्पणाच्या समोर । जपाकुसुमाकार । धरितां रक्तप्रकार । दर्पणी उठे ॥ १६ ॥ तें दर्पण नेत्रीं पाहतां । तरी न जाय रक्तता । यासी उपाय तत्वता । एकचि आहे ॥ १७ ॥ दर्पण फोडोनि टाकावे । अथवा जपाकुसुम वेकावे । किंवा संबंधीं न राखावे ।

एकमेकां ॥ १८ ॥ यांतून एक कोलियावीण । मूळरूपा नये दर्पण ।
 रक्तभ्रांती तेहि जाण । निवृत्त नव्हे ॥ १९ ॥ या दृष्टांता घरोनि आतां
 । निश्चय साधू दाष्टांता । श्रुती याचि सिद्धांता । प्रतिपादित ॥ २० ॥
 विपरीत ज्ञानोपाधी गाढी । जीवासी बंधन वासना धेडी । ते ज्ञानें
 निवृत्त नव्हे फुडी । साधक म्हणोनि ॥ २१ ॥ ज्ञानें उपाधि मात्र फळें
 । परी न निरसे कोणे काळे । येथ उपाधि उपाधेय वेगळे । करितांही
 न येती ॥ २२ ॥ सर्वसत्तास्फुरण आत्मा । त्याची नाशरूप नाही
 प्रमा । विपरीतज्ञानवासना गरिमा । तत्संबंधहि सुटेना ॥ २३ ॥
 आणि उपाधि नासिलियावीण, न । प्रकाशे सत्सुखज्ञान । उपाधि तंव
 वासना गहन । ती ज्ञानेंकरून नासेना ॥ २४ ॥

श्रुतिः— ‘ भिद्यते हृदयग्रंथिच्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पराधरे ॥
 यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामाय स्वहृदि श्रिताः ॥’

या सर्व स्फुटश्रुति । स्वयें ऐशा बोलती । कीं हृदयांतील जाती ।
 वासना जेव्हां ॥ २५ ॥ तेव्हांचि तो जीवन्मुक्त । अन्यथा पांडित्यावृत ।
 येणें बोले अनुमित । उपाधिनाश ॥ २६ ॥ केवळ ज्ञानेंकरून । उपाधीसि
 नाहीं मरण । आणि उपाधि मेलियावीण । अपवर्ग नाहीं ॥ २७ ॥ हा शुद्ध
 सिद्धांत । तरी उपाधि नाशावया निश्चित । अन्य कारण यथार्थ । शोधिलें
 पाहिजे ॥ २८ ॥ तें कारण ईश्वरभक्ति । निष्कामरूपा अलौकिकी प्रीति ।
 देवगुरूंचे ठायीं रीति । समानची ॥ २९ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् । अध्या० ६-२२

‘यस्य देवे पराभक्ति यथा देवे तथा गुरौ ॥
 तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ १ ॥’

जैसी परमप्रीति ईश्वरी । तैसीच गुरुचरणांवरी । तेणें तत्प्रति-
 पादित अविकारी । अर्थप्रकाश होय ॥ ३० ॥ आणि गीतेमाजी भगवंत
 स्वयें भक्तयुत्कर्ष सांगत । ज्ञानकर्मादि समस्त । निषेधुनि ॥ ३१ ॥

भगवद्गीता । अध्या० १४ श्लो० ६-८

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥
 सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ॥
 तन्निवध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥७॥
 तमस्त्वज्ञानजं विद्धि बोधनं सर्वदेहिनाम् ॥
 प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नाति शारत ॥८॥

सत्त्वगुणपाशें बांधी ज्ञान । रजोगुणपाशें कर्मबंधन । स्रोगुणपाशें व्यर्थ
 मरण । येत देहा ॥३२॥

भगवद्गीता । अव्या० १४ श्लो० २६

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥
 स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥१॥

एवं हें सकळ बांधिती । म्हणोनी अव्यभिचारिणी भक्ति । माझी करितां
 त्रिगुणाप्रति । वेगळा होय ॥३३॥ त्याच्या ब्रह्मरूपवासना । तोचि
 ब्रह्मप्रापक जाणा । कीं जीवन्मुक्तीच्या गृहीं पाहुणा । तोचि एक ॥३४॥
 जीवन्मुक्तही जालियावरी । निरपेक्ष कृष्णसेवा करी । तथाचा विकला हरी
 जीवें भावें ॥३५॥ एवं हरिभक्त-युत्कर्ष भला । नारदशांडिल्यें निरोपिला
 तोचि अवलंबून वहिला । सांगिजेल ॥३६॥

शांडिल्यप्रणीत भक्तिमीमांसा प्रथमान्हिक सूत्र १-२

अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥ १ ॥

सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥ २ ॥

जेणेंकरोनि कर्मयोगज्ञान । अलंबुद्धि पावला जाण । तो अधिकारी भक्ती-
 कारण । तें भक्तिलक्षण ऐकावें ॥३७॥ फलाशा गौणी प्रीति । ती विष-
 वत् त्यागूनि चित्ती । नित्य राखणें परानुरक्ति । या नांव भक्ति शांडिल्य
 म्हणे ॥३८॥ आणि नारदाचें मत । ऐसेंचि असे विख्यात । असाध्य
 स्वयंफलरूप निश्चित । अनिर्वचनीय ॥३९॥

नारदभक्ति सूत्र:-

‘सात्वस्मिन् परमप्रेयरूपा’

गौणी परा त्यागूनि निश्चिती । जे अखंड संयोगीं वियोग प्रीति । ती प्रेम
 लक्षणा पूर्णभक्ति । श्री नारदोक्ति अनुवादू ॥४०॥ प्रेमाचें कैसें लक्षण ।
 प्रमु सूत्रें वदती आपण । तोचि येथें प्रमाण बोलिजेल ॥४१॥

नारदभक्ति सूत्रः--

‘अनिर्वचनीयं प्रेयस्वरूपम्’

ज्ञानकाळीं देहप्रीति । ज्ञानकाळीं अहं ब्रह्मसक्ति । दोहों त्यागेअन्वये
इ प्रीति । या नांव भक्ति अनिर्याच्य ॥४२॥ जारिणीचें परपुरुषीं मन ।
विरहिणीचा विरह गहन । तो दिष्यभाव वेगळा करून । हरिरूपी
योजन ते भक्ति ॥४३॥ पुत्रादिरूपा गौणी भक्ति । विरहिणीरूपा
मप्रीति । ही नारदीय भक्ति महावाक्यार्थी स्थित असे ॥४४॥ तो
। वाक्योपदेशू । ज्ञानेश्वर कृपा सौरसू । पुढिलिचे प्रसंगीं दिशेषू ।
संडेल ॥४५॥ तो संसीं सेविजे सुखें । मज अदधान द्यापें निकें ।
पुले जाणोनी कृपाटके । पहाथें मज ॥४६॥ असो या समस्त ओंविया ।
।य सूत्रीं गुंफोनियां । श्रीज्ञानेश्वराचार्यपायां । कुसुममाळ अर्पिली ॥४७॥

हरिःॐ तत्सदिति श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओवीहृद-
भक्तिपदतीर्थासृते श्रीगुरुस्तवनरूपमंगलाचरणपूर्वक मन्त्र्युपक्रम
रूपणनाम प्रथमस्तरंगः ॥ श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु ॥

॥ अध्याय २ ॥

ॐ तत्सत् श्रीसद्गुरु सर्वत्रयशस्वी ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ.

नमो श्री सद्गुरु माये । प्रेमें वंदोनियां पाय । हा बालपणाचि
। विश्वाधिष्ठाता ॥१॥ सांख्याचिया आळणी । योगाचिया पाणी ।
ज्ञाचिया तरवनीं । वसंत तूं ॥२॥ कनकबीज सेवितां । आपणां स्वयें
रितां । ब्राह्मण असोनी तत्त्वतां । शूद्र भी म्हणे ॥३॥ तेवीं आत्म-
या विस्मृती । जे जे वेखे द्वैतापत्ति । ती अविद्या तेश्व आरूढ चित्तीं ।
नीव बोलती मलबद्ध ॥४॥ तिये अविद्येचा घुरा । करावया दातारा
ने आलेती अवतारा । कारुण्ययोगें ॥५॥ आणि आपुले म्हणोनि
। मोक्षाचें तंडुल सुरग । भोजनयोगें अनुराग । वाढिसी कृपें ॥६॥
या कृपादृष्टीपुढें । घंघासी मोक्षपण रोकडें । चैतन्याचैतन्य फुडें ।
ट होय ॥७॥ मोक्ष द्यावया उदार । न पाहसी कोणाचा अधिकार ।
। पाहणें हा विचार । नसे तव ठायीं ॥ ८ ॥ नाही तें
आहे वाटे । तेव्हां विस्मृति हे थाटे । माये तूं भेटलीस

जरी वाटे । तरी हें गोमटें परब्रह्म ॥ ९ ॥ ऐसिया वो माथ
बहिणी । जीवभाव तनुमनचरणी । बाहिले आतां कृपा करोनि ।
अवधान घावें ॥ १० ॥ सागा उपक्रम बोलिला । जो भक्ति-
बोधू आला । तो पाहिजे कीर झाला । महावाक्योपदेश ॥ ११ ॥
तेथ गुरुचेनि कृपें । महावाक्याहि सोपें । भक्तीचेनि आटोपें रूपासि ये ॥ १२ ॥
असो हें काय बोलणें । सद्गुरुभक्तीचिया पुढें वाणें । परब्रह्माहि न्यून
होणें । निःसंशय ॥ १३ ॥ तरी तो महावाक्यार्थ । सद्गुरुकृपा स्फूर्ति
परमार्थ । ज्ञानेश्वर नामें प्रेमार्थ । फळला ठाके ॥ १४ ॥ चारी वेदांचे
चार । असती पै सचार । त्या माजी परिकर । तत्वमसि ॥ १५ ॥
‘वेदानां सामवेदोऽस्मीति’ । स्वयें मत्कांतोक्ति । ह्यणोनी त्या वेदीचें
निश्चिती । वाक्य श्रेष्ठ ॥ १६ ॥ तेथ ‘तत्पद’ विवरण । करावें हें उप-
पन्न । लागे ह्यणोनि निरूपण । अवश्य वाटे ॥ १७ ॥ जंव ज्ञात नाहीं
पदार्थ । तंव न कळे महावाक्यार्थ । या लागीं तत्पदार्थ । निरूपि-
जेल ॥ १८ ॥ अखंड सच्चिदानंद ब्रह्म । हा महावाक्यविषय परम ।
वाच्यांश लक्ष्यांशतः उपरम । अर्थ कीजे ॥ १९ ॥ तत्पदार्थाचें द्विविध
लक्षण । ताटस्थ आणि स्वरूप्य जाण । वाच्यांश तें ताटस्थ लक्षण ।
स्वरूप लक्षण लक्ष्यांश ॥ २० ॥ ताटस्थ लक्षणाचेनियोगें । ईश्वरा बंधन
नाहीं अंगें । गौण भजन मार्गें । या लागीं नितांजि ॥ २१ ॥ तैत्तिरीय

वादे तत्त्वतां । उपाधीसि येत सत्यता । अणि उपाधि सत्य होतां द्वैतचि
 नित्य ॥ ३० ॥ झणोनि ऐसे येथ नाही । हा मृगजलवत् आभास पाहीं ।
 भृगाप्रति बंधनही । मानवा दर्शन नुसुधें ॥ ३१ ॥ आणि चक्रवाका
 प्रति । कांहींच नसे प्रतीति । तेंवी भगवद्भक्तांप्रति । नाहीच विश्व
 ॥ ३२ ॥ कां सत्यपतित्रेचें ठायीं । वेश्यास्त्रीपणाची कल्पना नाही ।
 तेंवी भगवद्भक्तां कांहीं । उमटोचिना हें ॥ ३३ ॥ ती यावया भगवद्भ-
 क्ति । सद्गुरुकृपाचि उपपत्ति । तन्मुखें महावाक्योपदेशप्राप्ति ।
 भजनप्रतीति तें लाहे ॥ ३४ ॥ द्विविध भजनाचें शीळ । मर्यादा आणि
 प्रेमळ । मर्यादा तो वाच्यांश केवळ । प्रेमळ तो लक्ष्यांश कीं ॥ ३५ ॥
 ईश्वर आहे जगत्कर्ता । तोचि कर्मफलदाता । त्यासि आपण न भजतां ।
 तो शिक्षा देईल ॥ ३६ ॥ ऐसें मानूनि करणें भजन । तैथ मायारूप
 अधिष्ठान । आणि ईश्वर जरी जाहला प्रसन्न । तरी तटस्थ राहे ॥ ३७ ॥
 कां भानूचिया साक्षाकारें । यज्ञ यागादि कीजे द्विजेद्रें । भानु आपुलेनि
 आकारे । तटस्थ असे ॥ ३८ ॥ तेंवि आपुलेनि विसरे । शरीरभय वाटे
 दुसरे । तदर्थ जें भजन वारे । तें मायाव्यापारें । तटस्थत्व ॥ ३९ ॥
 ऐसा हा वाच्यांश पहिला । आतां दुजा पाहिजे ऐकिला । जेणें मोक्ष
 काम चित्तीं धरिला । तदर्थ भजन करी ॥ ४० ॥ आधीं आपणा बंधन
 कल्पिलें । मग मोक्षासाठीं हरीस पुजिलें । तें सात्त्विक मायारूप जा-
 हलें । तटस्थ भजन ॥ ४१ ॥ ऐसें तटस्थयुक्त भजन । तें वाच्यांशें
 स्थिरा जाण । आतां लक्ष्यांशस्वरूपलक्षण निरूपिजे ॥ ४२ ॥ जा-
 णोनि आपुल्या स्वरूपासी । भेद कांहीं न ठेवी मानसीं । मग द्वैतअद्वैत
 विशेषीं । होऊनि राहें ॥ ४३ ॥ हा त्वंपदाचा लक्ष्यांश विचार । तो
 पुढील प्रसंगीं प्रकार । प्रस्तुत सगुण साक्षात्कार । लक्ष्यांश कीजे ॥ ४४ ॥
 'त्वंपद' लक्ष्यांशें आपण उमजला । तो येथ अधिकारी झाला । जयाचा
 समूळ गेला । विपरीत मावो ॥ ४५ ॥ जेव्हां देहाभिमान गळे । तेव्हांचि
 कर्म आटलीं सकळें । मग सुखदुःखरूप कर्मफळें । बाधतीच ना ॥ ४६ ॥
 जेंवि पतिगृहीं राहणें । तें मातृगृहाभिमान त्यागणें । तरीच ऋतुसमयीं
 भोगणें । कांतसुखा ॥ ४७ ॥ तैसा 'तत्पद' लक्ष्यांश घेणें । तरी 'त्वंपद'
 कामना सोडणें । आपणा उमजून होणें । 'असि'पदीं ऐक्य ॥ ४८ ॥
 रज्ज्वरी सर्प भासला । तरी रज्जु सर्प नाही जाहला । तैसा मायागुणें

हरी कर्ता वाटला । परी अकर्ता तो ॥ ४९ ॥ सापाचे पिळादिक
 धर्म । ते दोरीतदि उगळव्य परम । तैसे स्वातंत्र्यादिक उत्तम
 धर्म । स्वरूपें सत्यचि हरिपायीं ॥ ५० ॥ यालागीं शिक्षा देईल
 मातें । ऐसिया वखवि भयातें । राखों पाहणें शरीरातें । नीच भजन तें
 हा ठावो ॥ ५१ ॥ आणि कर्मपाळें होतु कांहीं । तणांत आश्रयचि नाहीं ।
 हें जगचि भासे लवलाहीं । सगुणाकारें ॥ ५२ ॥ जैसा सर्पाभास गेला ।
 तरी रज्जु वर्तुळ नाहीं झाला । तो पीळरूपें पसरला । जैसा तैसा
 ॥ ५३ ॥ तेंवि हें जग मिथ्या वाटलें । तरी हरीचें साकारपण नाहीं
 मोडलें । तें सत्य म्हणोनि राहिलें । लीलाविग्रहें ॥ ५४ ॥ मग गंगेचा
 धितु मुखीं येतां । श्लेष्मे जेंवि गंगारूपता । तेंवि एकदेशीय ही मूर्ति
 तत्वतां । पवित्र करी ॥ ५५ ॥ जोंवरी नाहीं ऋतुप्राप्ति । तोंवरी कांतभय
 चित्तीं । आणि वेळ अनुभवलिया प्रीति । मग दर्शनीं भीति नाकळे
 ॥ ५६ ॥ तेंवि जंव नुमटे हरिभजन । जंव स्वरूपसाक्षात्कार नव्हे गहन ।
 तोंचि हें तटस्थ लक्षण । भयदाते ॥ ५७ ॥ श्रवणापासोनि आत्मनिवे-
 दनावरी । स्वरूपसाक्षात्कार कुसरी । चढतां लीलाविग्रहा धरी । ऐश्वर्य-
 मंदिरीं सुख ठाके ॥ ५८ ॥ मग स्वतंत्र षड्गुणैश्वर्यसंपन्न । साकार
 अखंड सच्चिदानंदवन । हें तत्पदलक्ष्यांशस्वरूपलक्षण । प्रत्यया येत
 तत्कृपें ॥ ५९ ॥ मग विषय जे जे दिसती । ते ते साकार श्रीपति ।
 ही ब्रजगोपींची प्रतीति । वाखाणिली ॥ ६० ॥ जेंवि आपुलें धन देतां ।
 अलंकारीं सोन्याची वार्ता । सोनार पाहे त्याचि अर्था । येथहि ठावो
 ॥ ६१ ॥ आधींच सोन्याचें प्रियपण । वरी अलंकार सुंदर पूर्ण । दोही
 दृष्टी पाहतां जाण । सौंदर्याचि पिकलें ॥ ६२ ॥ तेंवि स्वरूपें स्वतंत्र
 हरि । परी चतुर्भुज सगुणाकरि । दोही दृष्टी निर्विकारी । लीलाचि ते
 ॥ ६३ ॥ एवं चिन्मय लीलामात्र । हें विश्वचि झालें स्वतंत्र । आतां
 द्वैताद्वैतवाद अणुमात्र । प्रत्यया न येती ॥ ६४ ॥ रज्जु सर्पाभासीं
 पाहतां । सर्पभय वाटे तत्वतां । म्हणोनि तो निरसन करितां । सुख
 बहु ॥ ६५ ॥ आणि सुवर्णाचे अलंकार । चित्ता वाटती मनोहर । ते
 मोडावे हा विचार । सूर्यहि नाणो ॥ ६६ ॥ जोंवरि सुवर्ण तोंवरि
 पाही । अलंकारासि मिथ्यता नाही । कोणीतरी अवस्थाहि । वडलीच
 राहे ॥ ६७ ॥ तैसा नोहे सर्पाभास । दीप आणितां मिथ्यात्व त्यास ।

तेवींचि या सिद्धांतास । अबाध्यता ॥ ६८ ॥ मी देह हा अविद्याभुजंग ।
 तेणें भय वाटे चांग । तो निरसनें हा राग । सहजचि ॥ ६९ ॥ परी
 अधिष्ठानसुवर्णी । चतुर्भुज चक्रपाणि । तो निरसावा हें मनीं । आणी तो
 मूर्ख ॥ ७० ॥ न मानलिया एक मूर्ति । तरी काय मोडे लीलाकीर्ति ।
 आणि साकारत्वचि तयाप्रति । भूषणावह ॥ ७१ ॥ केवळ मन हरणें ।
 हें तों नव्हे सुवर्णें । तें कार्य करणें । अलंकारेंचि ॥ ७२ ॥ आणि
 अलंकार मोडतां दृष्टी । सोन्यासि कोणी तरी आकार शेवटीं । तरी मोड-
 णियाच्या हटीं । पडावें कां ॥ ७३ ॥ तैसा मनासि अस्पर्शन । नयनासि अदर्शन ।
 तेथ जीवभाव लीन । करितांचि न ये ॥ ७४ ॥ आणि वास्तवपणें पा-
 हतां । प्रभूसि सत्यचि साकारता । लययोगें या शुद्धार्थी । जाणती
 संत ॥ ७५ ॥ मग परमाणूंचा पुंज । कालयोगीं रूपकंज । तो हा
 'तत्'पदलक्ष्यांश निकुंज । स्वरूपें श्रीकृष्ण ॥ ७६ ॥ तेथ पातिव्रत्याची
 वार्ता । मिळवोनियां परमार्थी । चरणीं वाहिली समर्था । ज्ञानेश्वरा-
 चिया ॥ ७७ ॥ श्रीज्ञानेश्वरसद्गुरु आई । आत्मा निवेदिला तव पार्थी ।
 आतां 'त्वं'पदार्थभक्तिकथनी । अवधान पुढें ॥ ७८ ॥ तुझेचि कृपें-
 करून । जननी हा ग्रंथ हो पूर्ण । आणि शेखीं अर्पण । ज्ञानेश्वर माय
 तव चरणीं ॥ ७९ ॥ ' हरिः ॐ तत्सत् ' इति श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरकृपा-
 प्रसादे, ओंवीछंदबद्धे, भक्तिपदतीर्थामृते, 'तत्'पदार्थलक्षणद्वयनिरूपणा-
 नुरूप, श्रीकृष्णसाक्षात्कारजन्यभक्त्युपदेशो नाम, द्वितीयस्तरंगः ॥

॥ श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु. ॥

॥ अध्याय ३ रा. ॥

॥ श्रीसद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वरमहाराजकी जय ॥

जय जय वो स्वानंदसिद्धे । स्वमुखोदारे प्रसिद्धे । माये तुझिया
 अविरोधें । विश्व राहे ॥ १ ॥ जंव जंव तुझे पदकमळ । हृदयीं राहती
 केवळ । तंव हें मायाजाळ । पाहिलेंच नाहीं ॥ २ ॥ तूं स्नेहाची खोली ।
 निगमफळें भरली । परमकृपेची साउली । आपुलिया ॥ ३ ॥ वेदांचा

निरसावया अभिमान । तयाचा नियम टाकिला मोडोन । आपुली अन्य-
 थाकर्तुशक्ति पूर्ण । उघड जना दाविली ॥ ४ ॥ शेखे जे शिणले सं-
 सारीं । ते तुझिया नामाधारीं । नाहीच या प्रत्ययाकारीं । सुखावले ॥ ५ ॥
 तरी जें कां ज्ञान । तव कृपेचें आसन । किंहुना तव अनुग्रहावीण ।
 ज्ञान तें अज्ञान निश्चये ॥ ६ ॥ जरी तव अनुग्रह जाहला जननी । तरी
 ज्ञान तें अज्ञानचि वाटे स्वमनीं । एवं दोन्ही दिठीं अज्ञानकाहणी ।
 मिथ्या जाहली ॥ ७ ॥ तरी आतां ज्ञानाची चाड । उगीच कां करावी
 जळफड । ह्मणोनि तव भक्तीच गोड । वाटे माये ॥ ८ ॥ अंगें पूर्ण ब्रह्म
 जाहला । आणि तव पायां विसरला । तरी त्या ब्रह्मत्वाहूनि वहिला ।
 नरक मानिला श्रेष्ठ आर्हतीं ॥ ९ ॥ जंव तुझी भक्ति घडे । तंव ब्रह्म तें
 पायां पडे । हें जाणोनि रोकडें । तुजचि नमिलें ॥ १० ॥ ऐसिया वो
 कृपाळे । ज्ञानेश्वरमाते स्नेहाळे । तवपदसेवाप्रेम सोहळे । जन्म जन्म देई
 कां ॥ ११ ॥ यावीण अन्य कांहीं । सर्वथा मागणेंचि नाहीं । आणि
 प्रोत्साहन देई । तूंहि यातें ॥ १२ ॥ तुझेनि बोलें हा ग्रंथ । तव दास्य
 करो अखंडित । आणि ग्रंथकर्तृत्व हें जाणोनि त्वरित । तव दास्ययुत
 मी होवों ॥ १३ ॥ मार्गे 'तत्'पदलक्ष्यांशनिरूपण आधीं । निरूपिलें
 या शब्दीं । कीं 'त्वं'पद जाणे तोचि अवधि । अधिकारी येथ ॥ १४ ॥
 माते 'त्वं'पदवाच्यलक्ष्ये । निरूपिजेल भक्त्यपेक्षें । आणि श्रीगुरुकृपा-
 पक्षें । आश्रवूनि स्वयें ॥ १५ ॥ कर्मफळाची कामना मनीं । आणि
 दृढ देहाभिमानी । या अविद्येचा आश्रय करोनि । राहे जीव ॥ १६ ॥
 हा मलिन 'त्वं'पदवाच्य पक्ष । आतां शुद्ध बोलिजे प्रत्यक्ष । जो आपणा
 इच्छी मोक्ष । संसार तोडोनि ॥ १७ ॥ तो जीव 'त्वं'पदवाच्य
 सात्विक । आभासरूपें सकलंक । परी हा अनादि कंटक । वद्ध
 आहे ॥ १८ ॥ ईश्वर आभास तटस्थ लक्षणें । जीव आभास आरूढपणें ।
 यालागीं श्रुति ऐसी ह्मणे । आभास दोन्ही ॥ १९ ॥ स्वरूपें जीवहि
 परब्रह्म । चेतनु ऐक्यत्वे परम । परी सामर्थ्यदृष्ट्या उपरम । दोघांमाजी
 ॥ २० ॥ हें द्वैतचि परी अद्वैत । आणि परमार्थी नाही द्वैत । तें अकृ-
 त्रिम भक्तिप्रतीत । तेंचि घडे ॥ २१ ॥ कर्मफळकामना धरूनि भजन ।
 तें 'त्वं'पद अशुद्धत्वे मिथ्या जाण । आणि मोक्ष इच्छा ही पूर्ण ।
 तेंचिचि असे ॥ २२ ॥ राजा आणि भिकारी स्वप्नीचा । जागेपणीं अधि-

कार नाहीं दोहींचा । तेवींचि विपरीतज्ञान स्वप्नींचा । बद्धमुक्त हा ॥ २३ ॥
 एक मृगजळीं बुडाला । दुसरा पार निधोनि गेला । या दोहीं शद्वांला
 याथार्थ्य नाहीं ॥ २४ ॥ तेवीं बद्ध आणि मुक्त । हें कांहींहि नसोनि निश्चित
 मृग धांवती तैसा प्रतीत । विपरीतज्ञानें धांवतसे ॥ २५ ॥ हा सकळ
 'त्वं'पदवाच्यांश । या दोहोनि वेगळा लक्ष्यांश । तो बोलिजेल आतां
 विशेष । सद्गुरुकृपें ॥ २६ ॥ व्यतिरेकें चारी देह सांडोनि । अन्वयें
 ब्रह्मत्व तेथें मांडोनि । बुद्ध्यादि व्यापार तटस्थपणीं । साक्षी राहे ॥ २७ ॥
 कामनेचा खेळ सांडी । संचिताची मोडी मुंडी । पुढें वंशजात न
 मांडी । क्रियमाणाची ॥ २८ ॥ प्रारब्ध भोगी उदार । हा 'त्वं'पदल-
 क्ष्यांशविचार । परी भक्तीविणें साचार । सकळहि व्यर्थ ॥ २९ ॥ मातृ-
 कुळासि संबंध सुटला । स्वामिनीपणाचा ठावो लाधला । इतुक्यानेंच न
 मानी पतिला । तरी पतिव्रता ते नव्हे ॥ ३० ॥ जरी वंदील पतीचे
 चरण । तरीच शोभे स्वामिनीपण । ना तरी वेश्या हें बोलण । माथांचि
 ये ॥ ३१ ॥ मग भलताचि चालवी सत्ता । तेणें अनेक कष्ट तत्त्वतां ।
 आणि कष्ट करुनिहि मधुरार्था । बोलती न कोणी ॥ ३२ ॥ तैसा ज्ञा-
 नाभिमानें फुगला । 'मी ब्रह्म'पणें चवताळला । तो सर्वस्वी मुकला ।
 भक्तिसुखातें ॥ ३३ ॥ लोहशृंखळा त्यागूनि । कनकशृंखळा घातली
 चरणीं । तरी चोर नेतील या भयें करुनि । व्याकुळ चित्त ॥ ३४ ॥
 सोनेहि आपुलें नाहीं झालें । पाय दुखणें तैसेंचि राहिलें । बंधन अ-
 सोनि उगोंचि आलें । रक्षकत्व माथां ॥ ३५ ॥ तैसा 'अहंब्रह्मास्मि'ज्ञानें
 फुगला । तो अभिमानबंधीं मात्र राहिला । आणि उत्थानभयें तयाला ।
 व्याकुळता न सोडी ॥ ३६ ॥ प्रारब्धाचें दुखणें । न सुटे भोगल्याविणें ।
 ब्रह्म होऊनि जगीं विचरणें । लाजिरवाणें हेंहि एक ॥ ३७ ॥ न भजतां
 ब्रजराज बिंडा । तो सर्वदेशीं काळतोडा । आह्मी ऐसिया भांडा । पुढें न
 राहूं ॥ ३८ ॥ ज्याच्या वेदोपदेशें वहिले । ब्रह्मज्ञानी पूर्ण झाले । शेखीं
 तयाचीं सोडितां पाउलें । ते ऋणदार जाहले हरीचे ॥ ३९ ॥ आणि
 ज्ञानाभिमानें हा एक न मानी । तरी काय हरिसत्ता होतसे उणी । परी
 हाचि अभिमानी । मेला ठाके ॥ ४० ॥ जेणें कांमें तारिल्या गोपिका ।
 तें सामर्थ्य तुज न ये लेंका । त्या लागीं तो भजावा निका । नंद
 नंदनु ॥ ४१ ॥ तूं जरी ब्रह्म जाहला आंगीं । तरी भौतिक देह न

सोडी तुज लागीं । आणि हरिभक्ति करितां देहसंगीं । ब्रह्मरूप होशील
 ॥ ४२ ॥ हरि असोनि ब्रह्म पूर्ण । तूं ब्रह्मचि तनु ये घेऊन । तूं अन्व-
 यव्यतिरेकें ब्रह्म होऊन । भौतिक तनु कैशी राहे ॥ ४३ ॥ तरी बापा
 ऐसें न करीं । ब्रह्मज्ञानशोभा निर्धारी । 'त्वं'पदलक्ष्यांश जाणोनि हरि ।
 'तत्'पदलक्ष्य भजावा ॥ ४४ ॥ व्यतिरेकें टाकूनि देहाभिमान । अन्वयें
 साधावें दासपण । हे स्वरूपभजनाची खूण । सद्गुरुकृपें ओळखावी
 ॥ ४५ ॥ तो सद्गुरुकृपेचा विचार । 'असि'पदविवरण प्रकार । पुढ-
 लिये प्रसंगीं सविस्तर । निरूपिजेल ॥ ४६ ॥ तेथ फिटेल सकळ
 आति । प्रकाशक शुद्ध भक्ति । वेद्येसारखी लाजोनि मुक्ति । उभी
 राहील तटस्थ ॥ ४७ ॥ तें सुख मिळावया समग्र । आधीं वंदावे
 ज्ञानेश्वर । सांडोनि सकळ अहंकार । शरण साचार रिधावें ॥ ४८ ॥
 शरण जातां अभयदात्री । ज्ञानेश्वर आई जगद्धात्री । तियेचिया अंगुष्ठ-
 पात्रीं । आत्मनिवेदनतंत्रीं राहूं ॥ ४९ ॥ 'हरिः ॐ तत्सत्' इति श्री
 सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओंवीछंदबद्धे भक्तिपदतीर्थांमृते 'त्वं'पदनिरू-
 पणपूर्वक ज्ञानगर्वनिषेधसहित हरिभक्त्युपदेशो नाम तृतीयस्तरंगः ॥ श्री
 सद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु. ॥

॥ अध्याय ४ था. ॥

॥ श्री सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

जय जय वो मायबहिणी । साष्टांग प्रणाम तव चरणीं । ज्ञानेश्वर
 आई कृपारूपिणी । सद्गुरु माये ॥ १ ॥ सखे तव कृपेची नवाई । हें
 ब्रह्म पडे ठायीं । आपुले परावे कांहीं । नेणवे जें तें ॥ २ ॥ पूर्ण प्रेमा-
 चें सुख । तुझे कृपें निष्कलंक । मिळे हाचि एक । शुद्ध भाव ॥ ३ ॥
 हाणोनि सखे आई । तुजवीण कांहीं । नलगे हें ठायी । ठेलेंचि आहे
 ॥ ४ ॥ कां नवयौवना सुंदरीतुनी । आपुली जे जननी । ती काढावी
 निवडूनि । तरीच बाल ॥ ५ ॥ तैसें खुडतां त्रिभुवन । हेचि लाधले
 पूर्ण । श्री ज्ञानेश्वरजननीचरण । स्तनपान तेंचि ॥ ६ ॥ तेथील पय
 पिऊनि गाढें । आणि तियेचेंचि केलें निकोडें । हें 'असि'पद फुडें ।
 विवरिजेल ॥ ७ ॥ 'तत्' 'त्वं'पदान्वें ऐक्यकरण । या नांव 'असि'पद विवरण ।

आणि हेंचि ऐक्यभजन । सार सकळांचें ॥ ८ ॥ तरी भजन त्रिविध
 असे । तें दृष्टांतें सांगिजे आपैसैं । तरी दृष्टांत विवरण दिसे । करणें
 आर्थी ॥ ९ ॥ अहो कुसारवचापासूनि । कपाळीं कुंकूं लावी कामिनी ।
 तैसें 'तत्'पदवाच्यांशस्मरणीं । अलंकारभजन ॥ १० ॥ आणि उपवर
 जें होय । तें लग्ननाम निधे स्वयें । पतिनाम ग्रहण होय । तेच वेळीं
 ॥ ११ ॥ त्या नामें करुनि जाण । पतीसि ओळखी आपण । आतां
 दाढींता निरूपण । ऐसेंचि कीजे ॥ १२ ॥ प्रेमळ पाहूनि सद्गुरुनाथ ।
 द्वादशाक्षरी उपदेश करीत । तो जपतांचि अंतरस्थ । प्रकटे श्रीहरि ॥ १३ ॥
 येथवरी अलंकारभजन । आतां ऐका स्वरूप भजन । जेवीं झालियावरी
 लग्न । श्रुताज्ञें करावी पतिसेवा ॥ १४ ॥ तैसें ध्यानीं भजतां हरि ।
 संतआज्ञें परम कुसरी । सेवावा श्रीहरि । जगद्व्यापक ॥ १५ ॥ आणि
 जेव्हां होय ऋतुप्राप्ति । तेव्हां पडणें मंचकावरुती । तैसा भावें सेवितां
 श्रीपति । सगुणाकृति पुढें ठाके ॥ १६ ॥ येथवरी स्वरूपभजन । आतां
 ऐकिजे ऐक्यभजन । हेंचि 'असि'पदीं विवरण । निरूपिजेल ॥ १७ ॥
 कामें व्यापितां स्त्रीपुरुष । जेवीं मीनती सुरतसुखास । तेवीं अंतर्बाह्य
 श्रीहरीस । पाहणें घडे ॥ १८ ॥ दोहींमधील एक काम । तैसें दोहींम-
 धील एक प्रेम । हें 'असि'पद परम । विवरण असे ॥ १९ ॥ 'तत्'पद-
 वाच्यांश तटस्थ श्रीपति । 'त्वं'पदवाच्यांश कृत्रिम प्रीति । 'तत्'पदल-
 क्ष्यांशस्वरूपलक्षण मत्पति । आणि शुद्ध प्रीति 'त्वं'पदलक्ष्यांश ॥ २० ॥
 या दोहींचें ऐक्यकरण । तें अकृत्रिम भक्तिलक्षण । सर्वाभूतीं सुंदर
 सगुण । सांवळें दिसे ॥ २१ ॥ अलंकारार्थ सोन्याची आवडी । तेवीं
 भक्तीसाठीच ब्रह्मगोडी । भक्तीनेंचि तुटे बेडी । पशुत्वाची ॥ २२ ॥
 'सत्'पदे जड जग भासे । 'चित्'पदे जीव विलसे । 'आनंद'पदे प्रत्यय असे ।
 श्रीहरीचा ॥ २३ ॥ हें ऐक्यभजन परी औपचारिक । याहूनि वेगळें पारमार्थिक ।
 काम भोगितां न भोगितां देख । पतिसेवा करणें हा पतिव्रता धर्म ॥ २४ ॥
 तेंवि हो न हो आनंदप्राप्ति । परी हरिपदीं सहज प्रीति । ते पारमार्थिक
 भक्ति । अकृत्रिम ॥ २५ ॥ पांढरें परिमळयुक्त नम्र । हो तीन्हीं मिळू-
 नि कापूर । तेंवि 'सत्' 'चित्' 'आनंद' साचार । तिन्हीहि एक ॥ २६ ॥
 (चूर्णिका) :—'सत्'पदे असे । 'चित्'पदे भासे । 'आनंद'पदे विलसे ।
 एकत्वपणें ॥ २७ ॥ परी हें बोलणें काय । 'सच्चिदानंद' हा ठाय ।

अस्तिभातिप्रियत्व होय । सहजचि जें ॥ २८ ॥ जीभ आणि साखर ।
 त्यांत रस एकचि मधुर । तेवि सेव्यसेवक द्वैताकार । परी प्रेम साचार
 एकरूप ॥ २९ ॥ सेव्य श्रीहरि 'तत्'पदलक्ष्य । सेवकान्वयी जीव
 'त्वं'पदलक्ष्य । दोहींचें ऐक्य जो प्रेमपक्ष । 'असि'पद तें ॥ ३० ॥
 सत्ता तेचि चैतन्य जाण । कीं चैतन्य तें आनंद पूर्ण । एवं 'सत्'
 'चिद्' 'आनंद' मिळोन । एकचि वस्तु ॥ ३१ ॥ वृत्ति उठे तें 'सत्'पद ।
 वृत्ति मुरे तें 'चित्'पद । अखंड हरिप्रीति तो आनंद । 'सच्चिदानंद'
 स्वयरूप ॥ ३२ ॥ जेंवि पिता उत्तम शिकवी । तेंवि शिक्षार्थ हरी
 दुःख दाखवी । एरव्हीं हे ठेवी । स्वानंदाची ॥ ३३ ॥ केवळ 'अहं-
 ब्रह्मास्मि' ह्यणतां । व्युत्थान न चुके सर्वथा । तैसें नाहीं हरिभक्ता
 ह्यणोनि या पथा अनुसरावें ॥ ३४ ॥ अहो 'सत्'पद तें नामस्मरण ।
 'चित्'पद तें रूप सगुण । एक प्रीतिसुख गहन । आनंद तोचि ॥ ३५ ॥
 'त्याचा तूं आहेसि' हा मलिन गुण । 'तें ब्रह्म तूं आहेसि' हा सत्वगुण ।
 'हे हरि तें सर्व तूंचि' हें स्तवन । शुद्ध लक्ष्यांश महावाक्याचा ॥ ३६ ॥
 'तस्य त्वमसि' हें विपरीत ज्ञान । 'तदेवत्वमसि' हा ज्ञानाभिमान ।
 'तत्त्वमसि' रूप सगुण । हें ऐक्यभजन प्रेमरूप ॥ ३७ ॥ उपाधि उपा-
 श्रय कांहीं । सांगावया वेगळे नाहीं । ह्यणोनि निर्गुणता नाहीं । सगुण-
 चि है ॥ ३८ ॥ ते मी ह्यणतां अवघे सगुण । तरी येईल विराटाभि-
 मान । यालागीं श्रीहरीसि अर्पण । व्यावें दासपण आपणाकडे ॥ ३९ ॥
 आपण आपुलें काम करितां । जेंवि संकोच न ये गृहिणीचित्ता । आणि
 प्रतिप्रार्थने जातां । लीन होय ॥ ४० ॥ तैसा दासपणीं न लाजें । प्रमु-
 पूजनीं अनुरजें । येरां सकळां विरजें । ज्ञानादिकां ॥ ४१ ॥ मग त्या-
 चिया दृष्टीं । अज्ञानाची नाहीं गांठी । तेथ ज्ञानाची उठाउठी । कां
 करावी ॥ ४२ ॥ दिवसा लावितां दिवा । तरी शीण मात्र व्हावा ।
 येरव्हीं कार्येठेवा । कांहींच नोहे ॥ ४३ ॥ तैसा हा संकेत पूर्ण । येथ
 जें 'अहंब्रह्म'पण । तो उगाचि असे शीण । अकार्यरूप ॥ ४४ ॥ तरी
 ऐसें न करावें । दिवसा डोळां सूर्याचि पहावें । तैसें संकळहि अर्पूनि
 भजावें । पूर्ण हरीतें ॥ ४५ ॥ ज्ञानें हरवावें विपरीतज्ञान । भजनें सां-
 डावें ज्ञानोत्थान । मग जें प्रारब्ध दुःखरूप जाण । लागतां हरिचरण
 सुखरूप ॥ ४६ ॥ जें जें विश्चीं असे कांहीं । तें तें अवघें शेषशायी ।

तथाचें सुखग्राही । ब्रजराज तो ॥ ४७ ॥ अमृताचा बिंदु घेतां ।
 सिंधुसामर्थ्य चढे हातां । आणि सिंधुमाजी बुडोनि जातां । घाबरतां
 बिंदुहि घेववेना ॥ ४८ ॥ तेंवि भजतां कृष्ण रुपडें । 'सच्चिदानंद' हातां
 चढे । आणि 'सच्चिदानंद' बोलतां कोरडें । दोन्ही न मिळे ॥ ४९ ॥
 एवं हें सकळ । जाणोनि भजे घननीळ । तोचि गा प्रेमळ । पूर्ण भक्त
 ॥ ५० ॥ मग मर्यादा करी पालन । तरी तो प्रेमचि जाण । एवं पद-
 द्वय वाच्य लक्ष्य मिळोन । भक्तीचि उरे ॥ ५१ ॥ ह्या भक्तिसुखाची
 नवाई । सकळ रसांची आई । करुणा दाखवी ठायीं । शांतिगुणें ॥ ५२ ॥
 विश्वीं 'सच्चिदानंद' प्रीति । या नांव 'शृंगार' रस भक्ति । उत्हासें
 विश्व न भासे चित्तां । या नांव 'वीर' रस ॥ ५३ ॥ जगदर्पणीं जळ
 भरी नयन । हें 'कारुण्य' असे गहन । जग चळे हरि न चळे हा
 अनुभव पूर्ण । 'शांति' रस जाण या नांव ॥ ५४ ॥ अखंड प्रेमानंद
 उन्माद स्थिति । या नांव 'हास्य' रसभक्ति । मर्यादापालनरूप प्रीति ।
 'भयानक' स्थिति या नांव ॥ ५५ ॥ भगवन्माहात्म्यज्ञान । हा 'अद्भुत'
 रस पूर्ण । तिट्कारोनि पळे ज्ञानाभिमान । 'बीभत्स' रस जाण या
 नांव ॥ ५६ ॥ प्रणय कोपाची रीति । ही 'रौद्र' रसाची ख्याति । परम
 हरिविरहासक्ति । 'माधुर्य' भक्ति हा रस ॥ ५७ ॥ जैसा आन्नवृक्षाचा
 सार । फुलामाजीच फळामाजीच अवधा साचार । तेंवि रासक्रीडेमाजी
 निर्धार । रसलीला सकळहि ॥ ५८ ॥ "सर्व गंधः सर्व रस इति" । हरी
 विषयींच बोले श्रुति । आणि 'रसं ह्येवलब्ध्वाऽनंदी भवति' । हे भक्त्या
 परमानंदप्राप्ति । श्रुति सांगे ॥ ५९ ॥ रसरूप रसात्मा श्रीहरि । प्रेम-
 रस द्यावा त्या माझारी । मग रस पावूनि अविकारी । सुखाकारी नां-
 दावें ॥ ६० ॥ हें 'तत्' 'त्वं' ऐक्य 'असि' पद विवरण । रसरूप रस-
 ग्राहक रसाधिष्ठान । प्रेमें निर्भय ऐक्यपण । परि स्वामी श्रीकृष्ण स्वतं-
 त्रसेव्य ॥ ६१ ॥ हें द्वैतचि पूर्ण अद्वैत । हाचि शुद्ध भगवत्पंथ । येणें
 ज्ञानेश्वरचरणीं विश्रांत । व्हावें संतीं ॥ ६२ ॥ ही भक्तिरसाची काव-
 डी । अभिषेकावया परवडी । ज्ञानेश्वरमात्र चरण गोडी । धरुनि वाहि-
 ली ॥ ६३ ॥ तें चरणाभिषेकतीर्थ । उत्तर प्रसंगीं बोलिजेत । सावधान
 श्रोते संत । होवोनि अवधान देइजे ॥ ६४ ॥ सर्वसुखाची पुरवणी ।
 सखे ज्ञानेश्वर माय बहिणी । जीवभाव वाहिला चरणीं । कृपाकर जन-

नी, शिरीं ठेवीं ॥ ६५ ॥ सख्या सद्गुरु मायबापा । ज्ञानेश्वर प्रभो
करुनि कृपा । तुमचा चरण मार्ग सोपा । सर्वदा मिळो ॥ ६६ ॥ तरी
जन्म जन्म आतां । यावे याचि परमार्था । यावीण अन्य सर्वथा । न
लागे कांहीं ॥ ६७ ॥ 'हरिः ॐ तत्सत्' इति श्रीसत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर-
कृपाप्रसङ्गे ओंवीछंदबद्धे भक्तिपदतीर्थामृते । संकेतद्वष्टिमय परमगुह्य
'असि'पद विवरणपूर्वक त्रिविधभजनशुद्धभजनरूप भक्त्युपदेशोनाम
चतुर्थस्तरंगः ॥ श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु. ॥

॥ अध्याय ५ वा. ॥

॥ ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

ॐ नमो जी विश्वंभरा । सच्चिदानंदा करुणाकरा । भक्तवत्सला
ज्ञानेश्वरा । स्वसुखोदारा सगुणरूपा ॥ १ ॥ तूं आपुलिया माउली ।
पूर्ण प्रेमें पान्हावली । हे सकळहि साउली । तुझीच माये ॥ २ ॥ 'एका-
की न रमते' या बोला । साच करावयाच्या लीला । प्रीति वशें धरिला ।
सगुणाकारु हा ॥ ३ ॥ अन्वयें जाणावयाचें राहे । मग जाणणें अव-
घेंचि होय । तेंहि आटोनि सगुण पाय । कळले आह्मां ॥ ४ ॥ ऐसिया
निजजननी । मौनें सकळ वाहिलीं चरणीं । आतां नित्यचि नमुनी ।
ऐसें ठेवीं ॥ ५ ॥ पतिकासभोगाचें फळ । पतिवीर्यचि उमटे बाळ ।
तरी पतीचें चरणकमळ । चिरंतन होती ॥ ६ ॥ तेंवि महावाक्योपदेशें
भक्ति । करितां पति होय श्रीपति । मग प्रेम पुत्र प्रेमाचि पति । प्रेमरूप
युवती आपण ॥ ७ ॥ कामनेची रात्र गेली । प्रेमाची पहाट फुटली ।
प्रवरतां समूळ तुटली । ज्ञानसूर्य किरणांची ॥ ८ ॥ कोटिसूर्यासम
सोज्वळ । कोटि चंद्रासम शीतळ । श्यामस्वरूप घननीळ । अंतर्बाह्य
॥ ९ ॥ नवविधा ती गौणी । जिज्ञासु अर्थार्थी भेदे करुनि । आर्त जे
कां सत्वगुणी । तेहि गौणी बोलिजे ॥ १० ॥ करितां आत्मनिवेदन ।
तत्काळ तुटती त्रिगुण । मी सच्चिदानंद हा अभिमान । विरह भक्तीनें
गळतसे ॥ ११ ॥ मग गौणी आणि परा । ह्या भेदासि नाहीं थारा ।
अवधीच एकाकारा । प्रेमलक्षणा ॥ १२ ॥ श्रवणें हरिगुणश्रवण । मुखें
हरिगुण कीर्तन । करें श्रीहरिअर्चन । चरणपथगमन हरिगृहाचा ॥ १३ ॥

बाणें निर्माल्यगंध । नेत्रें देखणें श्याम शुद्ध । मन बुद्धीतें सिद्ध । प्रेमा-
 माजी ॥ १४ ॥ प्रेमचि इन्द्रियद्वारें उमटे । प्रेमचि बुद्धीं आत्मीं थाटे ।
 परमात्ममाहात्म्यें एकवटे । प्रेमचि तो ॥ १५ ॥ प्रेमाची पहावया परीक्षा । प्रेमचि
 प्रभु दे शिक्षा । प्रेमळ सख्याची प्रतीक्षा । प्रेमळातें ॥ १६ ॥ प्रेमळ-
 पणें दोनी । स्वयें गेले विरोनि । प्रेमळाचीच खाणी । सर्वेद्रिया ॥ १७ ॥
 बुडालें लौकिकाचरण । तुटलें वैदिक बंधन । जितुके दिसती आश्रम-
 वर्ण । सन्यासचि ते ॥ १८ ॥ कर्मफळांचा लाहो सुटला । कर्माचाही
 ठावो पुसला । अंतर्बाह्य स्पर्शिला । श्रीकृष्णप्रेमा ॥ १९ ॥ प्रेम सगद्गद
 प्राणयमन । प्रेमीं प्रत्याहरे मन । प्रेमधारणा रूप सगुण । प्रेमचि ध्यान
 कृष्णसेवा ॥ २० ॥ प्रेम ओसंडणसमाधि । पूर्व यमनियमासनादि ।
 आदि अंतीं त्रिशुद्धि । प्रेमचि एक ॥ २१ ॥ प्रेमींच एकपणें द्वैत ।
 प्रेमेंच द्वैतीं अद्वैत । प्रेमेंच नासे द्वैताद्वैत । रासेश्वरीसहित हरि भेटे ।
 ऐसा हा प्रेम शुद्धे । बोलतां न ये विनोदें । याच्याचि अविरोधें । सकळ
 हे ॥ २३ ॥ ब्रजराज तात जया । आह्मीं लंपट तत्पायां । कमळों भ्र-
 मरी होवोनियां । जये रीति ॥ २४ ॥ कां गोपिकांची रजधूळ । आ-
 ह्वासि करील प्रेमळ । हा विश्वास मनीं प्रबळ । धरोनि घननीळ चिंति-
 तसें ॥ २५ ॥ माहात्म्यरूपें प्रेम पाहीं । जारपणाहि न ये देहीं । काम-
 चि परी अधिक ठायीं । मोक्षाहूनि पै केला ॥ २६ ॥ ऐसी जियांची
 स्थिति । त्या गोपिकादि प्रीति । वंदनादि पुढतपुढतीं । पन्नासो कीं
 ॥ २७ ॥ जया स्थळीं विरूपाक्ष । मृदंगवादन धरी पक्ष । तें सांवळे
 ब्रह्म प्रत्यक्ष । प्रीतीनें होऊं ॥ २८ ॥ आणि ब्रह्म होणेंहि सकळ । ज-
 याच्या पायांहूनि केवळ । ओंवाळिजे तो घननीळ । सबाह्यांतरीं पाहूं
 ॥ २९ ॥ “शिवं भूत्वा शिवं यजेदिति” । ही साह्य नेऊं सखी श्रुति ।
 मग तिलाचि प्रार्थोनि भक्ति । मागोनि घेऊं ॥ ३० ॥ प्रेमाचा करूं
 कळस । हरीस अर्पू ब्रह्मरस । श्रीकृष्णपदीं सावकाश । सख्यानों भृंगी
 होऊं चला ॥ ३१ ॥ वाच्य लक्ष्य मिथ्या पक्ष । सर्वदेशी एकदेशी
 प्रत्यक्ष । स्वयें श्रीकृष्ण सगुण अपरोक्ष । अनुभव साक्ष प्रीतीचा ॥ ३२ ॥
 परमप्रेमाचें रूप । तो हा ब्रजींचा भूप । वेणुनाद संकल्प । सत्यत्वे ठेला
 ॥ ३३ ॥ सनकादिकांची ध्येय मूर्ति । नारदप्रभूची गेली कीर्ति ।
 रासमंडळीं प्रेममूर्ति । चला पाहूं सख्यानों ॥ ३४ ॥ व्यापक सुख जें

मरलें । तें संपुटें । एकवटलें । हें ब्रह्ममुखें ओतलें । सांवळें रूप ॥ ३५ ॥
 जयाचें नाम घेतां वाणी । ब्रह्मरूपत्व शरीरा लागुनी । अस्मत्कांत ते
 प्रेमदानी । पद निर्वाणीं सेवू त्याचि ॥ ३६ ॥ कल्पना आणि अभिमान ।
 दोन्ही प्रेमरूप जाण । 'सच्चिदानंद' हें खूण । प्रेमामाजी ॥ ३७ ॥
 भोळा आणि ज्ञानवंत । प्रेमीं समानचि निश्चित । हें फळ तोडितां महा-
 वाक्यार्थ । तरुसम झाला ॥ ३८ ॥ वसंत शृंगार रति । मोह मन्मथ
 स्थिति । सकळहि श्रीकृष्णप्रीति । रूपा आली ॥ ३९ ॥ वृत्तीचें वृत्ति-
 पण गेलें । जीवाचें जीवपण मेलें । मुक्तिबीजासि अंकुर आले । भक्ति-
 सुखाचे ॥ ४० ॥ हें काय गौण चोलणें । बीज आणि फळ भक्तिच
 होणें । त्यांतील प्रेमरस चाखणें । नंदनंदनें मत्कति ॥ ४१ ॥ पडला
 अविद्येचा विसर । बुडाला विद्येचा अंकुर । अवघा झाला अविकार ।
 श्रीकृष्णप्रेम ॥ ४२ ॥ जळाली बंधनस्थिति । पळाली लाजोनि मुक्ति ।
 आविष्करिली भक्ति । अकृत्रिम ॥ ४३ ॥ हा आविर्भावो भला । परम
 गुह्यें निरूपिला । दशोपनिषदां आला । निषेधभावो ॥ ४४ ॥ तो
 निषेधचि स्तवनविधि । श्रुतिपणें गौपीमांदी । प्रेम साधोनियां संधि ।
 श्रीकृष्णपदी उडी घाली ॥ ४५ ॥ करुणेचे कढोनि कोंब । श्रीकृष्णवृक्ष
 स्वयंभ । प्रेमतारुण्यें सप्रभ । टवटवीत ॥ ४६ ॥ लता-गोपिका वेष्टित ।
 रसपुष्पीं सुगंधित । ऐक्य-फळभारें डोलत । प्रेमरसें ॥ ४७ ॥ आह्वां
 पक्षियतिं सुख जाणा । द्यावया प्रीतिरसरूप रसना । अचल तरुपतिच-
 रणा । करितां अर्पणा स्वानंदु ॥ ४८ ॥ हा स्वानंद वाचाकृण । न
 फिटेंचि उपायेंकरून । यालागीं मौनेचि चरण । वंदिले प्रभूचे ॥ ४९ ॥
 त्या चरणीं होता ठावो । गेला सर्वहि भावाभावो । सबाह्यांतरीं लाधली
 ठेवो । कृष्णरूपाची ॥ ५० ॥ सच्चिदानंदवदनगर्भ । प्रेम शोभा सुखसु-
 रभ । एकाचि परी पूर्णप्रभ । व्याप्यव्यापकवर्जित ॥ ५१ ॥ षड्गुणैश्वर्य-
 युक्त । ऐश्वर्य ते विश्व समस्त । विश्वैक्यकरण तो सगुण भगवंत । परी
 प्रकटसिद्धांत रासामध्ये ॥ ५२ ॥ तें रासमंडळ गोपी-प्रेमें । आह्वां दि-
 धलें गुणोत्तम । यालागीं तत्पद प्रेमें । रसत्वे सेवू ॥ ५३ ॥ त्या
 रसाची प्रीति । तेणें हृदयीं धरूं श्रीपति । साधोनियां अकृत्रिम भक्ति ।
 वाचाकृण निश्चितीं फेडूं ॥ ५४ ॥ फिटलियाहि वाचाकृण । न यावा
 भक्तिधनाभिमान । या लागीं ऐक्यत्वे श्रीकृष्णचरण । प्रीतीनें सेवूं ॥ ५५ ॥

तें सेवासुकृत जें कांहीं । निश्चयें घेवोनि सर्वही । अर्पियलें पार्यीं । ज्ञानै-
 श्वरश्रीगुरुच्या ॥ ५६ ॥ हें करितांचि अर्पण । सद्गुरुने दिधलें वर-
 दान । हा ग्रंथ एकवीस वेळ पठन । संपुटी लावूनि करावा ॥ ५७ ॥
 ज्ञानेश्वर माउली अनुलोम । प्रेमें तोचि प्रतिलोम । पठन करितां प्रका-
 शे परम । नित्यसुखदात्री हरिसेवा ॥ ५८ ॥ या श्रीगुरुवचने भलें ।
 आक्षां पठनाचि फळलें । प्रेमें वंदिलीं पाडलें । वंदनाचि असो ॥ ५९ ॥
 अमृतानुभव संपुटी । ज्ञानेश्वरपदसंपुष्टी । स्वप्रेम स्वानंदगोष्टी । लाघ-
 त्या ज्या कीं ॥ ६० ॥ त्या आणि तन, मन, धन, । जीव, प्राण,
 ईश्वरपण, । पार्यीं अर्पोनि हृदयीं चरण । वंदोनि स्थापिले ॥ ६१ ॥
 एकलें दोहींची पूजा । अर्चिलें श्रीगुरुराजा । अर्चनपुण्य वाहिलें वोजा ॥
 श्रीगुरुज्ञानेश्वरचरणीं ॥ ६२ ॥ चरण पाहतां विरालें मन । तेणें ग्रंथ-
 बोला पडलें मौन । आतां जयजयकार करून । ज्ञानेश्वर उत्कर्ष ॥ ६३ ॥
 नमो ज्ञानेश्वर जगन्माते । कडिये घेवोनि मातें । पाजोनि स्तनप्रेमातें ।
 पार्यींच ठेवीं ॥ ६४ ॥ या विनंती आदिनाथ । कृपें तोषले समर्थ । च-
 रण वंदितां मत्स्येंद्रनाथ । ओसंडले प्रेमें ॥ ६५ ॥ नमितां मत्स्येंद्र मा-
 उली । गोरक्षनाथा कृपा साउली । गैनी पाडलीं । शिर ठेवूं ॥ ६६ ॥
 श्रीनिवृत्तिनाथ शंकर । त्या लोटांगण वारंवार । तत्कृपें माय ज्ञानेश्वर ।
 मिळाली आक्षां ॥ ६७ ॥ सोपानदेव कृपाळू तात । मुक्ताबाई कृपावंत ।
 चांगदेव खेचर, नामयादि संत । जनी, मिरा समस्त नमियेले ॥ ६८ ॥
 ज्ञानेश्वरप्रभुचिया करकमळें । हृदीं उदेलीं प्रेमफळें । ह्मणोनीच नंदबा-
 लें । अंगीकारिलें ॥ ६९ ॥ यापरी गुरुपरंपरास्मरणी । प्रेमे राहोनि
 ज्ञानेश्वरचरणीं । अंगुष्ठ चोखितां धणी । न पुरोचि हे ॥ ७० ॥ या
 लागीं तें पदक्रमळ । हृदयीं धरिलें नित्यकाळ । ज्ञानेश्वरनामें कळोळ ।
 अंतर्बाह्य ॥ ७१ ॥ ज्ञानेश्वरगुरुमुखपीकप्रसाद । तेथें आटले दुःखानंद ।
 शेखीं अर्पणरूपें शुद्ध- । प्रेमाचि उरला ॥ ७२ ॥ जय जय ज्ञानेश्वर-
 माउली । सद्गुरुकृपासाउली । आतां बळकट पाडलीं । हृदयीं राखी
 ॥ ७३ ॥ आणि हें मागणें मना । पार्यीं करों सुमना । प्रेमरसें रसना ।
 अंगुष्ठ चाखो ॥ ७४ ॥ ज्ञानेश्वर सद्गुरुनाथ । हाचि येथ निघो अर्थ ।
 सर्वत्र यशस्वी सद्गुरुनाथ । ज्ञानेश्वर माउली ही ॥ ७५ ॥ 'हरिः ॐ
 तत्सत्' इति श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओंवीछंदबद्धे भक्तिपदतीर्था-

मृते फलानंत्यपूर्वक, उर्वरितभक्त्युपदेशोनाम पंचमस्तरंगः ॥ श्रीसद्गुरु-
ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु. ॥

॥ भक्तिपदतीर्थामृत समाप्त. ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ. ॥

॥ श्री गुलाबरावमहाराजकृत. ॥

॥ निगमांतपथसंदीपक. ॥

ॐ नमो श्रीसद्गुरु सर्वेशा । शिष्यचकोरचंद्रा पूर्ण परेशा । जय
सच्चिदानंदा निरस्ताभिलाषा । ज्ञानचंडांशा चित्सुखा ॥ १ ॥ नसतिथेचे
घरीं । ही जी व्यष्टि अहंकारी । तीते मोचनकारी । कारुण्याचा ॥ २ ॥
पाहे ईशत्व त्रासलें । तें त्वद्वोधें सुखावलें । मग येवोनि ओटंगलें । तव
संकेतीं ॥ ३ ॥ पाहे तुझिया साविया दिठीं । अनुपम उल्हासु आपण
उठी । हा मीचि परी वैसें पाठीं । महेशाच्या ॥ ४ ॥ रोहिणीउदकें
शिणलें । ते तवपायीं मीनले । आणि मानुखे इये वहिले । रमले तेथ
॥ ५ ॥ ऐसा जिया थोर सानां । पाहूनि टकी नयना । उभा अससी
दाजा । अपवर्गाच्या ॥ ६ ॥ माये तुझिया अपांगपातें । दिसाव्याचें
देखतें । होऊनि ठाके परौतें । भावभूत ॥ ७ ॥ चहूं दोषां इया । आश्रो
नाहीं पायां । ह्मणूनि जातिगुणक्रिया । लोप स्वीकारिती ॥ ८ ॥ इये
देखणें समस्तें । तोंडाळपणें गलितें । मग आपसया प्रियते । तुझेनि
माये ॥ ९ ॥ पाहे हा महच्छास । तव कृपेचा वास । कां आपुलें
तयास । नेणिवेजेते ॥ १० ॥ स्थानांतरिं तिहीं । आश्रवूनि ठायीं ।
निःशेष देत ग्वाहि । माहिम्याची ॥ ११ ॥ हा गा जाणिवेच्या मिठी ।
सुवोनि आपुले पोटीं । मग दे प्रसाद गाठीं । प्रसन्न परी ॥ १२ ॥
स्वाच्या प्रीतिपर्णी । येशी आंगवळणीं । येरपथ धणी । न पुरशी ॥ १३ ॥
हे फिरलिया तारका । ज्ञप्ति इया काणिका । मग वस्तु भेद्या मुका ।
दोषांही करिसी ॥ १४ ॥ जें तुझे आह्मी होणें । तें ये सुखा येणें । मा
कृत्रिम बोलणें । काइसें तें ॥ १५ ॥ हा वाणीपरी गोठो । मग एक-

लिया भेटो । गौण बोला फुटो । वेगळीये ॥ १६ ॥ अंगुष्ठ नीरिया-
च्या । लया प्रमाणादीच्या । पाहूनि यतनाच्या । भरीं न पडे ॥ १७ ॥
सामर्थ्य पुरुषा जिते । ह्मणोनि ना भाते । तेणे अन्वयीं पदातें । क्रमोनि
ठेले ॥ १८ ॥ तरी ते हृदयींचे । फावे तें साचे । पारणें जिवाचे । फिट-
लेंचि आहे ॥ १९ ॥ ऐसिया जननीजनका । ज्ञानेश्वरा निष्कलंका । श्री
सद्गुरु तनुमनग्राहका । अभयें बालकवाक्य स्वीकारा ॥ २० ॥ आतां
मौनेचि वाहिले । वाहतेनसी राहिले । चोखावया उरले । अंगुष्ठ ते ॥ २१ ॥
हरिः ॐ तत्सत् इति श्रीनिगमांतपथसंदीपके, श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरकृपा-
प्रसादे, ओंवीछंदबद्धे, वस्तुतः सद्गुरुमहिमारूपमंगलाचरणं नाम प्रथ-
मोऽध्यायः ॥

॥ अध्याय २ रा. ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

आतां तिया माये । आश्रवूनि ठाये । ह्मणे हो स्वयें । वदिजे आ-
तां ॥ १ ॥ हे अपरिच्छिन्न तिहीं । स्वीकारूनि ग्वाही । हा अभिलाषु-
चि ठायीं । ऐसा ह्मणे ॥ २ ॥ ययातेंचि देखिजे । देशिक-मुखें ओळ-
खिजे । निकें करूनि ध्यायिजे । आपुलिया ॥ ३ ॥ येथ दोन्ही भले ।
एकोंचि परी विभागिले । शक्तिशक्तिमत्त्वे बोलिले । प्रेर्यप्रेरक ॥ ४ ॥ तेथ
अनादि अनंतें । अध्यासें ओटंगतें । प्रेरकें समर्थें । ऐसें केलें ॥ ५ ॥
हें औपचारिकें जन्ही । भानु नयनीं तज्ही । तेवीं इयापरी । अलिप्तत्वचि
॥ ६ ॥ पाहे पां रोहिणी । मृगाच्या चाळवणी । परी नेणें तरणी ।
नेटकाचि ॥ ७ ॥ कां सर्पाभासें दोरा । शिवणें नाहीं विकारा । परी
अवचनें थारा । द्रष्ट्यालागीं ॥ ८ ॥ तरी इये नेटकें । वारिलिया दीप-
कें । कायि आले ठके । आरोपाचे ॥ ९ ॥ परी दिसाव्याचे भेणे ।
हाचि बरवे ह्मणे । ना गाठी येणें । मंदांधारें ॥ १० ॥ तरी इया दोरा ।
दीप दीपें थारा । परी सामोरा । ठावो नव्हे ॥ ११ ॥ आपण इया
देखे । आपणा माजी पोखे । मग आश्रवूनि अनेके । हा सी ह्मणे ॥ १२ ॥
तरी तिथे उपहिते । ये अनादि अनंतें । नैसर्गिके सातें । होइजेल ॥ १३ ॥
पाहे युगपत् सारें । स्थलकालक्रमादि रे । नित्यचि नित्याधारें । अनिव-

तैके ॥ १४ ॥ परी उगे तें निवर्तले । आधेय तें अधिष्ठिलें । जायें ह्य-
 णोनि वोलिले । निवर्तक ॥ १५ ॥ तरी मिथ्याबोधें नाना । मार्गी ओ-
 टंगे वासना । तेणें संगु जाणा । यथार्थसा ॥ १६ ॥ हें उगे निवटावें ।
 या लागीं कळवळे आघवें । तया उपहिते वोलवे । सुनिश्चितें ॥ १७ ॥
 तें हें शब्दब्रह्म फुडें । उपदेशपरंपरे गाढें । सानाच्याहि चढे । करसं-
 पुटी ॥ १८ ॥ परी ते लाभे जेणें । तया ऐसें होणें । जे कीं बाह्यपणें !
 उगे सुटावें ॥ १९ ॥ पार्थक्यें त्यागे रोधें धांवें । यांच्या पायीं पडावें ।
 मग उगे निवर्तोनि व्हावें । हें ऐसें ॥ २० ॥ परी स्फूर्तिभावं । नाथिलें
 न यावें । या लागीं अर्पावें । उपहितीं तें ॥ २१ ॥ ऐसिया सुखबोधप-
 णीं । प्रीतिये अंगवळणी । मग अर्थपणीं । अनर्थही होय ॥ २२ ॥
 ऐसिये अंगुष्ठें चोखितां । अपूर्व ही अवस्था । ओंव्या गुंफुनि प्रेमसुता ।
 अर्पिल्या भावें ॥ २३ ॥ अहो जी पूर्णब्रह्म सनातना । ज्ञानेश्वरा कृपा-
 घना । ही दीनकन्या चरणा- । वरी आपुल्या ठेवा ॥ २४ ॥ 'हरिः ॐ तत्सत्'
 इति श्रीनिगमांतपथसंदीपके ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे ओंवीछंदबद्धे हृदयोपक्रमो-
 नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ अध्याय ३ रा. ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ. ॥

तधी तें त्रिविधें । चेतन शुद्धाशुद्धें । प्रतिष्ठ सामान्यविशेषसिद्धे
 एकीचि येती ॥ १ ॥ तेथ हा प्रभु अधिष्ठान । मुक्त तें होती समान ।
 चढें विशेषें जाण । निर्णायिलें ॥ २ ॥ तेहीं वैशेष्य ये समाना । ते न
 पविजे अधिष्ठाना । तरी एकीं एकपणा । न भंगे कहीं ॥ ३ ॥ इया
 एकें जाणिले । तेणें हे तिन्ही न नेले । आणि तिहीं नाहीं आणिले ।
 एकपण उणें ॥ ४ ॥ तेथ एकाचे दोन । एक एकीं आपण । हा भेदु प-
 णी जाण । अभेद सत्ता ॥ ५ ॥ ह्यणोनि मधिलेनी । जे हे त्रैविध्यानीं ।
 आणि ते नित्यचि परी स्वस्थानीं । अविरुद्धत्वे ॥ ६ ॥ आतां तो नि-
 र्यायु ऐसा । ईश जीव मायाध्यासा । पृथक्त्वेचि ठसा । एकत्वाचा ॥ ७ ॥
 पाहे ही महश्रीलिमा । महत्वे नित्यचि उगमा । या लागीं नाशोपमा ।

कदाही न ये ॥ ८ ॥ तेथचि जरी घनें । आणिली शोभा ह्मणे । तरी
 नाही उणे । आल्या गेल्या ॥ ९ ॥ येथ अपरिच्छिन्नं जैसें । नैसर्गिकेही
 तैसें । हें नानात्व उमसे । ह्मणोनियां ॥ १० ॥ 'एकाकी न रमते' । हें
 श्रुति साक्ष देते । या लगीं ह्मणपते । नानात्व एकी ॥ ११ ॥ नाही
 हें काहीं । हानि एका गेहीं । हो नानात्वा ठायीं । एकी नसे ॥ १२ ॥
 पाहे घटाचिया भीतरीं । परिच्छिन्नं वर्ते परी । एकलिया आधारों । ए-
 कचि महत् ॥ १३ ॥ कां भासकाच्या ठायीं । निसर्ग रोहिणी राही ।
 द्रष्टृभिन्नं परिच्छिन्नं तें ही । भासकु एक ॥ १४ ॥ तैसें इथे ठिके । हें
 आश्रयिलें निकें । नानापरिच्छिन्नं एकें । अपरिच्छिन्नं ॥ १५ ॥ परी
 परिच्छिन्ना अपरिच्छिन्ना । ठावु ये अपरिच्छिन्ना । यालागीं उपपन्ना ।
 आश्रयिजेल ॥ १६ ॥ पाहे तें जें एकें पाहतां । चतुर्विधें दिसतां । मृग-
 मानुखां समस्तां । एकीचिये ॥ १७ ॥ अदितिसुतोष्मपणीं । निसर्ग ही
 रोहिणी । मानुखा मृगा पाणी । परि दुजा बांधी ॥ १८ ॥ कां दुजा
 भ्रमें बांधला । तो धावे धांवतचि मेला । जरी होय पाळिला । तरी
 मनःपूर्ति ॥ १९ ॥ आणि इथे पहिलें । जरी भ्रमा सोडिलें । तरी नाही
 त्यागिलें । पाणी व्यवहारा ॥ २० ॥ परी हें उठे कीं नुठे । त्या ठाउ-
 के न गोमटे । तो तिसरा नेटें । आपण ह्मणे ॥ २१ ॥ येथ मृगा मानु-
 खा इया । देशकालक्रमा ठाया । नानात्वं आरोपावया । लागे ह्मणोनि
 सिद्ध ॥ २२ ॥ परी दोघांहि । रोहिणी असे ठायीं । आतां उपनाई ।
 करिजेल ॥ २३ ॥ एवं प्रभुसत्ते । हें उणे नव्हे जीवातें । परी हें प्रभूतें ।
 नेणवे जाणवेना ॥ २४ ॥ सत्ते नित्याचिया । नित्या ह्मणजे माया ।
 तत्सत्ते जीवा इया । एकी नित्य भेदु ॥ २५ ॥ तेथहि दुभागली । स्व-
 भवं इया लागली । ते मृगापरी जाहली । बद्धे सकळे ॥ २६ ॥ तेथ
 नसोनि अविद्या । तैशी बद्धाऽवाध्या । मुक्ता मानुखा विद्या । अवाध्या
 कीं ॥ २७ ॥ परी दोघांही माया । साच दुरत्यया । ह्मणोनि मार्ग
 इया । त्यजिजे तिहीं ॥ २८ ॥ जे कीं सूर्यकमळें । अथवा किरणभक्षकें
 पाळें । न देखती हे डोळे । पोषणें ह्मणोनि ॥ २९ ॥ तेवींचि प्रभू-
 चिया । न दिसे ही माया । लीलाविग्रही इया । आश्रयी तीतें ॥ ३० ॥
 तो विग्रहस्थान श्रीपति । जो कांत आह्माप्रति । त्या पूजिलें समस्तीं ।
 ओं नमः-पुष्पीं ॥ ३१ ॥ हो बद्धे मुक्ते पाळिलें । येणोचि पाणी दीधलें ।

तिया श्रीगुरुचीं पाउलें । मस्तकीं स्थिरे ॥३२॥ ती ही ज्ञानेश्वर माउली ।
अनुग्रहें पान्हावली । ह्मणोनि पायीं समर्पिली । आघवी पूजा ॥ ३३ ॥
'हरिः ॐ तत्सत्' श्री निगमांतपथसंदीपके, श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे,
कारणसंबंधपदार्थनिर्णयोनाम, तृतीयोध्यायः ॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पण-
मस्तु. ॥

॥ अध्याय ४ था. ॥

आतां देशकालक्रमारोपें । उगेपणे हा वासिपें । परी ते वर्ध
संकल्पें । निरोपिजेल ॥ १ ॥ तरी स्वमुखें जो आथिला । भ्रमें जाला
नाथिला । तो पहिलिया आला । निवर्तनीं ॥ २ ॥ परी जें अनादि अ-
नंत । नसूनियां असत । आमुच्या दिठीं भासत । हरिदिठीं नसे ॥३॥
सागराचा निस्पंवा । तोचि मीठपणाचा बांधा । परी पाणिया माजी
द्वंदा । आपण करी ॥ ४ ॥ तेवीं हें सुख उल्हासिलें । तये आधीं बां-
धले । हा हे ह्मणोनि घेतलें । धावणपण ॥५॥ येथ वास्तव तें नाहीं-
पण । ह्मणोनि हरि उपादान । आणि या हे न गुटे ह्मणोन । निमित्त ही
तो । हें साचचि लटिकें । आरोपें नैमित्तिकें । अनादि कटकें । करोनि
ठाली ॥ ७ ॥ तेथ देशाचेनि बळें । उडी वातली काळें । मा हे क्रमीं
सोहळे । ते कें नवल ॥ ८ ॥ पाहे श्रमो जें वैसे । तें बुडालें दिसें ।
उठे तो उमसे । दोघांहीं हें ॥९॥ तेथ समानू कारणें देखे । विशेषु का-
र्या लेखे । हा क्रमूचि मोटके । कांहीं नाहीं ॥ १० ॥ येथ स्वपर ऐसें ।
उजाळ भैळें दिसे । तें भैळे विशेषें । समाने उजाळी ॥११॥ भैळें उजा-
ळी उजाळे । आणि तया अपेक्षें उजाळे । देव सुखाचे सोहळे । समर्थ
इये ॥ १२ ॥ तें एकीं बहुपणा । परी येथ सदीक्षणा । ह्मणोनि नाहीं
कारणा । नाहींसिं हो ॥ १३ ॥ येथ भोक्त्याही प्रती । आरोपें जन्मा-
पत्ती । तरी हे गोठी निगुती । व्यासेंचि केली ॥१४॥ 'उत्पत्यसंभवात्'
ऐसें । जीवु जन्म न असे । हो कां समान विशेषें । नित्ये तिये ॥१५॥
आणि एकीं समर्थ वेगळें । तोंहि उठे किडालें । उगे देखते डोळे । आभा-
स ह्मणुनी ॥ १६ ॥ तो आभास घेउनी उठे । मग सत्य ऐसा पैठे ।
तेणें भोग्य दाटे । भावो बहू ॥ १७ ॥ तया भावें याचिलें । तेंचि तेथ
सांचिलें । तंव अधिक मांचिलें । नैमित्तिकें इये ॥ १८ ॥ ऐसिया हो

गौणा । जें जाहली चोदना । तें उगाचि गुणा । तिहीं आली ॥ १९ ॥
 हें ईक्षणेंचि केलें । काळें नसे झालें । ह्यगूनियां गेलें । आरंभाक्षेपें ॥ २० ॥
 इया भाव याचका । ईक्षणें नैमित्तिका । गणितपूर्ति याचका । याचक्य-
 वृद्धि ॥ २१ ॥ इये अध्यात्में । आतां मैळे जे उमे । ते होवोनि रमे ।
 आरोपेसीं ॥ २२ ॥ वैभवें हा त्याचा । भागु ह्यणिपे साचा । आयता परि-
 क्रियेचा । अनधिकारी ॥ २३ ॥ ईक्षणाभाव संयोगें । पूर्ति वृद्धि भावा
 लागे । न देतां हि घे । आपणची ॥ २४ ॥ परी दिधलें ह्यणें । तया
 ईक्षणींच देणें । कल्पतरु माने । आरोपें वळवी ॥ २५ ॥ तो भावो अ-
 धिभूतीं । मैळे अध्यस्ती । जें तें आकृती । लिंगाचि इया ॥ २६ ॥ मह-
 दाद्यनंत भूतें । जे कीं श्रुति निरुतें । तें कारणीं होतें । भगवदुक्ती तें
 अष्टधा ॥ २७ ॥ मैळें आड पडले । केवळ तम जाले । तेथें निपजले
 भूतें इये ॥ २८ ॥ तेंचि भावा बाह्यगुणें । रजत्वे इंद्रियां होणें । भाव
 राखी अंतर्गुणें । उजाळ घेउनी ते सत्वा ॥ २९ ॥ तें सत्वकरण हा
 तिहींचा । कारण ठावो भ्रमाचा । महाकारण अध्यासाचा । मैळभावा-
 चा कार्य ठावो ॥ ३० ॥ येथ भ्रमूं भावें । अध्यासु राखावें । हेंचि इया
 होआवें । स्पष्ट लिंग ॥ ३१ ॥ तेथ अंतर्गुणें दोन । अध्यात्मारोहण ।
 आणि हें पंचक जाण अष्टधा ऐसें ॥ ३२ ॥ हे अपरा ह्यणो त्यागिजे ।
 शुद्ध प्रकाशे इया सहजें । ते परा ह्यणे धारिजे । जगज्जीवा ॥ ३३ ॥
 भावस्वातंत्र्यें इया । अंशें मैळ्याचिया । पांचां हि करूनि तया । भोग्यें
 आणिलें ॥ ३४ ॥ तें याचनकर्म । उठवी भोगधर्म । ह्यणोनि भोगायत-
 न परम । बहुला देहा ॥ ३५ ॥ ऐसें अनादि अधिष्ठिलें । लीलें मैळ-
 भागा स्पर्शिलें । यया अर्थी केलें । आपुलिया श्रुत ॥ ३६ ॥ ती श्रुति आ-
 चरण पुराणें । आपुलिया या कारणें । दिलें ह्यणोनि उदार गुणें । स्वा
 ह्यणविलें ॥ ३७ ॥ तया अचुक पाणीपणें । जें होय देखणें । तें आपस-
 यात ह्यणे । पोसणाभावें ॥ ३८ ॥ मग एकादिया स्थानीं । उल्हासु उठे
 ईक्षणीं । तो इतरां गुणीं । तैसेंचि करी ॥ ३९ ॥ ह्यणोनि श्रमें बैसिजे ।
 मग हें कांहीं देखिजे । परी न धाविजे । तया पाठीं ॥ ४० ॥ उठण्या-
 तें कर्म । बैसण्यातें परम । आतां उद्गम । परम प्रीतीचा ॥ ४१ ॥ तेथ
 कर्म त्रिविध । बैसवितें द्विविध । एक उजाळी नित्य बैसे प्रसिद्ध । मिथ्या
 देखतां ॥ ४२ ॥ मैळी क्षणक्षणा बैसे । ते व्यष्टि निद्रा जागरसे । विल-

क्षण समष्टि दशे । जन्मादि ते ॥४३॥ हा तटस्थ भावो निर्गुण स्थिति ।
 सगुण लीलास्वरूप प्रतीति । निर्भाव तेथ अत्यंत प्रीति । ती भक्ति लीला
 प्रदर्शक ॥ ४४ ॥ एकीच परी दोहों लीले । हें विलक्षण संचलें । तथा
 ठायें भलें । येरा नोहे ॥ ४५ ॥ भावप्रेरकत्वे जीव स्वतंत्र । याचन पू-
 र्तिपणें परतंत्र । न याची तो लीलामात्र होवोनि ठाये ॥४६॥ हें एकी-
 परी सिनालिलें । स्थूल सूक्ष्मत्वा आलें । समष्टि व्यष्टि विभागलें । वि-
 राट हिरण्यगर्भ विश्व तैजस ॥४७॥ समष्टि प्रलय जीवु प्राज्ञ । व्यष्टि
 निदे तैसा अज्ञ । येरु अंतस्थ सर्वज्ञ । ईक्षिता जो ॥ ४८ ॥ परी हें
 कायि ईक्षण । लीलागुणें एकपण । तें कीजेल निरूपण । पुढेंही ॥४९॥
 आरोह सांडोनि सातें । अधिक उजाळे सहितें । भूरादि सत्यातें । अधि-
 क मैळे सात तळें ॥ ५० ॥ देशकाल निमित्तक्रिया । क्रमें पूर्ति याचनें
 झया । आणि ते संपलिया । याचक होणें ॥५१॥ तेथ मैळे जरी ठाये ।
 तरी तिर्यगादि जाये । अंतर उजाळें होये । फळियाउपरी ॥ ५२ ॥
 आणि शुद्ध उजाळ प्रसंगें । चौदा चोदनायोगें । सम विषम भागें ।
 याचका झये परी ॥५३॥ आणि अनादिरूपें लीलेक्षणें । वैकुंठादि होणें ।
 तें प्रेमळा प्रेमगुणें । ठावोनि येती । आतां एक उजाळी बहुपण । तें
 आश्रयें त्रिदेवत्व जाण । आणि तैसें त्रयत्रिंशें पूर्ण । आदित्यादिकें
 ॥५५॥ परिवारें नाना तेंहीं । चिद्स्वातंत्र्यें पाहीं । आणि आश्रयाधिका
 रेंही । मत्कांताधीनें ॥५६॥ ऐसा हा प्रणवु । वाचकानें शब्द बहू । वाच्य
 त्वें देवू । देवतारूपें ॥ ५७ ॥ संबंधें जीव जग । परमार्थें एकांग ।
 वस्तुत्वे चांग । लीलाप्रियत्व ॥ ५८ ॥ हा लीलाप्रिय भावो । माला
 गुंफोनि पहा हो । श्रीज्ञानेश्वरपदीं वाहो । आनंतीं ही ॥५९॥ श्री ज्ञाने-
 श्वर माउली । जे लीलासुखा साउली । नित्य तयांच्या पाउलीं । तन
 मन अर्पिलें ॥ ६० ॥ तेथ ओंवियांकर्ता । हेहि न ये अहंता । आणि
 ज्ञानेश्वर माता । तत्पदीं अर्पिता उल्हासु ॥ ६१ ॥ 'हरिः ॐ तत्सत्'
 इति श्री निगमांतपथसंदीपके, श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे, ओंवीछंद-
 बद्धे, 'कार्यसंबंधपदार्थनिर्णयोनाम, चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ अध्याय ५ वा. ॥

आहे कळे आवडे । या त्रयीं तीनी उडे । कधींही न पडे । भे-
 दारोगी ॥ १ ॥ आहे ह्मणे व्यतिरेके । तों गिवसिजे अभेद दुःखे ।
 कळे ऐसे ह्मणे देखे । तो खोटे दुःखे अभिभूत ॥ २ ॥ हें आवडे ह्मणे
 वेगळे । ते खोटे आणि न कळे । हें असें ह्मणूनि डोळे । न देखती
 भेदू ॥ ३ ॥ नम्रश्चेत सौरभे । असिजे की रामे । ती ही उणे गर्भे ।
 एकत्वे तये ॥ ४ ॥ नरम हें पांढरें । पांढरी नम्रें । दुणी विहिते खरे ।
 सौरभे उठे ॥ ५ ॥ तैसी तीही । श्रुती दे ग्वाही । परी आवडीच्या
 ठायीं । उणें जाले ॥ ६ ॥ कळे तेंचि आवडे । कीं आवडे तें कळे फुडे ।
 अथवा हें जोडे । आहे ते गा ॥ ७ ॥ हें उगे निवडिती । तें खपेंधे
 होती । संभव ह्मणती । संभवे त्यागू ॥ ८ ॥ पुनवेच्या सतरा । अपरि-
 च्छेदें चंद्रा । राहती तैसे स्वतंत्रा । इया घडे ॥ ९ ॥ हें सिद्ध मोटके ।
 परी घेपिजे केटकें । स्पंधे मिठे पिऊखे । निवाडे असम ॥ १० ॥ आतां
 धर्म हे ये । तो धर्मू ना श्रये । मा क्रिया ठाये । आणि जे के ॥ ११ ॥
 देखे येणें ठाये । देखते तें होये । आणि सर्व सिद्धि आणावे । साधने
 कार्यां ॥ १२ ॥ व्याप्तीचे अभावे । दोही या नयावे । वाचे काय घेया-
 वे । नसते हे ॥ १३ ॥ अटके नाहीं । मा केटके तिहीं । ह्मणोनि प्रथ-
 मा नाहीं । तद्वाक् संख्येची ॥ १४ ॥ आतां इये लखे । विषमें समीपे
 खे । आघवी इये बाधके । अननुकरे ॥ १५ ॥ ऐसे हे घेइजे काई ।
 ओळखावया नाहीं । परी ओळखचि ठायीं । ठाकली कीरूं ॥ १६ ॥
 तळमळो पेगे । के कीजे बागे । वरी खोल तेवी माघे । दाबणें कीरूं
 ॥ १७ ॥ तेवीं इये गुण साखिके । देख तया आपटके । न बोलती ने-
 टके । उगेचि तिये ॥ १८ ॥ आहे तें नाहीं । नसे हें काहीं । आरशी-
 या ठायीं । मुख जैसें ॥ १९ ॥ तेवीं हे कळे । आरिसा वेगळे । येणेंचि
 आंधळे । विचार कारीं ॥ २० ॥ अर्थ हे आपुला । तो अदुःखें स्था-
 पिला । ह्मणूनी सोपिला । ठावूं एकीं ॥ २१ ॥ एकी नये उपाया । अ-
 पायीं लक्षणा इया । उगेचि प्रत्यया । जल्पके हें ॥ २२ ॥ अवादन
 वाद्य नादें । मत्सुत तृप्ती साधे । तें बोधमदें । घटे ऐसें ॥ २३ ॥ हें
 आवडलें नाहीं । ना न ह्मणे काहीं । एकी वा दोन्हीं । दोही एकें ॥ २४ ॥

(२८)

हैं अप्रत्ययू एकोपा । नुठे कोणि या कोपा । जेवीं मी तापा । भयें न
काढी ॥ २५ ॥ हैं साच उघडे । अबोलणे फुडे । बोलणे गाढे । उगे
नसे ॥ २६ ॥ मा प्रत्ययू आला । ते नसी तो गेला । कें वा राहिला ।
एको पाहा ॥ २७ ॥ ऐशिया सोई । ज्ञानेश्वर आई । लाभली ह्यणूनि
पार्यी । डोईचि दिधली ॥ २८ ॥ हैं मस्तक ती पाउलें । अपार्थक्यें
झाले । वाटणे संचले । अर्पणरूपें ॥ २९ ॥ ऐशा ओंविया अक्षता । सौ-
भाग्यें लिहित पिता । लोभें पार्यी अर्पिता । अर्पिलो मी ॥ ३० ॥ आतां
ज्ञानेश्वर माउली । समस्ती इये ठाउली । जे कृपा पात्रा साउली । पा-
उली तियेची हृदिस्थे ॥ ३१ ॥ हरिः ॐ तत्सत् इति श्री निगमांतपथ-
संदीपके ओंवीछंदबद्ध पदत्रयैक्यविवरणनाम पंचमोध्यायः ॥

॥ श्री सद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ निगमांतपथसंदीपक समाप्त. ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

गुलाबरावमहाराजकृत.

चौसष्टी.

ॐ नमो ज्ञानेश्वर सद्गुरु आई । मस्तक ठेवूनि तुमचे पार्यी ।
तुह्मी शिकविल्याची परीक्षा लवलाही । तुह्मांपुढें देते ती ऐका ॥ १ ॥ ज्ञान
शिव शक्ति वृत्ति । हे निरुपाधिकचि संकेती । आणि जगत्कारणें नि-
श्चिती । ते म्यां वंदिलीं दोषे ॥ २ ॥ ज्ञान तेचि वृत्ती । विषयप्रेमें भासे
पालथी । आणि पहातां संकेती । एकचि सरळ ॥ ३ ॥ हरि प्रेम अं-
गी चढे । तें दोघांचें दोनपण मोडे । आणि विश्वद्वैत भासतां गा-
ढे । तरी दोनपण पुढती ये ॥ ४ ॥ ज्ञान वृत्ति ह्यणावें दोन । तरी
एकचि असे ज्ञान । आणि एक ह्यणावें तरी वृत्ती ज्ञान ।
दोघे ह्यणोनि साकार निवडतां नये ॥ ५ ॥ भाक्ति सुखाची प्रीति मो-

ठी । तेथ ज्ञान वृत्ति रूप जगजेठी । आणि आश्चर्य हें शेवटीं । दोन
 पणचि नसे ॥६॥ ऐसे एकरूप दोघे । यातुनी निघतीं जगें । एकचि
 दोहों अंगें । दिसो लागे ॥७॥ अवघे जग जरी पाहिलें । ते आपुल्या
 वरीच ओळखिलें । परी ज्ञान वृत्ति वांचोनि नाहीं आले । तिसरें को-
 णी ॥८॥ दोन्हीही आहेती । ज्ञान आणि वृत्ति । अनादि असती ।
 ज्ञानरूप ॥ ९ ॥ प्रेमामाजीं भेद गेला । तो आनंदामध्यें बुडाला ।
 अद्वैताचा भोक्ता झाला । तोही हरपला भक्ति योगें ॥१०॥ ज्ञाना-
 वांचोनि वृत्ति नाहीं । वृत्तिवांचोनि ज्ञान नाहीं । दोन्ही नसोनि
 पाही । एक आनंद ॥११॥ हा आनंद एवढा प्रकट । परमाणूंतही
 दिसे स्पष्ट । जग व्यापोनिया वारिष्ठ । उरोनि राहे ॥१२॥ ज्ञान वृ-
 त्तिवांचेन । गवतही नाहीं झालें निर्माण । जणो हे जीव प्राण ।
 एकमेकांचे ॥ १३ ॥ विश्वरूप संसार करिते । ज्ञान जेव्हां वि-
 सरतें । तें दोनपणा वृत्तितें । येत असे ॥१४॥ जरी एखादें स्मरलें
 ज्ञान । तरी नव्हतेंच विस्मरण । मग विश्व सारें गिळोन । ज्ञानचि हो-
 य ॥१५॥ हरपोनि ज्ञान वृत्ति । एकचि असे हरिप्रीति । विश्व असणें
 ही प्रतीति । केवळ असे ॥१६॥ ज्ञान विषयि, वृत्ति विषय । कीं वृत्ति
 विषयि ज्ञान विषय । हे दोन्ही असोनी स्वयें । सुखचि होय ॥१७॥
 दोन दीप्यांत एक नाद । दोहीं फुलांत एक सुगंध । दोहों दीपामाजी
 अभेद । प्रकाश एक ॥ १८ ॥ दो ओठांत एक शब्द । दोन्ही डोळ्यांत
 रूप अभेद । तैसे विश्व हें प्रसिद्ध । एकचि ज्ञान वृत्तिरूप ॥ १९ ॥
 ज्ञान आणि वृत्ति । दोनपण मात्र दिसती । परी स्वानंदप्राप्ति ।
 एकचि असे ॥२०॥ ज्ञानावांचूनि वृत्ति न राहे । वृत्तिवीण ज्ञान विषय
 न पाहे । कर्तृत्व भोक्तृत्वही नोहे । दोहींविण ॥ २१ ॥ ज्ञानरूपाचि
 वृत्ति आहे । ह्मणोनी वेगळी करितां नोहे । आणि वृत्तिरूपची ज्ञान
 आहे । ह्मणोनी वेगळीक नसे ॥२२॥ साखरेची गोडी । कापुराची गंध
 परवडी । काढितां नये वेगळी । बुद्धी पांगुळी ह्मणोनियां ॥ २३ ॥
 दिव्याचा प्रकाश अवघा उचलितां । तरी दिवाचि येत असे हाता ।
 तैसी वृत्ति उठवितां मुरवितां । ज्ञानचि होय ॥२४॥ बिंबचि प्रतिबिंबा
 प्रकाशीत । प्रतिबिंबें बिंबाचें अनुमान होत । तैसें द्वैतमिषें अद्वैत ।
 अनुभवे कीं ॥२५॥ सर्व नाहीं पण गेलें । ज्ञानचि वृत्तिरूप झालें ।

वृत्तिपण ही आलें । ज्ञानानेंच तिसी ॥ २६ ॥ संस्कारा सहित वृत्ति ।
 विश्वरूपें विराजती । ज्ञानचि होऊनि नाना आकृती । ज्ञानरूप संचलें
 ॥ २७ ॥ नामरूप ज्ञानांत नाहीं । परी वृत्ति आटणीं होवोनि
 पाही । एवढें विश्वनवाई । नाम रूप तेंची ॥ २८ ॥ एका
 सत्यपटावरी । मिथ्या चित्रें नानापरी । काढोनि लीला प्रकारी ।
 श्रीहरी जो ॥ २९ ॥ वृत्ति आटतां ज्ञान । ज्ञान आटतां वृत्ति
 स्फुरण । दोघांचेहि एकपण । संकेतें कळे ॥ ३० ॥ वृत्ति पाहे तेव्हां पाहणारे
 ज्ञान । वृत्ति न पाहे तरी न राहे ज्ञानपण । हे अनुभवाची गूण । जाणती
 संत ॥ ३१ ॥ वृत्तीनें ज्ञान विश्व आहे । वृत्ति नसतां कांहींच नोहे ।
 परी नाहीं तेंचि आहे । वृत्ति रूपें विश्व ॥ ३२ ॥ येथवरी सूक्ष्म निरू-
 पण । प्रकटाचि परी लोपल्या समान । हें संकेतें पूर्ण । विश्वीं विश्वचि
 आहे ॥ ३३ ॥ वृत्तीनें ज्ञानासि विषय दिधले पुष्कळ । त्या विषयां
 सहित वृत्ति आटली सकळ । उरलें तें केवळ । ज्ञानाचि एक
 ॥ ३४ ॥ वृत्ति ज्ञानाची दर्पण । ज्ञान वृत्ति दर्पण । दोहींचे एकपण ।
 भक्तीमाजीं ॥ ३५ ॥ तें वृत्तीचि होय हरिप्रीति । तें आनंद मिळे
 आपणाप्रती । परी तो आनंदभोग वृत्ती- । वांचोनि नसे ॥ ३६ ॥ ज्ञान
 तेचि वृत्ति । वृत्ति तेचि ज्ञानमिति । एकत्र जाणोनि दोहींप्रती । हरि
 प्रेम सेविती पक्वान्न ॥ ३७ ॥ वायु गति एक जाण । कीं पिंवलेंपण
 मिळोनि एक सुवर्ण । तैसें वृत्तीचि ज्ञान । अवघें असे ॥ ३८ ॥ अग्नि
 सहित उष्णता । कीं सुगंधासहित कर्पूरता । तैसी वृत्तिसत्ता । तत्त्वतां
 ज्ञान ॥ ३९ ॥ रात्री आणि दिवस । दोहींचा सूर्यास नाहीं भास । तैसे
 भक्ती माजीं ज्ञान वृत्तीस । पृथक्त्व नसे ॥ ४० ॥ किंबहुना वेदाचा
 पिता । जो ॐ कार तो हेंचि तत्त्वतां । ज्ञान वृत्ति पृथक्त्वे असतां ।
 विरुद्ध वाटती ॥ ४१ ॥ वृत्ति आणि ज्ञान । हे शब्द मात्र भिन्न । एर-
 वीं अवघें एकपण । त्या हरी तें नमन सद्भावें ॥ ४२ ॥ निश्चय करि-
 तां कांहीं । तरी शब्दासी ठाव नाहीं । समुद्रासहित नदी ही । प्रळय
 पाण्यांत मिळे जैसी ॥ ४३ ॥ वायू आकाशांत गेला सकळ । कीं प्रळ-
 याग्नींत नसे सूर्यमंडल । तैसें सोज्वळ । जाणावें गुरुमुखें ॥ ४४ ॥
 दोन्हीच्या भेटी । नाहीं दोनपणाची गोष्टी । परी एकपण उठाउठी ।
 भक्तीनें गौण ॥ ४५ ॥ आणि वृत्ति असली जरी । विषय विषयि भाव

नसे तरी । उलटे ज्ञान वृत्ती दोहीं परी । भक्तींत हरविती संत ॥ ४६ ॥
 तेथ नमस्कार म्यां केला । तो एकत्वेचि झाला । दुसरा नाही
 आला । लाक्षणिकही ॥ ४७ ॥ अलंकार आणि सुवर्ण । न होतां भिन्न ।
 परी शोभे अलंकारपण । सोन्याचि वरी ॥ ४८ ॥ तैसें म्या नमस्का-
 रितां । प्रेमाचि शोभा तत्वतां । पतिपत्नीभाव भक्तां । एकत्वे आला
 ॥ ४९ ॥ समुद्र आणि नदी । एक मिळे ही प्रसिद्धी । परी पाणीप-
 णाची बुद्धी । दुसरी नाही ॥ ५० ॥ कां चंद्राचाचि प्रकाश । जितुका
 फांकेल भरोनी आकाश । तितुकें चंद्रपणास । भूषणाचि कीं ॥ ५१ ॥ कां
 दिव्याची दीप्ति । उणी न करी दिव्या प्रती । आणि दिव्यास सोडोनि दीप्ति
 राहतां नये ॥ ५२ ॥ मोत्याचें सुंदरपण । जितुकें निघेल परीक्षून । तितुकें
 मोल पूर्ण । अधिक तया ॥ ५३ ॥ अकार, उकार, मकार । मिळोनी एकचि
 ळंकार । कीं तीन रेघा परी णकार । एकचि असे ॥ ५४ ॥ तैसे चिदेक
 पण नाही मोडलें । आणि भक्तींत विशेष प्रेम जोडलें । तरी तरंग स-
 मुद्र झाले । गोड पाण्याचें ॥ ५५ ॥ तैसें एक करोनी ज्ञान वृत्ति । साधू-
 निया हरिप्रीति । नमन करावयाची रीति । तेही ऐका ॥ ५६ ॥ वायू
 राहतां तरंग नुठे । तैसे सगुणपणीं दोनपण नुठे । मग हें गोमटें ।
 सावळें रूप ॥ ५७ ॥ निद्रेमाजी जैसी कांहीं । आपुली आठवणची नाही ।
 आणि नाही हें ही । ह्मणता नये ॥ ५८ ॥ तैसी बुद्धी संकेती
 गेली । कृष्ण आणि प्रीति एक झाली । मग ध्येयत्वे जें कां बाह्यांतर
 प्रकटली । ते मूर्ति वंदिली कृपामय ॥ ५९ ॥ कठिणपणा सांडोनी लव-
 ण । स्वयें समुद्र झालें आपण । तैसे तोडोनि ज्ञानाहंपण । झालें अर्प-
 ण हरिपार्यां ॥ ६० ॥ हरि आणि प्रीति एक । ज्ञान वृत्ति आणि सुखा
 संकेतासहित सम्यक । कृष्णाचि हा ॥ ६१ ॥ कापुर आकाशीं विरे ।
 परी वास जैसा उरे । तैसा संकेतही अर्पितां खरें । प्रेमें बरें उरलें
 हरिदास्य ॥ ६२ ॥ ही अद्वैत प्रेम खूण । जेणें संतोषलें पति कृष्ण
 त्याचि जळें ज्ञानेश्वरतातचरण । अभिषेकिलें ॥ ६३ ॥ दयाळें ज्ञानेश्वर
 जननी । सद्गुरु सखे माय बहिणी । हें मम सहित अर्पिलें तव चरणीं
 आतां दासी करोनी दुग्ध पाजी ॥ ६४ ॥ (चूर्णिका - वार्तिक) हरिः
 ॐ तत्सदिति श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वरजननीकृपाप्रसादे गुरुअग्रपरीक्षा
 बोधें, बोबडयावचनप्रबंधे, निरुपिलें, तें सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर च-

रणी, उत्कर्षणी तद्वाक्यबोधपरीक्षादानशुद्धनिरूपणनाम प्रथमो ध्यायः
॥ श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ चौसष्टी समाप्त. ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

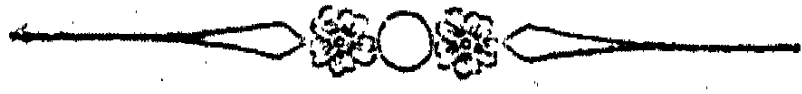
पत्र १ लें.

ओंव्या:- कन्या मनी भागीरथी । तुज सांगतो एक युक्ति ।
धरूनियां उदास वृत्ती । व्यर्थ धांतीं पडूं नको ॥ १ ॥ दाखवूं नको ही
उदासी । सुखी ठेव मायबापांसी । घरींचिया सासरियासी । चिंताग्रस्त
करूं नको ॥ २ ॥ लोकलज्जेचा पडदा । ठेवूनि करी सर्व धंदा । परी
अंतरीं परमानंदा । सर्वथा विसरूं नको ॥ ३ ॥ जैसा वर्नीहूनि आला
राम । तें अयोध्येस सुख परम । तैसा चढता वाढता प्रेम । दिवसेंदिवस
असों दे ॥ ४ ॥ जेवीं वत्स धेनु वर्नी । किंवा पाडस आणि हरिणी
तैसा कळवळा असतां गुरुचरणीं । तरी बंधन मग कैचें ॥ ५ ॥ जैसी
जननी कार्यास जाय । तान्हिया वाळास वियोग होय । तैसें चिंतितां
सद्गुरुपाय । तरी बंधन मग कैचें ॥ ६ ॥ जैसे दरिद्रियाचें हरपता
धन । सर्वदा त्यांताचि खेळे मन । तैसें धरितां सद्गुरुचरण । तरी बंधन
मग कैचें ॥ ७ ॥ कां टिटवी फिरतां हाट । सदा पाहे पिलियाची वाट ।
तैसे गुरुपाय धरितां बळकट । तरी बंधन मग कैचें ॥ ८ ॥ जेव्हां तुझी
भेट झाली । तेव्हांचि मी कृपा केली । अंतरीं प्रेमाची साऊली । करुनि
ठेविली तुजसाठीं ॥ ९ ॥ जें जें आहे मजजवळ । तें तुज हळु हळु
देईन सकळ । परी चित्त स्थिर करुनि केवळ । होई निश्चळ निजचित्तीं
॥ १० ॥ तूं धुंडिसी ज्याचेसाठीं । तें असे तुझ्याच पाठींपोटीं ।
जिकडे जिकडे फिरवावी दृष्टी । तिकडे नेहटीं तेंचि तें ॥ ११ ॥ डोळां
जें जें देखावें । किंवा कानांनीं जें जें ऐकावें । तें तें करुनि ठेवावें
आत्मरूप ॥ १२ ॥ कस्तूरी असतां नाभिकमळीं । हरिण फिरे आळो-

आळीं । तैसी तूं विसरोनि ब्रह्मपाळी । शब्दधुमाळीं पडलीस ॥ १३ ॥
 तो संशय सांडूनि सर्व । चित्तीं धरी शुद्ध भाव । मग आत्मब्रह्म अनु-
 भव । सांगेन उपाव तुजप्रती ॥ १४ ॥ जेव्हां आत्मरूप होय दृष्टी ।
 तेव्हां ब्रह्मरूप भासे सृष्टी । मग जातिकुळाच्या गोष्टी । हारपती सर्व
 ॥ १५ ॥ जातिकुळ देहाचे ठायीं । आत्मा देहाहूनि वेगळा पाहीं ।
 त्याला कुळगोत्र नाही । सर्वांचे हृदयीं सारिखा तो ॥ १६ ॥ तूं नव्हेसि
 स्त्री ना पुरुष । मनी भागीरथी नांव देहास । तूं देहाहूनि वेगळी आ-
 हेस । सदा समरस आत्मत्वे ॥ १७ ॥ तेथे तुज जन्ममरण नाही ।
 जन्ममरण देहासि पाहीं । तो देहचि मी नाही । हें जाणूनि हृदयीं
 सुखी हो ॥ १८ ॥ जरी पढला नाना ग्रंथ । चारी वेद झाले मुखोद्गत ।
 पुण्यकर्म केलें बहुत । तरी व्यर्थ आत्मप्राप्तीवीण ॥ १९ ॥ जो गर्भी
 जपत होतीस मंत्र । तो बाहेर येवूनि विसरली सर्वत्र । तो सद्गुरुमुखें
 घेवूनि पवित्र । पाव परत्र याच जन्मीं ॥ २० ॥ याच देहीं याच
 डोळां । घेई जीवन्मुक्तीचा सोहळा । परी अंतरीं प्रेमजिव्हाळा । सदा
 कळवळा असोंदे ॥ २१ ॥ पुत्राहूनि गाढें । शिष्यावरी प्रेम चढे ।
 ऐसें पाहोनि गुरुचें रूपडें । त्यास शरण आधीं जावें ॥ २२ ॥ जनीं
 बोले चाले हिंडे । परी ज्याची समाधी न खंडे । ऐसें ब्रह्मज्ञान रोकडें ।
 त्यास शरण आधीं जावें ॥ २३ ॥ तो गुरु असो भलती याती । ऐशा
 बोलती वेदश्रुती । ज्यानें फेडिली सकळ भ्रांती । तोचि निश्चितीं गुरु-
 देव ॥ २४ ॥ तूं माझी सत्य कन्या । परम पवित्र वेदमान्या । मी
 आपुल्या अनुभवधान्या । संपूर्ण तुज दिधलें ॥ २५ ॥ तुज दावीन
 कैवल्य मंदिर । हा मी दिधला पूर्ण वर । परी काहींकाल राही स्थिर ।
 करुनि विचार अंतरीं ॥ २६ ॥ जरी विश्वास असेल माझे वचनीं ।
 तरी हें ओंवीबद्ध पत्र पाहुनी । प्रेम ठेवूनि अंतःकरणीं । हरिस्मरणीं
 स्थिर होई ॥ २७ ॥ हरिःॐ तत्सत् इति प्रथम पत्रकं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ. ॥

॥ पत्र २ रें ॥

कन्या मनी भागीरथी । आयकावी मम वचनोक्ती । संशयात्मक
चित्तवृत्ती । टाकोनि निश्चितीं देई कां ॥ १ ॥ म्या तुज जें दिधलें
वचन । तें मीं आपुलें सत्य करीन । तुज एकवेळ दावीन । भगवंतमूर्ती
॥ २ ॥ मी तंव अति अज्ञान । बहु मूर्ख बुद्धिहीन । परी ज्ञानेश्वरकृपें
करून । आत्मज्ञान सांगेन तुज ॥ ३ ॥ तें या जन्मीं जरी नाहीं
साधलें । तरी पुढील जन्मीं देईन वहिलें । परी मी जें वचन दिधलें ।
तें खोटें सर्वथा न करीं मी ॥ ४ ॥ मज निंदो अथवा वंदो कोणी ।
त्याची खंती नाहीं मनीं । परी तुज कष्ट न व्हावे ह्मणोनी । मार्गे पुढें
पहात असें ॥ ५ ॥ देहास मायबाप जन्म देती । परी मोक्ष नाहीं
त्यांचे हातीं । ह्मणोनि या नरदेहस्थितीं । सद्गुरुप्रती शरण जावें
॥ ६ ॥ गुरुस जातीचें नाहीं काम । त्याचें कोणीहि असो कुलधाम ।
परी जो दाखवील आत्माराम । तोचि परम सद्गुरु ॥ ७ ॥ तेथ भीड
नसावी कांहीं । कल्पना न घ्यावी देहीं । शरण जाऊनि त्याचे पार्यीं ।
वस्तु लवलाही पुसावी ॥ ८ ॥ ज्यास करणें आहे तरणोपाय । त्यानें
जातिभेद पाहूं नये । हें खरें किंवा खोटें आहे । तें शोधून पाहीं वेदीं
आणि भागवतीं ॥ ९ ॥ तूं तंव माझे तान्हे बाळ । ह्मणोनि वाटत असे
कळकळ । परी तूं स्वतंत्र नाहीस केवळ । तेथें मम अन्याय कोणता
॥ १० ॥ तुज मी सांगतो काहीं । तिकडे आतां लक्ष देई । सांडोनि
बहुत ग्रंथाची नवाई । धरीं सोई आत्ममार्गाची ॥ ११ ॥ एकाग्रचित्तीं
एकांतीं । जाऊनि वैसें निर्मलक्षितीं । सद्गुरुरूप आठवूनि चित्तीं ।
आत्मप्रीति साधावी ॥ १२ ॥ मग डावे मांडीवरी उजवा पाय । तैसा
उजवीवरी ठेवीं डावा पाय । ऐसें आसन साधूनि स्वयें । मग करावें
स्थिर मन ॥ १३ ॥ हनुवटी हृदयीं लावीं । दृष्टी भ्रूमध्यें घालावी ।
ऐशियापरी साधावी । योगमुद्रा ॥ १४ ॥ मग आधीं दिसेल रक्तवर्ण ।
पुढें दिसेल श्वेतवर्ण । जैसा चंद्राचा प्रकाश जाण । तैसें चांदणें चक-

चक ॥ १५ ॥ पुढें दिसेल श्यामवर्ण जया ह्मणती देह कारण । नंतर दिसेल
नीलवर्ण । महाकारण निर्मल जें ॥ १६ ॥ पुढें दिसेल अति आंधार । तेथें
चित्त न राहें स्थिर । परी धैर्य धरूनि साचार । पुढें दृष्टी फेंकावी ॥ १७ ॥
येथवर पुष्कळ योगी येती । शेवटीं मार्गें पलटूनि जाती । जरी सद्गुरु
भेटेल कृपामूर्ती । तरीच पावती पार ते ॥ १८ ॥ जरी अनंत जन्मीचें
नसेल सुकृत । तरी हें न सांपडेल निश्चित । पुनःपुनः नीलबिंदुगत ।
दृष्टी फिरे ॥ १९ ॥ जरी नसती पुण्यें कोटी । तरी कधीं न चाले पुढें
दृष्टी । ह्मणोनि सोहं मंत्र कोटी । जपावे आधीं ॥ २० ॥ मग तो
आंधार निरसोनि जाय । कोटिसूर्याची प्रभा होय । येथें कधीं घाबरूं
नये । पुढें चालावें सावधपणें ॥ २१ ॥ येथें जे कोणी घाबरती । ते
अर्धवट विदेही होती । पिशासारिखे राहती । जगामध्यें ॥ २२ ॥
एथूनि सावध जाय वाटे । पुढें दृष्टी फेकें-नेटें । मग ब्रह्मांड उजळलें
वाटे । एकाएकीं ॥ २३ ॥ त्या प्रकाशामध्यें अकस्मात् । एक सिंहासन
दिसत । त्यावरी प्रत्यक्ष भगवन्त । चतुर्भुज दिसतसे ॥ २४ ॥ शंख-
चक्रपद्मगदा । ऐसिया पाहतां गोविंदा । त्रिविध तापाच्या आपदा ।
तुटोनि जाती ॥ २५ ॥ वेदाचें काहीं न चाले । शास्त्राचें मौन पडिलें ।
अठरा पुराणें परतले । लाजोनि मार्गें ॥ २६ ॥ ऐसी साधणें जीव-
न्मुक्ती । त्याला देवही शरण येती । परी भुलो नये त्यांप्रती । भुलतां
श्रीपती अंतरतो ॥ २७ ॥ जो चमत्कारामध्यें पडला । तो काळाचे
मुखीं सांपडला । जो न भुले लोककीर्तीला । त्यासि सांपडला भगवन्त
॥ २८ ॥ ऐक कन्ये ताई । तुज आवडेल तरी हें घेई । नाहीं तरी
सोडून देई । व्यर्थ खटपट करूंनको ॥ २९ ॥ तूं जरी पढलीस नाना
ग्रंथ । चारी वेद केले जरी मुखोद्गत । तरी या वस्तूवांचोनि मुक्त । कधीं
न होसी ॥ ३० ॥ म्या तुझा शुद्धभाव पाहोनी । दृष्टांत दिधला स्वप्नीं
येउनी । प्रेमाचा वृक्ष लावोनी । ठेविला असे ॥ ३१ ॥ गंगाबाई निज
जननी । मस्तक ठेवूनि तुमचे चरणीं । हे ओवीबद्ध वाणी । बोलणें
आतां संपवितों ॥ ३२ ॥ हरिःॐ तत्सत् इति द्वितीय पत्रकं संपूर्ण ।

॥ श्री सद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

॥ पत्र ३ रें ॥

ॐ नमो जी ज्ञानेश्वरा । भक्तवत्सला करुणाकरा । विश्व-
 व्यापका दीनोद्धारा । स्वसुखोदारा श्रीसद्गुरु ॥ १ ॥ कन्यामनी
 भागीरथी । पूर्ण होवो तव मोक्ष आरती । दिक्कालरहित तुज-
 प्रती । सुख निश्चितीं मिळों कां ॥ २ ॥ उत्तम तुझीं तीन्हीं पत्रें ।
 आलीं प्रेमबद्ध पवित्रें । तीं वाचूनि विचित्रें । स्वानंदभरें मन धालें
 ॥ ३ ॥ ज्ञानेश्वरीचा विचार । तुज घडला साचार । येणें योगें मम अंतर
 तृप्त आहे ॥ ४ ॥ सगुण योगाची प्रतीति । जरी अपूर्ण राहिली
 निश्चितीं । तरी योग पहावयाची आसक्ती । सोडूं नको ॥ ५ ॥
 आणि मनपवनाच्या भेटीं । घालीं सोहंची गांठी । ब्रह्मउपासनेची
 कसोटी । लावीं अंगीं ॥ ६ ॥ आणि तुझें आत्मरूप जें निर्गुण । त्यातें
 पाहीं सांडोनि त्रिगुण । मी देह ऐसा अभिमान । त्यागूनि उन्मन मना
 करीं ॥ ७ ॥ वाचूनियां परमामृत । तीन्ही देह निरसीं त्वरित । घेऊनि
 आत्मरूपप्रचीति । मग शोकमोहार्थ भ्रमूं नको ॥ ८ ॥ सद्गुरुप्रेमें क-
 रिसी शोक । हें तंव अनुचित निष्टंक । आत्मा सर्वातरीं साक्षी एक ।
 तेथें नसती देख गुरुशिष्य ॥ ९ ॥ देहासीच गुरु मानिसी । तंव तो
 असे विनाशी । जरी आत्म्यासि गुरु ह्मणसी । तरी तो सर्वांशीं साक्षित्वें
 वर्ते ॥ १० ॥ यालागीं विचार करुनि पाहीं । भ्रांति जाणूनि सर्वही ।
 पडूं नको नसते प्रवाहीं । होऊनि विदेही रहा सुखें ॥ ११ ॥ आत्मा
 तुझा माझा एक । तो जाणूनि सोडीं भेद विकल्प । याच देहीं जीवन्मुक्ति-
 सुख । निष्कलंक सेविजे ॥ १२ ॥ जैसें घटीं बिंबलें घटाकाश । घट फु-
 टलिया तें महाकाश । परी कधींहि न घडे नाश । गगनाचा पै ॥ १३ ॥
 तैसें जड शरीराच्या लोपीं । सर्वथा नाश नाहीं स्वरूपीं । ह्मणोनि हें
 तों नारोपीं । भ्रांति माये ॥ १४ ॥ अहो हे साध्वी जननिये । या
 बोधामृतीं तृप्त राहें । मग विश्व व्यापूनि ब्रह्माचि आहें । हें वाटेल स्वयें
 तुजलागीं ॥ १५ ॥ हें तत्त्व न जाणतां देख । वैकुंठीं जातांहि न

सुटे दुःख । यालागीं सेवोनि आत्मसुख । सांडीं शोक महाभागे ॥ १६ ॥
 परी तुज जें उपदेशिलें कांहीं । तें न उघडावें प्राण गेलियाही । कोणी
 अधिकारी असलिया पाहीं । मग अपीं ते ठायीं किंचित ॥ १७ ॥ तुझा
 सगुणयोग असे अपूर्ण । परी निर्गुणयोग असे पूर्ण । यालागीं विशेषतः
 करावा निर्गुण । सामान्यतः सगुणहि पहावा ॥ १८ ॥ असो बोध
 जहाला एथवरी । इकडे कुशल आहे सर्वांपरी । मी गेलों होतों पंढरी ।
 पहावया श्रीहरी भक्तसखा ॥ १९ ॥ तेथें करुनि चंद्रभागा स्नान ।
 घेतलें पुंडलिकाचें दर्शन । पुजोनि विठ्ठलरुक्मिणीचरण । स्वप्नामा पर-
 तूनि आलों पै ॥ २० ॥ या पंढरीयात्रेचें सुकृत । ताई म्यां दिधलें
 समस्त । यावरी आशीर्वाद अनंत । दिधलें पुन्हा ॥ २१ ॥ हें वाचूनियां
 पत्र । पुढें लवकरी पाठवी उत्तम । तुझीं प्रेमळ वचनें मधुर । वाटती
 माते ॥ २२ ॥ सद्गुरु ज्ञानेश्वराचे पायीं । प्रेमभावे तलीन होई ! मग
 तत्प्रसादे याच देहीं । जीवन्मुक्त होई मम कन्ये ॥ २३ ॥ तृतीय
 पत्रकं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

॥ पत्र ४ थें ॥

(गद्य.)

गंगा भागीरथी कन्या मनी उर्फ भागीरथीवाई हीस अनेक आ-
 शीर्वाद विशेष. तुझे विनयपत्र आलेलें वाचून परमानंद झाला. प-
 रंतु तूं वारंवार स्वेदयुक्त होतेस हें उत्तम नाही. यद्यपि तुज असें
 वाटत असेल कीं, गुरुचरणीं सदा प्रेमयुक्त असावे; तथापि तुला शोक
 करण्यास अवकाश नाही. कारण शोक, मोह, भय, राग, द्वेष काम

क्रोध, दंभ विकल्प इत्यादि मनाच्या उर्मी, केवळ देहच मी मानणाऱ्या अहंकाराच्या ठायीं राहतात. आणि तूं तर त्या अहंकारास जाणून स्वात्सरूप निस्संग व त्याहून भिन्न आहेस; हा प्रत्यक्ष अनुभव तुला झाला असूनहि, शोकादि अहं उर्मी, तुझे ठिकाणीं कशा संचार करितात !! तूं लिहिलें कीं, आपल्या उपदेशा प्रमाणें क्रम सुरू आहे; पण मला असें वाटतें कीं, तुला अनुभव प्राप्त झाला हें खरें; परंतु वैराग्य प्राप्त झालें नाही. ह्मणूनच शोकादि उर्मी, तुझे ठायीं बळेंच संचार करितात. कदाचित् गुरुप्रेमामुळे शोक करीत असशील; तर तेंहि उचित नाही. बरें, तूं गुरु तरी कोणाला मानितेस? देहास, अहंकारास, किंवा आत्म्यास, देहास गुरु मानून शोक मानीत असशील, तर देह काष्ठवत् जड व पांचभौतिक असून नाशवंत आहे. याविषयीं शोक करणें अनुचित होय. आत्म्यास जर गुरु मानीत असशील, तर तो निस्संग, चैतन्यघन, अव्यय, निर्मल, सर्वव्यापी, अविनाशी व नित्य असा आहे. तो तुझ्या आणि माझ्या अंतःकरणांत एकच आहे. मग भ्रमानें आपला आपण शोक कां करतेस? अहंकारास जर गुरु मानीत असशील, तर तो मिथ्या व सर्वथैव भ्रांतिमूलक आहे. सर्वस्वी बंधनरूप व सुखदुःखहेतु हा अहंकारच आहे, हें तूं जाणत असूनही पुनःपुन्हा त्याला धरून वासनेच्या जालांत गुंतून, जन्ममरणाच्या भोवऱ्यांत सांपडतेस, तर आतां तुझे ज्ञान किती ह्मणून वर्णन करावें. हे साध्वी, या जगांत कोण कोणाचे पुत्र! कोण कोणाचे आईबाप! कोण कोणाचीं भावंडे! कोण कोणाचे गुरुशिष्य! कोण कोणाचा पति! कोण कोणाचे मित्र! तस्मात् हें सर्व स्वप्नाप्रमाणें इंद्रजाल आहे. मग याविषयीं शोक करणें मूर्खत्व नव्हे काय? तस्मात् हे साध्वी, हीं माझीं अक्षरें हृदयांत धरून, शोक सांडून स्थितप्रज्ञ होऊन, अखंड ब्रह्मानंदांत निमग्न रहा. आणि हें तूं न जाणशील तर प्रत्यक्ष वैकुंठांत जाऊन देखील तुझे दुःख नष्ट होणार नाही. ह्मणून लिहिल्या अक्षरांचा पूर्ण विचार कर, आपले ठिकाणीं संतुष्ट हो, आणि पूर्वी सांगितलेला उपदेशक्रम सोडूं नको. तेणेंकरून सहजच जीवन्मुक्त होशील. परंतु एवढें लक्षांत ठेव कीं जे कुतर्की, श्रद्धाशून्य, मूर्ख, विषयांध, दाम्भिक, वरकर उत्तम आणि आंत वाईट, द्वेषी अशा पुरुषांना मी केलेल्या

उपदेशांतील एक चकार शब्द देखील सांगू नको, आणि होईल तितक्या अवकाशानें सत्समागम करित जा. कितीही जरी दुस्तर प्रसंग आले तरी आपला मार्ग सोडू नको. हा ज्ञानेश्वरकृपेनें लिहिलेला लेख याचा विचार करून तृप्त हो. पूर्णता. पुन्हा प्रसाद. चतुर्थ पत्रकं संपूर्णम् ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

॥ पत्र ५ वे ॥

ॐ नमो जी ज्ञानदेवा । नित्य घडो तुमची सेवा । तुमचा प्रेम-
प्रसाद ठेवा । जन्मोजन्मीं सांपडो ॥ १ ॥ जय ज्ञानदेवा श्रीगुरुमूर्ती ।
अखंड अविनाश तुझी कीर्ती । तव कृपे समकन्येप्रती । स्वात्मस्फूर्ति
पूर्ण हो ॥ २ ॥ अथवा जेवढें मी पुण्य केलें । ताई तुज तें सर्व दिधलें ।
तेणेंयोगें तुज वहिलें । भवदुःख सर्वदा न बाधे ॥ ३ ॥ तुझा प्रेमळ
पत्रलेख । वाचूनि हरपलें सर्व दुःख । वाटे जणूं ब्रह्मसुख । जवळी
आलें ॥ ४ ॥ तुझी वाक्यवृत्ति मधुरा । ऐकोनि सुटल्या विमलांबुधारा ।
सर्व प्रेमाचा निगूढ थारा । एकसाधारां ॥ ५ ॥ तूं लिहिलें वाक्य एका
कीं मजमध्ये उठती वृत्ति नास्तिक । तरी तो मिथ्या जाणोनि सम्यक ।
त्यागीं सकळ ॥ ६ ॥ हें वाईट हें उत्तम । ऐसे सकळ बुद्धिचे धर्म ।
बुद्धिवेगळा आत्माराम । तेथें काम निष्काम दोन्ही नाही ॥ ७ ॥ मज
झालें सुख दुःख । हे अहंकाराचे धर्म देख । आत्म्याचा जाणता
निष्टक । तेथें सुख, दुःख दोन्ही नाही ॥ ८ ॥ आपुलें जें कामीपण ।
तें समूळ सांडावें चित्तंतून । मग जें उरेल जाणीवपण । तेंचि प्रमाण
रूप तुझें ॥ ९ ॥ तेथें न चले वृत्तीसि फाव । सरली अभ्यासाची
हाव । शब्द आघवे झाले वाव । मृगजलवत् मिथ्यात्वे ॥ १० ॥

हे जननी, जोंपर्यंत मीपणा असतो, तोंपर्यंतच निश्चय असतो. अमुक वस्तु आहे ह्मणण्यास जसा निश्चय करावा लागतो, तसा अमुक वस्तु नाही असें ह्मणण्यासहि निश्चय करावा लागतो. आणि निश्चय तर बुद्धीचा धर्म आहे. पण तूं बुद्धीहून निराळी आहेस. तुला ज्या नास्तिक वृत्ति वाटतात, त्या थोडासा निश्चयाचा अंश राहतो ह्मणूनच. तर तूं आतां असें कर कीं, आहे किंवा नाही हा निश्चय सोडून केवळ जाणीवरूपच होऊन बस. घोटाळ्यांत पडशील तो संशयहि सोडून दे; एकदेशीय निश्चयहि सोडून दे व स्वतः तूंच होऊन रहा. परंतु एक मात्र खबरदारी ठेव कीं, वाचेनें अथवा देहानें मीपणा सुटला तरी, मनांत मात्र त्याची ऊर्मी रहात असते. कोणतेहि काम करतांना हा मीपणा जर नसेल तर शरीराला देखील चालण्याची शक्ति नाही. हा मीपणा प्रथम मनावर येतो; नंतर वाचेवर येतो, ह्मणून याला तूं मनांतल्या मनांतच दाबून टाक. परंतु मी याला दाबतें, अशा प्रकारचा एक मीपणा उठवून दुसरा मीपणा दाबून घेऊं नको. तर जेव्हां सर्व वृत्तींचा लय होईल तेव्हां तूं आपल्या मीपणाचा लय करून, स्वतःला विसरून जा. याला समाधि ह्मणतात. सर्व आनंदाचें स्थान हेंच. हें प्राप्त झालें ह्मणजे अभ्यास संपला. मग वृत्ति उठेना बापडी. धुळीनें का कधीं आकाश मळत असतें ? परंतु याचा विचार मनांतच कर. ईश्वरकृपेनें तें तुला मिळालेंच आहे; व त्याची वृद्धिहि होईल. साऱ्या शास्त्रांचें रहस्य तें हेंच. या विषयीं अमृतानुभवाच्या ८ अध्यायांत ज्ञानेश्वर ह्मणतात:— (ओंवी) परी आह्मां आह्मीं आहों । तें कैसें पाहों जावों । तंव काय कीजे ठावो । लाजिजे ऐसा ॥ १ ॥ ही गोष्ट वाचेनें कधीं सांगतां येत नाही; तर ती आपली आपणच जाणली पाहिजे. याविषयीं त्याच अध्यायांत पुन्हा ह्मणतात:— किं बहुना श्रीनिवृत्ति । ठेविलों असों जया स्थितीं । तें काय देवों हातीं । वाचेचिया ॥ १ ॥ याहून परतें वेदांत शास्त्रांत ईश्वराजवळ किंवा गुरुचे हृदयांत दुसरें काहीं नाही. याविषयीं भगवान् ज्ञानेश्वर ह्मणतात:— यया परौतें काहीं । सच्चिद्रहस्य नाही ।

आणि हें तया आधींही ॥१॥ असतचि असे ॥ जें जें बोलिलें तें तें नव्हे ।
होय तें तंव न बोलवे । साउलीपरी न मववे । मविते जैसे ॥ २ ॥ हे
देवी, तूं परमगुह्य जाणून श्री सद्गुरु ज्ञानेश्वर प्रसादीं तद्रूप हो.

ओंव्याः—आतां भय सांझूनि सकळ । तूं ब्रह्मचि होय केवळ ।
या अनुभवाचें उत्तर । तत्काळ लिहूनि पाठवी ॥ ११ ॥ तुझी प्रेमा-
क्षर मधुर वाणी । सुखद वाटे वो मायबहिणी । तरी आळस न करो-
नी । पत्रोत्तर पाठविजे ॥ १२ ॥ श्रीज्ञानेश्वरगुरु समर्थ । तुझे पुरवो
मनोरथ । आशीर्वादहि अनंत । तुज पावोत मम कन्ये ॥ १३ ॥ हरिः
ॐ तत्सत् इति पंचम पत्रकं संपूर्णम् ॥ मणिकार्णिका रामचंद्रभाऊ व
नामदेवभाऊ यांचे अनेक आशीर्वाद.

॥ श्री सद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

॥ पत्र ६ वें ॥

ॐ नमो जी भक्तवत्सला । सच्चिदानंदा पूर्णा निष्कला । श्री
ज्ञानेश्वर प्रभू सद्गुरु दयाला । विश्वपाला सुखार्णवा ॥ १ ॥

सद्गुणखाणी कन्या मनी तथा भागीरथी हीस अनेक आ-
शीर्वाद. अभिनंदनादि विनंति विशेष. तुझें पत्र मामीचे हस्ते येऊन
पोंचलें. तें वाचून परमानंद जाहला. तूं लिहिलें कीं, मी सर्वदा एकच
गोष्ट लिहीन, तर श्रीगुरूस दुःख होईल, पण ही तुझी गोष्ट
असंबद्ध आहे. कारण तूं कितीहि जरी कडक लिहिलें, तरी भरतास
रामवचनाप्रमाणें मला तुझीं वाक्यें प्रेमळच वाटतात. पण तुझें दुःख
जात नाही, एवढेंच मात्र मला दुःख वाटतें. एरवीं, तुझ्या लिहि

ण्याचें दुःख वाटत नाहीं. हे आई, मी जसा इतरांवर कृपादृष्टीनें ज्ञानामृतवर्षाव करितों, तसा तुजवरहि करीत आहे. परंतु त्यामध्ये एवढें मात्र विशेष आहे कीं, तुझा निस्सीम प्रेमा पाहून धेनुवत्सल्यायें, माझें साद्रीतःकरण चित्त, मन व बुद्धि हीं सर्व तुजकडेसच धांव घेत आहेत. जशी तूं मला माता, पिता व गुरु मानीत आहेस, तद्वत् मीहि तुला कन्या, जननी व बहीण मानीत आहे. तुझें चित्तांत शुद्ध भाव, निस्सीम प्रेम, ज्ञान, वैराग्य व अकृत्रिम भक्ति या पंचारविंदांचे ठायीं, साक्षात् स्वानंदघन, वैकुंठनिवासी, उरुक्रम भगवान, परमात्मा, तो देखील आपलें कृपास्पद करील. मग आह्वां क्षुद्र प्रेमळांची कथा काय? तुला मुळींच उपवास करावे लागत नाहींत. व तूं उपवासी होत नाहींस. आतां तुला ज्या परमेश्वराचा आश्रय पाहिजे, तो परमेश्वर तुजहून भिन्न नाहीं. विचारून पहा; सूर्य कोठें बोचक्यांत सांपडला आहे काय? अग्नि कोठें तणांत लपला आहे काय? याच प्रमाणें परमेश्वर मायेच्या आवरणांत केव्हांही लपत नाहीं. समुद्रांत जशा हंसाच्या उदकपानार्थ, गोड जललहरी उठतात, त्याचप्रमाणें अखंडैकरस ब्रह्मानंदसमुद्रांतून भक्तांच्या प्रेमदानार्थ, किंवा जिज्ञासूंच्या ज्ञानदानार्थ रामकृष्णादि अवतार आणि जगदुपदेशक सद्गुरु, हे तरंगामृताप्रमाणें जगांत येऊन त्यांचीं कार्ये झालीं ह्मणजे पुनः ते आपल्या ब्रह्मसमुद्रांत एकदम लीन होतात. सारांश हें सारें क्षणिक आहे. ब्रह्मा विष्णु, महेश्वर, किंवा रामकृष्णादि अवतार यासारखेच अनंत जीव, त्या आत्मसमुद्रांत कोणीकडे तुबाराप्रमाणें पडले असतील, याचा थांग लावण्यास श्रुतीही समर्थ झाली नाहीं. असें जरी आहे तरी, आपण त्यांतून तृषेपुरतें उदक घेतलेंच पाहिजे. हे साध्वी, आपण सर्व एका त्या परमात्म्याचे अंशभूतच आहोंत. परंतु दोरीवर जसा सर्पाचा भास होतो, तशा भ्रमरूप मायेनें किंवा खरोखर पाणी नसतां हि सूर्याचे ठायीं वास्तविक उष्णताच; पण दृष्टीला मात्र पाण्यासारखें भासणारें, जें भ्रमरूप मृगजल; तशीच ब्रह्मतेजरूप सूर्याचे ठायीं भासणारी ही मृगजलवत् माया आहे. तिच्या योगानें आपण मुळींच ब्रह्म असतां हि आपणांस जीवत्व प्राप्त झालें. तें जीवत्व ह्मणजेच देहाभिमान होय. देहच मी आहे अशी जी बुद्धि; तिच्याच योगानें आपणास

चांगलीं वाईट कर्में घडतात. आणि त्या कर्मांच्या योगानें प्रवृत्त झालेली जी वासना, तिच्या योगें जन्ममरण भोगावें लागतें. ह्मणून तूं मी देह आहे अशा बुद्धीचा त्याग करून, मी ब्रह्म आहे, अशी दृढ बुद्धि धारण कर. परंतु येथें सूक्ष्म विचार केला पाहिजे. नाही तर मी देह नव्हे असा मनांत जप करीत करीत, स्वप्नासारखा एक कल्पनेचा देह तयार करून, जर आत्मानुभव घेण्याला जाशील, तर, मात्र, अनंत देह फिरूनहि, तो तुला मिळणार नाही. ब्रह्मज्ञान अगदीं सोपें आहे. तें सर्वत्र व्यापकच आहे, परंतु तूं जशी मी देह आहे ही बुद्धि सोडून देतेस तसा तो मीपणाहि विरवून आनंदमय होत्साती स्तब्ध रहा. यासच समाधि ह्मणतात. येथें नामाची गरज नाही व रूपाचीहि गरज नाही. वर सांगितलेलें ब्रह्मांडरूप ब्रह्म; तेंच तुझें खरें स्वरूप आहे, मी स्त्री आहे, मी ब्राह्मण आहे व हें घरदार, सासु, सासुरे, हे माझे आहेत, असें मानणें, देहच मी आहे या अहंकाराचें आहे. तूं या अहंकाराहून भिन्न आहेस. आत्म्याचे ठायीं तूं, मी, हे शब्द नाहीत. पण ते तुला बोध होण्यासाठीं पत्रांत लिहिले आहेत. तुला ज्या अनंत कल्पना येत असतील, त्या कोणत्या रीतीनें येतात ? ज्ञानावर विश्वास बसत नाही अशा येतात ? किंवा तुझ्या अभ्यासांत व्यत्यय आणणाऱ्या संसारासंबंधीं येतात ? अथवा भलत्याच काहीं तरी येतात ? भलत्याच येत असतील तर त्या मिथ्या आहेत, असें ह्मणून सोडून दे. जर संसारसंबंधीं अभ्यासांत व्यत्यय आणणाऱ्या कल्पना येत असतील, तर मनांत वैराग्य धरून, थोडी थोडी सत्ता मिळवून, धैर्यानें व्यत्ययरूप कल्पना सोडून दे. आणि आत्मज्ञानावर विश्वास न ठेवण्याविषयीं कल्पना येत असतील, तर जडचैतन्याच्या विवेकानें, त्यांचा नाश कर. तो विवेक येथें सांगतो:—सृष्टींत दोनच पदार्थ आहेत. ते कोणते ह्मणशील तर जड आणि चैतन्य. आतां यांच्या व्याख्या सांगतो. आपणालाही जाणतें व दुसऱ्यालाही जाणतें त्याला चैतन्य ह्मणतात. स्वतःलाही जाणत नाही व दुसऱ्यालाही जाणत नाही तें जड. आतां विचार करून पहा कीं, तूं जड आहेस कीं चैतन्य आहेस ? तुझा देह आपणालाहि जाणत नाही व दुसऱ्यालाहि जाणत नाही. ह्म-

पूणच तो जड आहे. तूं तर देहालाहि जाणतेस व त्या जाणिवेलाही जाणतेस, म्हणून तूं चैतन्य आहेस. या जडचैतन्याचे विवेकानें, स्थिरबुद्धि होऊन, जें जें जड असेल त्याचा बुद्धीनें त्याग कर, आणि निश्चय, संशय व मीपणा यांसहित चैतन्यांत लीन हो. मग, हे ताई, तूं आणि ईश्वर यांत दुजेपणा कसा राहिला हें तूंच सांग. हे बहिणी, या ज्ञानासच अद्वैत ज्ञान किंवा ब्रह्मज्ञान म्हणतात. या ज्ञानरूप आत्म्याहून तुझा कृपालु ईश्वर, तुझ्या मते, जर कोणी निराळा असेल, तर आम्हीं त्याचें तोंड-ही पाहूं इच्छित नाहीं. कारण त्याला आम्हीं स्पष्ट जड म्हणतो. चैतन्याहून निराळें तें सारेंच जड. मग त्याला कृपालु म्हणावें तरी कसे? बरें, चैतन्यालाच जर ईश्वर मानीत असशील, तर तुझ्या हृदयांतील चैतन्य व ईश्वर हे सहजच एक झाले. सारांश ईश्वर, तूं व मी हे सर्व एकच आहों. देहबुद्धि मात्र सुटली पाहिजे. धुळीनें जसें आकाश मळत नाही; तशी अनंत कल्पनानींहि तुझी हानी होत नाही. देहबुद्धि नष्ट झाली म्हणजे सर्व कल्पना आपोआपच नष्ट होतात. पुष्कळ जन्माची देहबुद्धि एकदम नष्ट कशी होईल? ती ज्ञान झालें तरी, पुनःपुनः उठत असतेच. याला तोच अभ्यास पुनःपुनः केला पाहिजे. दुसरा उपाय नाही. (या विषयीं तिसऱ्या अध्यायांतील ३३ व्या श्लोकावरील ज्ञानेश्वरी पहावी.) हे जननी, या ज्ञानानें आतां तुला नवा जन्म घ्यावा लागणार नाही. आणि तुला मीतिच असेल तर त्याही जन्मी पुत्ररूपानें येऊन मी तुझा उद्धार करीन, आणि तुजबरोबर अनेक मुमुक्षूंचेंहि कल्याण करीन. तूं सर्वथा भिऊं नको. या ज्ञानाचा विचार जर तुला आतांच झाला, तर तुला पुन्हा जन्म खचित प्राप्त होणार नाही. सर्व हृद्गुह्य मी या पत्रांत लिहिलें आहे. म्हणून तूं याचा नीट विचार कर. एकाएकीं हें भलत्याच्या हातीं जाऊं देऊं नको. तुझ्या ज्या काहीं कल्पना सांगण्या सारख्या असतील, त्या लिहून पाठीव. त्यापासून मला दुःख होत नाही. उत्तराविषयीं आळस करूं नको. तुझीं प्रेमळ वचनें अति मधुर वाटतात. म्हणून त्यांची प्रतीक्षा करीत आहे. तुला जें दुःख आहे, तें मामीच्या मुखानें कळलें. त्याचें निवारण होईल. सध्या धीर धर. त्या मुळें जर तुला कल्पना येत असतील तर ज्ञानानें व

नामानें, त्यांचें शांतवन करून सध्या स्थिर हो. तुला ज्ञानेश्वराचा प्रसाद आहे. ते भगवान् सदगुरुच, तुझे मनोरथ पूर्ण करोत. पत्र वाचून उत्तर लवकर पाठीव. (ओंवी) सर्वत्र यशस्वी सदगुरु । जो बाप माउली ज्ञानेश्वर । जो सच्चिदानंद निर्विकार । तत्कृपे उद्धार तुझा कन्ये ॥ हरिःॐ तत्सत् इति षष्ठ पत्रकं संपूर्णम् ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

॥ पत्र ७ वें ॥

आर्याः— यदुकुळीं जन्मुनि ज्यानें गोपींचा भाव गोकुळीं हरिला ॥
दिधलें निजपद संतां नमितों त्या विश्वव्यापका हरिला ॥१॥

ओंव्याः— कन्या मनी भागीरथी । तुज प्रसन्न असो श्रीपती । सकळहि तुझ्या अनुभवाप्रती । अर्पीं भगवंतीं महाभागे ॥ १ ॥ ज्या ज्या कल्पना उठती मनीं । त्या त्या त्यागी असत्य मानुनी । दुसरे पत्रीं निर्वाणीं । उपपात्ति सोपी सांगेन ॥ २ ॥ तूं लिहिलेंस पत्र । कीं अहिल्याबाइनें मारिला पुत्र । तैसेंचि मज करावें परत्र । तरि हें असंबद्ध कीं ॥ ३ ॥ तूं जरी गेलीस नरकांत । तरी मी होऊनि तव सुत । उद्धार करीन निश्चित । मग भय व्यर्थ कां जननी ॥ ४ ॥ तुज जरी प्राप्त झाला नरक । तरी मी सोडोनि मोक्ष सुख । अवतरेन तेथें निःशंक । भय सर्वथा धरूं नको ॥ ५ ॥ ब्रह्म स्वयं सर्वव्यापक । तेथें नाहीं स्वर्ग नरक । व्यर्थ मानूनि काल्पनिक । करिशी शोक कासया ॥ ६ ॥ आहे तुझा प्रवेश निर्गुणीं । नरकभय मानिसी मनीं । कल्पवृक्षाखालीं बैसोनी । दारिद्र्य कल्पिसी किमर्थ ॥ ७ ॥ कर्म करावीं चित्तशुद्धि । भक्तीनें करावी स्थिर बुद्धि । ज्ञानें साधावी मोक्षसिद्धि । याच देहीं

स्वतंत्र ॥ ८ ॥ अंगीं असावें वैराग्यबळ । चित्तीं प्रेमा असावा सोज्वळ ।
 आत्मानुभव परम निर्मळ । असावा केवळ स्वानंदें ॥ ९ ॥ स्वर्ग नरक
 हे वासन ब । त्यां नाहीं ज्ञानासी संबंध । हें जाणूनि तूं प्रसिद्ध ।
 सांडीं भेदकल्पना ॥ १० ॥ तुझे वाचूनियां पत्र । परमानंद झाला
 थोर । पुढें पाठवीं उत्तर । प्रेमळ मधुर जननिये ॥ ११ ॥ जो सत्य
 ज्ञान अनंत । परब्रह्ममूर्ति भगवंत । श्री ज्ञानेश्वर कृपावन्त । पुरवील
 मनोरथ तुझे तो ॥ १२ ॥

टीपः— यांत काहीं गुप्त लिहिलें आहे; ह्याणून भलत्यांचे हातीं न
 द्यावे. हारिःॐ तत्सव इति सप्तमपत्रकं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु. ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ. ॥

॥ पत्र ८ वें ॥

ओंवीः— ॐ नमो जी कृपावंता । श्री ज्ञानेश्वर सद्गुरुनाथा ।
 अभय हस्त माझिया माथां । ठेवूनि वाक्यार्था चालवावे ॥ १ ॥

श्लोकः— ज्याला ब्रह्म असेंचि बोलति सदा वेदांतवेत्ते मुनी ।
 ज्या सांख्य प्रकृती पुमान्हि ह्याणती कर्माख्य ते जैमिनी ॥
 नैयायीक ज्यास ईश वदतीं विश्वत्रया कारण ।
 अस्मद्विघ्नविनाशकारक प्रभू तत्पादुकीं वंदन ॥ १ ॥

ओंवीः— कन्या मनी भागीरथी । तुज मिळो कैवल्यसंपत्ति ।
 अखंड ब्रह्मानंद स्थिती । निजात्मगती निश्चये ॥ १ ॥ आतां भय
 सांडूनि सर्व । अंतरीं धरी शुद्ध भाव । मग ब्रह्मैक्यानुभव । सहज-
 चि लाहे ॥ २ ॥

हे जननी, जीवाची सुटका होण्याकरितां पुत्रवात्सल्यानीं श्रुति-
मातेनें कर्म, उपासना व ज्ञान असा त्रिविध मार्ग निर्देश केला आहे.
बुद्धीचे ठायीं तीन दोष असतात. ते मल विक्षेप आणि आवरण या
नावानें प्रसिद्ध आहेत. मल हें पापाचें नांव आहे. जन्मांतरीं केलेल्या
दुष्कृतीमुळे, सदोष संस्कारदूषित बुद्धीची, दुष्ट विषयाचें ठायीं प्रवृत्ति
होते, आणि त्याप्रमाणें पुन्हां दुष्ट विषयाचें आचरण केल्यावर, तेच
संस्कार दृढ होऊन, उत्तरजन्मास कारण होतात. हे जननी, अशा
अनंत जन्माच्या दुर्निवार्य संस्कारग्रंथि, अंतःकरणांत कशा रुजून
वसल्या आहेत, आणि त्याचा अविरल प्रवाह जन्ममरणरूप बंधनास
कारणभूत कसा झाला आहे तो पहा. आई, कर्माचा नियम अवा-
धित आहे. याची उदाहरणें पुराणांत आहेतच त्यांतील एक उदाहरण
सांगतों. इंद्रपद घेण्याकरितां बळि राजानें शंभर यज्ञ करून, भगवा-
न् वामनरूप परमात्मा जवळ आले असतांही त्याला ज्ञान झालें नाहीं.
इतकेंच नव्हे, तर प्रत्यक्ष देवानें त्याच्या मस्तकावर पाय ठेवून, पाता-
ळीचें राज्य दिल्यावर देव द्वारपाळ झाले. परंतु हा परमात्मा आहे,
असें बळीनें स्वप्नांत देखील जाणलें नाहीं. हें कशाचें फळ ? तर
कुकर्माचें. तारी ! तूं आपल्याकडेच पहा. तुझा जन्म उत्तम जातींत
ब्राह्मण कुळांत, सद्गुण खाणींत झाला असून तुला पति आणि चांगलें
ठिकाण मिळवें हें पुण्याचें फळ; पण त्यांतल्या त्यांतच पहा. एव-
ढ्या वयांत आणि तारुण्य दर्शेत, हा बालवैधव्याचा प्रसंगरूप प्रचंड
पर्वत तुजवर काय हणून कोसळला ? याला कारण जन्मांतरींचें दुष्कर्म-
च ना ? होय दुसरें काय हणावें ? जननि, एवढ्याही प्रसंगीं सु-
दैववशात् तुला आत्मप्राप्ति झाली आहे, हें कशाचें फळ ? पाप आणि
पुण्याची समान सांखळी आहे. कर्माचा नेम तर अगदीं कांटेतोल
चालला आहे. त्यांत राईएवढासुद्धां बदल पडत नाहीं. तेंच कर्म
असत असलें हणजे मलरूप होत. जननि, तुझ्या अनुग्रहाला थोडे
दिवस झाले असूनहि, तूं आत्मप्राप्तीसाठीं अगदी विरक्त झाली आहे-
स. आणि तुझे बंधु वर्षानुवर्ष जवळ असतांही आळसानें फुकट काळ

घालवीत आहेत. याला कारण अंतःकरणांतील मळच होय. या मलदोषनिवृत्तीसाठी, श्रुतिमातेने कर्ममार्ग निर्देश केला आहे. सत्कर्म करून मलदोष निवृत्त करावा. तीं कर्म द्विविध आहेत. सकाम व निष्काम. सकाम कर्मांनी मनुष्य बद्धच होतो, परंतु कर्म न करण्यापेक्षां तें बरें. जीं सकाम कर्म तींच निष्काम होतात. पण ईश्वरार्पण बुद्धीनें केलीं पाहिजेत. सकाम कर्म करणारे नित्यकर्मांच्या घोर जालांतच गुंतून राहतात. आणि निष्काम कर्म करणारे मात्र, भगवत्प्रेमानें मोकळे होतात. प्रत्येक जीव कर्मप्रवाहांत फिरत आहे. हें त्याच्या मनोवृत्तीवरून ओळखतां येतें. ज्या मनुष्याला व्यवहारांत पशुतुल्य वागावेंसें वाटतें, केवळ आहार, निद्रा, भय, मैथुन यां- शिवाय दुसरें कळत नाही, ते मनुष्य पूर्वजन्मीचे पशु किंवा तामसच होत. त्यांचें जन्मास येणें आणि न येणें सारखेंच असतें. त्याहून उच्चतर कक्षेचे लोक, रजतममिश्र होत. त्यांचा व्यवहार केवळ कपटरूप असतो. ईश्वरावर पुरासा विश्वास नसतो. अशापासून, कोणाला केव्हांहि सुखप्राप्ति होत नाही. आणि किंचित् संगतीनें सुख झालेंच, तर त्याचा परिणाम अंतीं दुःखदच होतो याहून उच्च कोटीचे लोक शुद्ध रजोगुणी असतात. त्यांच्या अंगांत स्वार्थ भिनून जातो. त्यांचा ईश्वरावर विश्वास असतो, पण आज हा देव, तर उद्यां तो देव, अशी त्याची कामनेंसाठीं धांदल उडून जाते. त्यांना थोडेसें दुःख झालें, तर ते दहा पंधरा देवाचे नवस, एकदम करून सोडतात, त्यांच्या पासून कोणास दुःख व कोणाला सुख होत असतें. याहून श्रेष्ठ लोक सत्त्वतममिश्र होत. यांचा ईश्वरावर पूर्ण भरंवसा असतो. आणि व्यवहारांतहि हे चतुर असतात. देशाभिमान, स्वराज्यप्रीति व थोडासा कपटभाव हे सर्वत्र त्यांचे हातून होतात. त्यांच्या हातून जितक्यांस सुख होतें तितक्यांसच दुःखहि होतें. त्याहून उच्च लोक, सत्त्वरजमिश्र होत त्यांना व्यवहारांत चोख वागावेंसें वाटतें. असत्याचा थारा देखील त्यांना आवडत नाही. इतकेंच नव्हे, तर ते असत्यास तिरस्कार बुद्धीनें पाहतात. त्यांच्या पासून बहुशः सर्वांस सुखच मिळण्याचा संभव असतो. त्यांना विद्येची अभिरुचि असते. बहुशः मान आवडत नाही. आत्मस्तुति आणि परनिंदा यांचा त्यांना

मनापासून तिटकारा असतो. पण दुसरी मजा ही की, त्यांचें मन आत्मप्राप्तीसाठीं झुरत असतें, पण संसार सोडवत नाहीं. केव्हां केव्हां वैराग्य उत्पन्न होतें, पण अंतरीं संसाराच्या चिंतेमुळे, त्यांची वैराग्य दशा टिकत नाहीं. त्यांना वैराग्य मोठें तीव्र होतें, आणि ते संसारांत लवकरच पडतात. कोणी आत्मबोध शिकवूं लागल्यास, त्यांची बुद्धि तिकडे लागते, परंतु मन मात्र निद्रेंत, आळसांत किंवा मलतीकडे भ्रमत असतें. हे पुरुष परमार्थदृष्ट्या जरी गौण असले, तरी व्यवहार दृष्टीनें ते उत्तम आणि साऱ्या विश्वाचे भांडार होत. ताई, तुझे वडील बंधु रामचंद्र याच कक्षेचे आहेत. याहून वरिष्ठ पुरुष शुद्ध सात्विक होत. त्यांची लक्षणे पुढें केव्हांही सांगेन. हे जननि, प्रत्येक पुरुषांनं आपल्याकडे पाहून, ज्या गुणांचे आणि कर्मांचे आपण असूं, त्याहून अधिक गुणाची व शुद्ध कर्मांची आपल्यांत भर घालीत गेलें पाहिजे. कोणी ह्मणतील कीं भर कशाला ? आपल्या प्रारब्धांत असेल तसें होईल. तर हे मनुष्य पशूहून नीच ह्मणून समजावे. मनुष्य-जन्मांत येऊनहि आपली उन्नति करून न घेतां जे केवळ प्रारब्धावरच हवाला देतात, ते जगांत येऊन आईला शीण व भूमीला भार दिल्याशिवाय दुसरें कांहीं साधीत नाहीत. ताई, प्रयत्नावांचून प्रारब्ध पंगू आहे. ह्मणून प्रत्येकांनं आपल्या स्थितीकडे पाहून, असेल तेवढ्या आयुष्यांत उन्नति करण्याचा यत्न करावा. या विवेचना वरून कोण मनुष्य कसा आहे, हें तुला लवकर कळून येईल. तुझा अधिकार या सर्वाहून उंच आहे, ह्मणून तूं या कर्ममार्गाची अधिकारी नाहीस. हे ताई, तूं भय सोडून दे. आम्ही लहान बालकें तुझ्या पोटीं आहों तर तुला भय कशाचें ? हरिःॐ तत्सत् इति अष्टमपत्रे प्रथम भागः संपूर्णः॥

॥ अथ द्वितीय भाग प्रारंभः ॥

पूर्व भागांत सांगितलेल्या निष्काम कर्मांनीं, ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे, त्याला भगवान् स्वानुग्रहानें भक्तिपंथास लावतो. तोच पुरुष उपासनेचा अधिकारी होय. कर्मांनीं मलदोष नष्ट झाल्यावर,

राहिलेला विक्षेपदोष उपासनेने निवृत्त होतो. विक्षेप नाम चंचलतेचें आहे, ह्मणजे एकाच ध्यानावर मन स्थिर न वसणें. काय करावें? माझे कल्याण कसें होईल? मी यज्ञ करूं कीं दान करूं? तपें करूं कीं तीर्थें करूं? याग करूं कीं योग करूं किंवा स्वस्थच राहूं? अशाप्रकारचे जे अनंत विचार त्यांसच विक्षेप ह्मणतात. हा विक्षेप भगवद्भक्तीनें नष्ट होतो. ही भक्ति कोणत्याही जातिकुलाची अपेक्षा करीत नाही. भक्तिकालीं सर्व कर्में सुटतात. मग, कर्मकालांतील जातिकुल कसें राहिल? ही भगवद्भक्ति अनेक प्रकारची आहे. शिव, विष्णु, आदिमाया भगवती, गणेश व सूर्य, या पंचायतन देवता किंवा षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, परब्रह्मरूप उरुक्रम, भगवल्लीलाविग्रही, सत्परिपालक, रामकृष्णादि अवतार, यांतून कोणाचीहि भक्ति केल्यास, फलद्रूप होते. भक्तीचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांतील चौदा प्रकार सांगतो.

१ श्रवण = भगवद्गुणानुवाद ऐकणें; २ कीर्तन = भगवद्गुणानुवाद गाणें; ३ स्मरण = रामकृष्ण, गोविंद, हरि, शिव, दुर्गा, गजानन, आस्कर, वासुदेव, यांतून ज्या देवतेची प्रीति असेल, तिच्या नामाचा आसर्ती, शयर्ती, भोजर्ती अविरल जप करणें; ४ पादसेवन = संत हे भगवान् आहेत असें समजून, त्यांची, तशीच श्रीगुरुची किंवा आपल्या आवडत्या मूर्तीची, प्रक्षालनादि उपचारांनीं पादपूजा करणें; ५ अर्चन = षोडशोपचारांनीं सर्वांगपूजा करणें; ६ वंदन = नमणें; ७ दास्य = मी देवाचा सेवक आहे, अशी भावना धरणें; ८ सख्य = देव माझा मित्र आहे, असा भाव धरणें; ९ आत्मनिवेदन = सर्व तुझेंच आहे व मीहि तुझाच आहे, ह्मणून आतां भीति नाही, असा भाव धरणें; १० मातृभक्ति = देवाला आई मानणें; ११ पितृभक्ति = देवाला पिता मानणें; १२ वात्सल्यभक्ति = देवास पुत्र मानणें; १३ माधुर्यभक्ति = गोकुळीच्या गोपिकासारखी पतिपत्नीभक्ति; याप्रमाणें, तेरा प्रकार ईश्वरसगुण भक्तीचे; आणि चौदावा श्रीगुरुभक्तीचा. ही श्रीगुरुभक्ति मागे सांगितलेल्या प्रकारांपैकी, पहिल्या बारा प्रकारांनीं किंवा ज्ञानेश्वरीच्या तेराव्या अध्यायांत ३६९ ते ४६० ओंव्यांमध्ये सांगितलेल्या गुरुसेवेनें ही श्रीगुरुभक्ति घडते. ईश्वरभक्ति करणें असल्यास, त्याचे चतुर्भुज किंवा दशभुज, शिवरामकृष्णादि अवताराचें किंवा कोणत्याहि आवडत्या देवतेचें,

सांगितलें असेल तसें मनानें ध्यान करावें. सद्गुरुभक्ति करणें असल्यास, गुरुजवळ असेल, तर प्रत्यक्ष शुद्धभावानें अवलोकन करून, प्रेमपुरस्सर पूजा करावी. आणि श्रीगुरु दूर असेल, तर जसें त्याचें स्वरूप असेल तसें ध्यान करून मानस पूजा करावी. तिचे प्रकार मार्गे सांगितलेच आहेत. हे साध्वी, या विवेचनावरून आपण कोणत्या भक्तीचे अधिकारी आहों, आपणास कोणता प्रकार पाहिजे, असें प्रत्येक मनुष्यानें आपलें आपणच जाणून, भक्तीची उन्नति करूं लागलें ह्मणजे चित्तांतील विक्षेप दोष जाऊन स्थितप्रज्ञ झाल्यावर शीघ्र कल्याण होतें. हे ताई, कोण, कसा, कोणत्या मार्गाचा अधिकारी आहे, हें तूं आपल्यासुद्धां पहात जा. व त्याप्रमाणें पुढें चाल करीत जा व करवीत जा. हरिःॐ तत्सत् इति अष्टमपत्रे द्वितीय भागः संपूर्णः॥

॥ अथ तृतीय भाग प्रारंभः ॥

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (वेदांतशास्त्रः— अध्याय १ पाद १ अधिकरण सूत्र १) पूर्वभागीं सांगितलेल्या साधनानंतर, भगवदनुग्रहानें पुरुषाला ब्रह्मजिज्ञासा उत्पन्न होते. दत्तात्रय अवधूत गीतेंत असेंच ह्मणतात. मनुष्याला अद्वैतवासना, ईश्वरानुग्रहानेंच उत्पन्न होते. योगवासिष्ठांत भगवान् वसिष्ठ ह्मणतात, रामा, जोपर्यंत साक्षात् परमेश्वरानुग्रह झाला नाही, तोपर्यंत सद्गुरु किंवा सच्छास्त्र यांतून कशाचीच प्राप्ति होत नाही. यावरून ईश्वरानुग्रहानेंच सद्गुरुप्राप्ति होते. हे सद्गुरु देवापेक्षांही श्रेष्ठ होत. कारण देवाला जसें भजावें तसें फळ तो देतो. आणि सद्गुरु प्रसन्न झाले कीं सत्यज्ञानानंतानंदाची पेटीच उघडून देतात. अशा कालांत उपासनेची गरज नसते. सर्व काय तें सद्गुरुच होऊन राहतात. सद्गुरुमुखानें सर्व ब्रह्म आहे, असें वाक्य श्रवण करून, मनांत ब्रह्म भावना धरून, त्यानीं दिलेला ॐकारसंयुक्त मंत्र सोहं मध्यें मिळऊन, त्याचा अविरल जप करणें, त्यास निर्गुण उपासना ह्मणतात. मामीचा अधिकार इतका झालेला आहे. तिला उपदेशच करायचें बाकी राहिलें आहे. ताई, ही निर्गुण उपासना, परिपक्व झाली ह्मणजे, परोक्ष ज्ञान होतें. व तव्हांच

बुद्धीचें आवरण नष्ट होतें. मूळचा ब्रह्म असतांही, भ्रांतीनें मी देह आहे या अज्ञान वासनें कर्म करून, जीव हा जन्ममरणावतरी होतो. यासच आवरण ह्मणतात. साऱ्या बंधनाचें मूळ हेंच. हें ज्ञानानें नष्ट होतें. मग थोडेंसे कर्म राहिलें तर, तें देहापुरतेंच असतें, पुढें जन्म देत नाहीं. आपल्या मनांत ज्या कल्पना येतात, त्या श्रीगुरुनाथार्पण कराव्या आणि आपल्या ज्ञानांत निमग्न असावें. मी देह आहे अशी बुद्धि सुटून मी ब्रह्म आहे अशी बुद्धि दृढ होईपर्यंत, अभ्यासच करावा. वत्से, तूं माझें तान्हे बाळ आहेस. ह्मणून मी वेदाचें सार, कर्म, भक्ति व ज्ञान हे तीनही मार्ग तुझ्या हातीं दिले. आतां भीति सोड. भीतीविषयीं मार्गें लिहिलेंच आहे. मला पुनर्जन्माची भीति नाहीं. त्यांत तुझ्यासारख्या निर्मल रत्नाच्या उदरीं जर माझा जन्म असला, तर मी खराच भाग्यवान. हे माते, तूं विचार करून पत्र पाठीव. तुझीं प्रेमाभूतवचनें संजीवक वाटतात. जननि, मजकडून काय अपराध झाला ह्मणून त्वां उत्तर पाठविलें नाहीं. आतां तरी कृपा करून पत्र पाठीव. चमत्काराच्या भरीस पडूं नको. मान मिळविण्यासाठींच चमत्कार आहेत. सर्वच जर ब्रह्म आहे तर अपमान कोणाला ? व कशाचा ? मग चमत्कार कशाला पाहिजे ? कोणी चांगलें ह्मणतील, कोणी वाईट ह्मणतील, तर ह्मणोत बापडे. त्याचा हर्षही मानूं नये व खेदही मानूं नये. आपलें चित्त शुद्ध असलें ह्मणजे झालें. वत्से, मामीचा अधिकार पाहून त्यांच्या उन्नतीचा यत्न कर. हे माते, या पत्राचा विचार करून ब्रह्मानंदी हो. श्रीज्ञानेश्वर तुला तडूप करोत.

(ओवी) सद्गुरु ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादें । आर्ष पत्र लिहिलें नुसधें । तें वाचूनि प्रेमानंदें । पत्रोत्तर पाठवी ॥ १ ॥ सर्वत्र यशस्वी सद्गुरु । समर्थ माउली ज्ञानेश्वर । तो तुज प्रसन्न सर्वेश्वर । असो साचारु सर्वदा ॥ २ ॥ तूंचि कन्या तूंचि माता । तूंचि बहीण तत्वतां । ह्मणुनि महावाक्यार्था । लिहूनियां पाठविलें ॥ ६ ॥ श्रवण केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचि धरावें । येणें अभ्यासें स्वभावे । विकल्प जळती ॥ ४ ॥ ऐशी तूं जालिया स्वयें । मग देहशत्रू करितील काय । या लागीं आठवीं

पाय । ज्ञानेश्वर माउलीचे ॥ ५ ॥ हरिःॐ तत्सत् इति श्रीज्ञानेश्वरकृपा-
प्रसादे, वेदांतसारे कर्मोपासनाज्ञानकांडपूर्वकमष्टमपत्रकं संपूर्णम् ॥

॥ श्री सद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

पत्र ९ वे

माता कन्या आणि बहिणी । व्यक्ति एकवटले तिन्ही । ऐशिया
भागीरथी मनीं । आशीर्वादत्वे बंदन ॥ १ ॥ तूं लिहिलेंस पत्र । परम-
प्रेमबद्ध पवित्र । आणि ऐसेही दिधलें उत्तर । कीं दुःख वाढूं न द्यावें
॥ २ ॥ तरी तुझ्या वचनें माय । मातें कधीं दुःख न होय । ह्मणूनि
ऐसा लिहीत जाय । अनुभव आपुला ॥ ३ ॥ तूं बोललीस एक । कीं
कर्म भोगूं नेदी सुख । हें वचन अरोचक । मूर्खत्वसूचक असे कीं
॥ ४ ॥ वस्तू चिद्धन अविकृत । कर्म अतिजड प्राकृत । अनुभवरोध
करावया समर्थ । कर्म बापुडें नव्हे कीं ॥ ५ ॥ ह्मणूनि प्रारब्धवाद सां-
डावा । अंतरीं ब्रह्मप्रयत्न मांडावा । देहाहंकारभाव दंडावा । खंडावा
क्रोधू ॥ ६ ॥ मनाविरुद्ध जे उठती शत्रू । तें लय विघ्न जाण प्रसिद्ध ।
तयाचा नाश करावया प्रबुद्ध । विवेकचि कीजे ॥ ७ ॥ श्रीरंगनाथ
प्रसाद शक्ति । जिचें नाम महावाक्यसंवृत्ती । ते मी सांगेन तुजप्रती ।
विघ्न नाशती सर्व तेणें ॥ ८ ॥ तो ग्रंथ बहुत थोर । संख्या साडेपांच
सहस्र । ह्मणोनि मार्गे ठेविला साचार । सांगावयाचा ॥ ९ ॥ ताई, तूं
कर्माची न धरावी भीती । मी सुत असतां तुजप्रती । पायांतळी चारी
मुक्ती । लोळतील तुझिया ॥ १० ॥

हे जननि, तूं मला तिसऱ्या अध्यायाचें उदाहरण दिलें, तो

अध्याय कर्मांचे अधिकाऱ्यासाठी आहे, लुझ्या करितां नाही. तुं आपल्यासाठी सर्वधर्मान् परित्यज्य हा अठराव्या अध्यायांतील ६६ वा श्लोक पहावा. ताई, धनाची आशा व खेचरी मुद्रेचें बंड अशानें साधुपण येत नाही. याची परीक्षा रा. रा. हरि गणपत केवले, रा. रा अगजीवनराव शिरपूरकर, रामराव मनोहर मुनशी वाशिमकर यांनीं व मी मिळून केली. परंतु कावळ्याच्या दृष्टीनें क्षतेंच दिसतात, त्याप्रमाणें माझ्या गाढवबुद्धीस भासलें तसें लिहिलें मुदें कांहीं छण, याविषयीं गोरक्षनाथांचें पद आहे.

वो नर कसा बे, कसा बे । नही गुरूका बसा ॥ धृ० ॥
 गुप्त होकर प्रकट न जावे, गोकुल मथुरा काशी ॥
 प्राण निकारे शीघ्र चढावे, सत्यलोकका बासी ॥ १ ॥
 दुनिया त्यजकर खाक लगावे, जाकर बैठा बनमों ॥
 खेचरिमुद्रा व आसनपर, ध्यान धरत है मनमों ॥ २ ॥
 कुंडलिनीकूं खूब चढावे, ब्रह्मरंध्रमें जावे ॥
 चलता है पानीके उपर, जो बोलै सो होवे ॥ ३ ॥
 पुराण में तो कछु ना पाया, झूटा ग्यान कमाया ॥
 वेद विधीके मारग चलता, तनका लकडा किया ॥ ४ ॥
 हुकुम गुरु गोरक्ष कहते, करनी करके रहना ॥
 सद्गुरुकी कृपा भई तो, आप आपकू चीन्हा ॥ ५ ॥
 वो नर ससा बे ससा बे, वही गुरूका बसा ॥

या पदावरून जो आपलें स्वरूप जाणेल तोंच सत्य गुरुपुत्र इतर साधन करणारे नव्हेत. हे ताई, पत्र वाचून उत्तर उबकर पाठीव. हरिः ॐ तत्सत् इति नवमपत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजार्पणम् ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

॥ पत्र १० वें ॥

॥ मंगलाचरण. ॥

अभंग १.

वंदुनिया भावें गुरू रंगनाथ । वेदांत लिखित आरंभिलें ॥ १ ॥
कन्या मातृ दोन्ही मानुनियां भाव । वंदन सावेव आशीर्वादे ॥ २ ॥
साधन ते चारी करूनियां अंगीं । मग हो प्रसंगीं ब्रह्मनिष्ठा ॥ ३ ॥
ज्ञानेश्वर प्रभु कृपें तुजप्रति । अद्वैत प्रतीती सुखें येवो ॥ ४ ॥

अभंग २.

कोणतें साधन कैसा विनियोग । तोचि सांगोपांग ऐक आतां ॥ १ ॥
वेद, शास्त्रें आणि पुराणें सकळ । बोलती प्रबळ हेचि आधीं ॥ २ ॥
विवेक, विराग, शमादी षडंग । मोक्ष इच्छा चांग चवथें तें ॥ ३ ॥
उपक्रम ऐसा चारी साधनाचा । ज्ञानेश्वरें साचा सांगितला ॥ ४ ॥
यथाक्रमें ऐक तयांचीं लक्षणें । श्रुत्यादि पुराणें साक्ष देती ॥ ५ ॥
ऋग्वेदादि चारी उपनिषदां थोरी । होय अधिकारी साधक तो ॥ ६ ॥
जग मिथ्या सारें ब्रह्म सत्य एक । बोलती विवेक मुनी यातें ॥ ७ ॥
आधीं हा विवेक सुट्टाचि व्हावा । ज्ञानेश्वर सेवा करूनियां ॥ ८ ॥

अभंग ३.

सुत, धन दारा, मित्र, गोत, देह । भूलोकाचे गेह नाशिवंत ॥ १ ॥
इंद्र, चंद्र, सूर्य, ब्रह्मा, विष्णु, शिव । नाशिवंत ठाव सकळही ॥ २ ॥
केलिया कर्माचें देती सिद्ध फळ । संपतां तत्काळ खालें पडे ॥ ३ ॥
ऐसें जाणुनी जो करूं इच्छी त्याग । नावडती भोग, किंचित ही ॥ ४ ॥
पृथ्वी, स्वर्ग, सत्य, वैकुण्ठ, कैलास । याचा होतो नाश प्रलयांती ॥ ५ ॥
जितुकें गाठीं पुण्य तितुकें देती फळ । ह्याणुनी सकळ त्यागयुक्त ॥ ६ ॥
ऐसें हें साधन झालिया संपूर्ण । वैराग्य निर्वाण मुनीमुखें ॥ ७ ॥
ज्ञानेश्वरप्रभुमतें ययालागीं । बोलिला सुरंगी ब्रह्मवेत्ता ॥ ८ ॥

(५६)

अभंग ४.

तिसरें साधन सहा प्रकाराचें । लक्षणानां त्यांचें रूप करूं ॥ १ ॥
शम, दम आणि एक उपरम । तितिक्षा, संभ्रम, श्रद्धा, तोष ॥ २ ॥
ऐसी त्रयरूपें साधनाचीं अंगें । मुमुक्षुत्व लागे चतुर्थक ॥ ३ ॥
जन्म, मृत्यु, जरा यांतूनि उद्धार । ऐसी इच्छा फार जीवीं लाहे ॥ ४ ॥
तोचि पै मुमुक्षा बोलताती मुनी । ज्ञानेश्वरवाणी ऐसीच कीं ॥ ५ ॥

अभंग ५.

ऐसीं हीं साधनें झालियाहि चारी । होय अधिकारी मोक्षाचा तो ॥ १ ॥
ऐसियानें गुरू पहावा श्रोत्रिय । ब्रह्मवेत्ता स्वयें महाराज ॥ २ ॥
तयातें पुसावें जोडूनियां कर । स्वामी हा संसार पार करा ॥ ३ ॥
सेवा आणि स्तुति करूनियां तपा । साधावी पै कृपा त्यांची आधीं ॥ ४ ॥
ज्ञानेश्वर प्रभु सुखाचा सागर । सद्गुरू दातार तोचि आह्वां ॥ ५ ॥

अभंग ६.

असो आतां माते सोडूनियां भय । धरीं दृढ पाय श्रीहरिचे ॥ १ ॥
महावाक्यबोध मानूनियां शुद्ध । इतर अशुद्ध कर्म त्यागी ॥ २ ॥
भागीरथी नामें देह दृढबुद्धी । सांडोनि त्रिशुद्धि पंचकोशा ॥ ३ ॥
तत्वमासि ऐसा उपदेशठेवा । पावूनि स्वजीवा ब्रह्म करीं ॥ ४ ॥
त्वंपद तो जीव तत्पद ईश्वर । दोघांचा विचार एकपणें ॥ ५ ॥
ज्ञानेश्वरप्रभुकृपें मार्ग सोपा । करूनि आरोपा वारी कन्ये ॥ ६ ॥

अभंग ७.

रज्जुचिया ठायीं सर्परूप दृष्टी । तैसी जाण सृष्टि भ्रान्तिमय ॥ १ ॥
शिंपेवरी रूपें उगाचि आभास । मृगजलीं पाश तैशापरी ॥ २ ॥
वास्तविक ब्रह्म मिथ्या मायारोप । वारूनि स्वरूप शुद्ध पाहें ॥ ३ ॥
तूंचि देव भक्त होउनियां दोन्ही । महावाक्यवाणी अकृतत्वे ॥ ४ ॥
ज्ञानें ब्रह्मरूप पाहीं तीन्ही लोक । सांडीं सर्व शोक महाभागे ॥ ५ ॥
जे जें दिसे सृष्टीं तें तें नारायण । बोध हा प्रमाण श्रुतिसिद्ध ॥ ६ ॥
सर्वाभूतीं प्रभु पाहीं ज्ञानेश्वर । आपण ईश्वर होउनीयां ॥ ७ ॥

(५७)

अभंग ८.

उठलिया जरी नानारूप वृत्ती । तरी दुःख देती ऐसैं नाहीं ॥ १ ॥
आकाशीं पवन सागरीं तरंग । तैशा ब्रह्मरंग वृत्ति साज्या ॥ २ ॥
तुज वाटे वृत्ति सकळहि जाव्या । जडाचिये ठेव्या कां घेतेस ॥ ३ ॥
चेतनही वस्तु विश्वमय स्फूर्ती । तेचि नानावृत्तिरूप होय ॥ ४ ॥
ब्रह्मींचें तरंग तैसैं जाण जग । जाणुनियां रंग आत्मरंगीं ॥ ५ ॥
कठीण ही गोष्टी पाहूं जातां वेध । सोपी तुज सेंच होईल ते ॥ ६ ॥
मृत्तिकेचा घट तंतूमाजी पट । तैसैं जग दृष्ट ब्रह्माधारीं ॥ ७ ॥
घटामाजी माती पटामाजी तंतू । तैसैं जीवजंतु ब्रह्मरूप ॥ ८ ॥
ज्ञानेश्वरकृपें करुनि विचार । एथें चित्त स्थिर ठेवीं सदा ॥ ९ ॥

अभंग ९.

वेदांचें रहस्य शास्त्रांचें माहेर । पुराणांचें सार हेंचि एक ॥ १ ॥
भक्तीचा शेवट योगाचें शिखर । ज्ञानाचा आधार हेंचि एक ॥ २ ॥
कर्मांचें सत्यत्व देवाचा सिद्धांत । येथें होय अंत वासनेचा ॥ ३ ॥
जेथें जेथें मन जाऊनियां पाहे । तेथें तेथें आहे ज्ञानेश्वर ॥ ४ ॥

अभंग १०.

पाण्याचा तरंग पाण्यांतचि उठे । पाण्यांतचि दाटे हरपे तेथें ॥ १ ॥
तरंगासी कांहीं पाण्यावीण नाहीं । किंबहुना तेंहि पाणीच कीं ॥ २ ॥
तैशा तुझे ठायीं जाण सर्व वृत्ति । उठती पावती विलयातें ॥ ३ ॥
परी तूं निश्चळ जैशी तैशी राहे । साक्षी होऊनि पाहे नानावृत्ति ॥ ४ ॥
वाईट उत्तम प्रकृतीचा खेळ । जाणुनी निश्चळ शुद्ध होई ॥ ५ ॥
जे जे वृत्ति ते ते माझी न ह्मणावी । ब्रह्मस्थ करावी स्थिर बुद्धी ॥ ६ ॥
ऐसी ज्ञानेश्वरब्रह्मबोधमाळा । घालुनियां गळां सुखी होई ॥ ७ ॥

अभंग ११.

जंव गृहकष्ट नाहीं तुझे उणे । तंव माझें येणें नव्हे तेथ ॥ १ ॥
जन्मोजन्मीं सुत होईन मी तुझा । ऐसा भाव माझा जाण कन्ये ॥ २ ॥
ज्ञानेश्वरकृपें जीवन्मुक्ति ठेवा । पावोनि स्वभावा ब्रह्म करीं ॥ ३ ॥

(५८)

(गद्य.)

हे जननि, जीवन्मुक्ताला पुनर्जन्म नाही, असें सर्व श्रुति सांगतात, आणि तुम्ही पुनर्जन्म इच्छितां हें कसें ? अशी तुला शंका येईल, ती इष्ट नाही, कारण भगवान् गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायांतील तेराव्या श्लोकानें असेंच सांगतात.

“ देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा । तथा देहां-
तरप्राप्तिर्धरिस्तत्र न मुह्यति ॥ १ ॥ ”

अर्थ:- ज्या प्रमाणें जीवाला देहाच्या ठिकाणीं, बालपण, तारुण्य व वृद्धपण प्राप्त झालें असतांही, जसा खेद होत नाही, त्या प्रमाणें धैर्यवान् जीवन्मुक्तही स्वेच्छेनें पुनर्जन्म झाला असतांना देखील अविद्यावद्ध जीवाप्रमाणें मोह पावत नाही. हे साध्वी, या श्लोकांवरून सिद्ध होतें कीं जीवन्मुक्ताला पुनर्जन्माची भीति नाही, आणि तूं ह्मणशील कीं, भीति नाही तरी पण, जीवन्मुक्तानें जन्मबंधन कां अडकवून घ्यावें ? तर सांगतों ऐक. ब्रह्मसूत्रांत भगवान् वेदव्यास श्रीबादरायणाचार्य ह्मणतात कीं ‘ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ’ (अध्याय २ पाद १ सूत्र ३३) ज्याप्रमाणें ईश्वराची कांहीं इच्छा नसतांही तो लीलेनें च जगदुत्पत्ति करतो त्याप्रमाणेंच जीवन्मुक्ताची इच्छा नसतांही आपल्या लीलेनेंच पुनर्जन्म घेतो. हे तार्ई, व्यासवचनावरून सिद्ध आहे कीं जीवन्मुक्ताचा जन्म लीलामात्रच असतो. वस्तुतः मला तर सहजच असा प्रसंग प्राप्त झाला आहे. आईही जीवन्मुक्तच आणि पुत्रही जीवन्मुक्तच. अशा समयीं जन्माचें सुख किती ह्मणून वर्णवें. हे साध्वी, हें पत्र वाचून उत्तर लवकर पाठीव.

अभंग १.

वाचूनियां पत्र पाठवीं उत्तर । अक्षरें मधुर प्रेमवद्ध ॥ १ ॥

पहातसों बहु वचनप्रतीक्षा । माता सुतईक्षा त्यापरी ॥ २ ॥

ज्ञानेश्वरप्रभुकृपा तुजवरी । राहो निरधारीं सर्वकाळ ॥ ३ ॥

ॐ तत्सदिति हरिपदसुख । घेवोनियां लेख संपाविला ॥ ४ ॥

हरिः ॐ तत्सदिति दशमपत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्री सद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

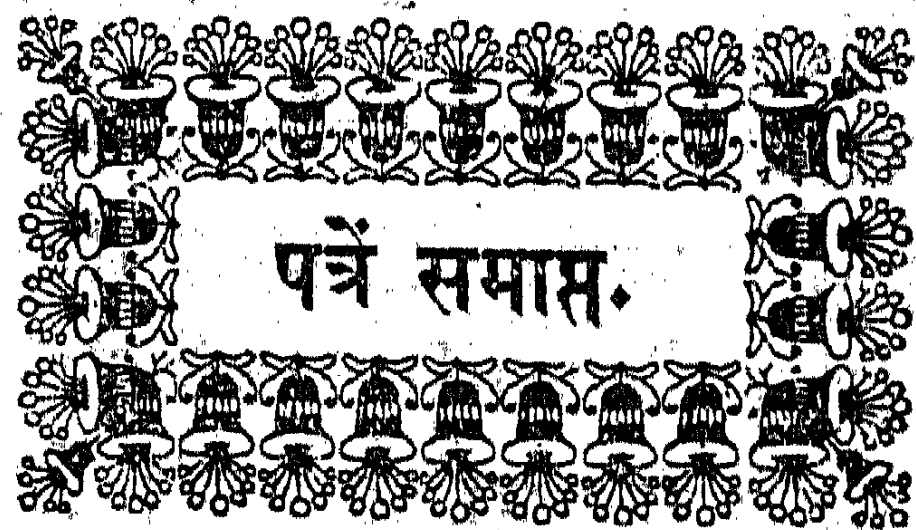
॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

॥ पत्र ११ वे ॥

ॐ नमो वो गुरुमाये । नित्य वंदितां तुझे पाये । अज्ञानतम नि-
रसोनि जाये । उदय पावे कूटस्थ ॥ १ ॥ सखे तुझिया कृपानीरें ।
निगमवल्ली फळें भरें । तियेचा रस पाझरे । मुक्तहंसा ॥ २ ॥ नाना शा-
खांच्या उभारणीं । नाना योगाच्या कडसणी । करितां होऊनि अभि-
मानी । तुझिये स्थानीं न येती ॥ ३ ॥ माये तुझिये दृष्टीपुढें । उभें
ठाकलें ब्रह्म रोकडें । मोक्ष तोहि पायां पडे । त्वद्दासाच्या ॥ ४ ॥ ऐसा
महत्कृपेसी आदरू । संपूर्ण प्रेमासी सादरू ! तेचि तूं श्रीज्ञानेश्वरू ।
मातृपितृत्वे ॥ ५ ॥ गोत्र पिता आणि आई । व्यक्ति प्रेमळा एके
ठायीं । तरी मग न्यून तें कांहीं । सर्वथा न पडे ॥ ६ ॥ एवं वंदूनि
सद्गुरुनाथ । पुढें आरंभिलें लिखित । बोवडी भाषा अनर्थ बहुत । ते
अंगीकारीं जननिये ॥ ७ ॥ कन्या भागीरथी मनी । तुज प्रसन्न होवो
चक्रपाणी । दिवसें दिवस प्रेमखाणी । अधिकाधिक दुणावो ॥ ८ ॥
दिवस झालेती बहुत । तरी त्वां धाडिलें नाहीं लिखित । तरी आमुचा
अन्याय तिथ । कोणता दावी ॥ ९ ॥ येथें योगानंदसरस्वती । खेचरी
मुद्रा लोकां सांगती । शरीर अमर करावें ह्मणती । भूलोकीं विचरावें
॥ १० ॥ त्यानीं तुज करविलें दर्शन । मजहि तैसेंच दाविलें जाण ।
परी मी मंदमति अज्ञान । ह्मणोनि तें गुह्य कळेना ॥ ११ ॥ ब्रह्मा
विष्णु परमेश्वर । जे संपूर्ण योग आचरणार । तयालागीं ही साचार ।
मरण असे प्रलयांतीं ॥ १२ ॥ शरीर सळबद्ध अविद्यायुक्त । पंचभौ-

तिक मिथ्याभूत । त्यातें रक्षूनि पुरुषार्थ । काय साधिला सांग पां
 ॥ १३ ॥ आत्मा मुळींचाचि अमर । तो नव्हे मन ना शरीर । अखंड
 व्यापक निर्विकार । योगा थार नसे तेथें ॥ १४ ॥ जे अखंड व्यापक
 सर्वाभूतीं । असा अनुभव आलिया चित्तीं । मग योग साधुनी तटस्थ
 वृत्ति । वृक्षासारखी कासया ॥ १५ ॥ महाप्रलयीं ब्रह्मांड बुडे । तेथें
 योगी ते काय बापुडे । एक ब्रह्म तेंचि सत्य फुडे । येर विश्व मिथ्या
 ॥ १६ ॥ असो मी तो मंदमति अज्ञानी । स्वामी महायोगी ब्रह्मज्ञानी ।
 तेथ माझी बोंबडी वाणी । ऐकेल कोण ॥ १७ ॥ स्वामी मजला ऐसें
 ह्मणती । तूं करीं माझी संगती । मग मी सांगेन तुजप्रती । खेचरी मुद्रा
 ॥ १८ ॥ परी एक ऐकें ताई । तुझिया चरणाहूनि कांहीं । मज सर्वथा
 श्रेष्ठ नाहीं । आण लवलाहीं तुझीच ॥ १९ ॥ पुढिलिये पत्रामाझारी ।
 लिहीन महावाक्य उजरी । परी आधीं पत्रोत्तरीं । आश्वासिजे ॥ २० ॥
 मी तंव तुझे तान्हे बाळ । बोंबडीं वचनें लिहिलीं सकळ । तीं अंगीकारु-
 नी सोज्वळ । पत्रोत्तर पाठवीं कृपे ॥ २१ ॥ सच्चिदानंद श्रीगुरुदेव ।
 जो भक्तभूषण ज्ञानदेव । त्यांचे चरणीं ठेवूनि भाव । स्वानुभव घेईं
 माते ॥ २२ ॥ हरिःॐ तत्सदिति एकादशपत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

॥ श्री गुलाबरावमहाराजकृत. ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीतासंगति. ॥

नमः श्री करुणाघना । आळंदीपते कल्याणनिधाना । नि-
र्विकारा निखिगुणा । भवेभ-भंजना भवहृदया ॥ १ ॥
जयामलमतिगतिप्रचोदा । जयाविद्यवेद्यविभेदा । सु-
विद्यवेद्यसुप्रदा । सद्गुरुराया ॥ २ ॥ जय हृत्सकलसमा-
पदा । जय विमलकमलषट्पदा । जय सामान्यचैतन्य-
सत्पदा । स्वानंदसंपदा सम्मुने ॥ ३ ॥ जय कारुण्य-पवन-पाखरा ।
जयानाहतसंगीतसुधाकरा । जय कोमलोलसितसौकरा । श्रीज्ञानेश्वरा
सुखाब्धे ॥ ४ ॥ जयांगक्षमासुकुंभिनी । जय प्रियप्रेमसंजीवनी ।
जय कर्माकर्मदहन-बन्ही । स्वानंद-दानी शीतपवना ॥ ५ ॥ जयानंत-
ब्रह्माण्डगगना । जय सर्वज्ञसमभिज्ञमना । जयानंदसंदोहजीवना ।
सुखैक-घना ब्रह्मरूपा ॥ ६ ॥ ऐसिया प्रणमोनि विशेषा । सच्चिदानंद
निःशेषा । धरुनि मधुरालापाभिलाषा । ऐकिजे स्तवना ॥ ७ ॥ उच्छि-
ष्ट सेवूनि वडिलांचे । बाळ जेंवि निर्भर नाचे । तेंविंचि चाटूनि मी-
येथिचें । घेतसो सुख ॥ ८ ॥ जे परंपरेची गोडी । निगमान्तरस लव-
डसवडी । भगवत्पादवाणी प्रौढी । परवडी जें ॥ ९ ॥ तदर्थ प्रयत्नें
करून । उपलभ्य तेवढा सेवून । गूढार्थपुष्टिप्रदर्शन । सुखें होकां
॥ १० ॥ तिया पुष्टीचेनि बळें । गती करू अंतराळें । कामादि अरींचीं
पांळेंमुळें । खणोनिया कीं ॥ ११ ॥ सकल अरींचें अधिष्ठान । तो सं-
सार हा एक जाण । आणि संसारासी कारण । अविद्या ती ॥ १२ ॥
तियेची सकार्यनिवृत्ति । जे विवेकिभूप इच्छिती । वेदान्त-शास्त्री प्रवृत्ति ।
याचिसाठीं ॥ १३ ॥ पूर्वपक्षः— अहो या जर्गीं सकळ । विषय

इच्छिती केवळ । विवेकि-भूष प्रवळ । कोणीचि नसे ॥ १४ ॥ ह्मणोनि
गीतासंगती । येथे कवणाची नव्हे प्रवृत्ति । सिद्धांतः- परी या नि-
ष्फळ उक्ती । श्री गुरु-कृपे ॥ १५ ॥ जन इच्छिती सुख । हें निर्विवाद
देख । परी न जाणोनि ब्रह्मसुख । आरोपिती विषयीं ॥ १६ ॥ वास-
नाबळे बाहेर मन । विषयाकार घे धावोन । तेथ इदमाकारें एकाग्र हो-
वोन । स्वानंद प्रतिबिंबी ॥ १७ ॥ एकाग्र होतांचि मन । आत्मानं-
दाचें होय भान । तोचि विषयावरी आरोपण । करून ग्रहण करी स्वयें
॥ १८ ॥ मन एकाग्र विषयावरी । तें भोग्योपहित चिदानंद उजरी ।
होवोनि भोक्त्रानंद परी । एकत्र पावे ॥ १९ ॥ इदंताप्रत्ययीं एकाग्र-
वृत्ती । भोग्योपहित चित्सुखाप्रति । घे तेंवि अहंताप्रत्ययीं वृत्ती । भो-
क्त्रोपहित चित्सुखाप्रति घे ॥ २० ॥ सुख ह्मणोनि सुखा । धरी इदंते-
सह अविवेका । सुखी ह्मणोनि अविवेका । अहंतेसह धरी ॥ २१ ॥
मग या सकळांचा अविवेक । करोनि विषयीं मानी सुख । ऐसेनि वि-
षय इच्छी देख । अविवेकी जन ॥ २२ ॥ सुख आणि सुखी यौगुल्य
एकीं । परी हें सुख मी सुखी । आणी या द्वंद्वा ॥ २३ ॥ सुखें सुखावे
तोखे । आणि सुखित्वें तोखे पोखे । पूर्वस्थानीं ये अविवेके । उत्तरस्था-
नीं विवेके माजे ॥ २४ ॥ अयोग्य विवेक तें भेदज्ञान । सुख सुखि-
त्वा वेगळेपण । विवेक तें ब्रह्मज्ञान । जेथ जड चिद्धन निवडती
॥ २५ ॥ ह्मणोनि योग्यविवेका । केलिया इच्छिणें घडे सुखा । सुखा
आणि सचित्सुखा । भेदू न घडे ॥ २६ ॥ ऐसे अखंड सुख इच्छिती ।
परी न कळे ह्मणून विषय घेती । एवं मुमुक्षुतापत्ति । सकळ जनां ॥ २७ ॥
तथापि ऐसे जें कळे । तें उपजती मोक्ष डोहळे । चित्त सुखार्थ डहुळे ।
विषय ओंगळे बाळोनी ॥ २८ ॥ एवं अधिकारसंपत्ति । शीस मोट
जिया व्यक्ती । ती मोक्षश्री-मंदिराआसीती । यावया पात्र ॥ २९ ॥
आतां प्रधानपेशिदे । ह्मणती हें जाहले संबोधे । परी सुख इच्छिती
हे विरोधे । आणलें केवीं ॥ ३० ॥ त्रिविध दुःखाचें निरसन । अपेक्षिती
भूषजन । आणि सुखवृत्ती सत्वगुण । तेहि दुःख ह्मणोनि निरसावे ॥ ३१ ॥
नरी याही शद्धा । आतां आणी स्तब्धा । कीं विवेकवृत्ती प्रबोधा । अं-
शू ऐसा ॥ ३२ ॥ प्रकृतित्यागें दुःखत्याग । हे अनात्मांश त्याज्यत्वं
चांग । विवेकाचे प्रथमांशांग । ऐसा उमग पडे ॥ ३३ ॥ परी आत्मा-

कार जी वृत्ती । तैं होताचि समाधान स्थिती । हे विवेक द्वितीयांशांग
 प्रतीती । सुखत्वाची ॥ ३४ ॥ निदिध्यासनवरी जो योग्य विवेक ।
 अहंब्रह्म झालिया तो मोक्ष सम्यक । एवं दुःखाभावप्राप्त सुख । श्रौत
 कैवल्य ॥ ३५ ॥ इतर दृष्टोपायादिकीं । कोणी नाहीं अत्यंत सुखी ।
 ह्यणोनि वैद्यादि अविवेकी । व्युदसिले ॥ ३६ ॥ प्राप्त मोडिलें चौडाळ ।
 अनिगम तोंडाळ पुंडाळ । मग निजयोग्य भांडाळ । निगमवेत्ते ॥ ३७ ॥
 तिहीं निर्धारिलें साचें । श्रौत कैवल्य हे बाचें । प्रयोजन वेदान्ताचें ।
 मुख्यत्वे आहे ॥ ३८ ॥ यमधिकृत्य प्रवर्तन । पुरुषाचें ते प्रयोजन ।
 स्वयं इच्छाविषय ते मुख्य जाण । गौण अन्येच्छाधर्मेच्छाविषय ॥ ३९ ॥ श्र-
 वणीं योग्य विवेक उत्पन्न । मननीं तथा अंगधरण । निदिध्यासनीं होय
 तरुण । साक्षात्कारी मोक्षत्वे परिणमे ॥ ४० ॥ मग तथा साक्षात्कारां-
 तूनी । साक्षात्कारी निमित्तक वाणी । निधे ते अधिकारसंपन्न श्रवणीं ।
 स्वफलदानी प्रवर्ते ॥ ४१ ॥ तोचि तथा ग्रंथ । वैराग्य निस्कंथ पंथ ।
 मिळवोनि संभ्रांत संथ । कराया उपयोगी ॥ ४२ ॥ श्रवण करोनि
 ग्रंथ रचणें । तेथ संगृहीत उसनी वचनें । ग्रंथ बहु न वाचतां वांचणें ।
 तें एक वरें ॥ ४३ ॥ मनन करोनि ग्रंथरचना । तेथ बहुधा युक्ति
 सूचना । श्रवण झालियावरी मनना । उपयोगार्थ बाचिजे तो ॥ ४४ ॥
 निदिध्यासकरचित ग्रंथ । परम प्रक्रियाभरित पंथ । कुतर्के करुनि जे
 जाहले संथ । तिहीं सेविजे तो ॥ ४५ ॥ परी निदिध्यासका । जो प्र-
 क्रिया आवांका । तोचि सादोप निका । तिये ग्रंथीं ॥ ४६ ॥ ह्यणोनि
 कष्ट आत्मकळा । तेथूनि कळू शके सकळा । कहीं कहीं विकळा । ना-
 कळता होय ॥ ४७ ॥ ब्रह्मनिष्ठ-साक्षात्कृत । तद्रचित जे ग्रंथ । ते
 नानाप्रक्रियासमन्वित । शिष्यबाधोर्थ प्रकटती ॥ ४८ ॥ जैसी ठि-
 णगी पेटे तृणावर । विज्ञोनि जाथ पडतां नीर । तैसैं श्रवणें ज्ञान उपजे
 साचार । परि मायाजळ लागतां मावळे ॥ ४९ ॥ मेघांत विद्युलता अग्नि
 जैसा । पाणी पडतांही न विझे अपैसा । परी क्षणें उत्पन्न, क्षणें नाश ।
 प्राप्त होय ॥ ५० ॥ तैसैं मननज्ञान । क्षणैक युक्तिवळें समाधान ।
 क्षणैक संसारें मावळे जाण । क्षणैक विपरीतपण कुतर्के ॥ ५१ ॥ क्षणैक
 आंगीं वैराग्य चढे । क्षणैक व्यवहार चातुर्य उघडे । क्षणैक वाद गळां
 पडे । क्षण एक मोडे विषयवृत्ति ॥ ५२ ॥ क्षणैक विहे संसारभया ।

क्षणैक तनुजतनुकामिनीदया । क्षणैक मनीं फाविजे लया । क्षणैक
 यामिनीलया पावे ॥ ५३ ॥ समुद्रांत वडवानळ । निजबळें भक्षी तुं-
 बळ जळ । न विझे परी सबळ । प्रकाशही देवों न शके ॥ ५४ ॥ तैसे
 निदिध्यासज्ञान । ब्रह्माकारवृत्तिसंपन्न । कदापि संसारमोहेंकरून ।
 न मावळे ते ॥ ५५ ॥ ह्मणजे ब्रह्माकारवृत्ति । तियेसी विरुद्धवृत्ति मोडो
 न शकती । परी साक्षीची सहज स्थिती । वृत्तित्वामुळें प्रकटेना ॥ ५६ ॥
 जैसा सहज प्रकाशे रवी । आणि न मावळे कदा केंवी । तेंवि ब्रह्मसा-
 क्षात्कृत कवी । सहज झळके ॥ ५७ ॥ कदा न मावळे तत्ब्रह्मस्थिती ।
 कदा न भोगी जन्ममृती । साक्षीची सहज स्थिती । जे तेचि कीं तो
 ॥ ५८ ॥ शब्दें ब्रह्मप्रत्यभिज्ञाश्रवण । युक्त्या ब्रह्मानुमान मनन । ब्रह्म-
 प्रत्यभिज्ञा चिंतन निदिध्यासन । पक्क ब्रह्मरूपभवन समाधी ॥ ५९ ॥
 वा ब्रह्मापरोक्षकर महावाक्यश्रवण । असंभावनाद्वय निवर्तक मनन ।
 विपरीत-भावना-नाशन निदिध्यासन । स्वानंदरूप-भवन साक्षात्कृती
 ॥ ६० ॥ अवांतर-वाक्याचें श्रवण । करी ब्रह्म-परोक्षज्ञान । तें ब्रह्म
 आहे ऐसें मन । श्रद्धा धरी ॥ ६१ ॥ मी ब्रह्म आहे ही अपरोक्ष वृत्ति ।
 ज्ञाने करुनि दे महावाक्यश्रुती । तेथ समुल्लिखे चिद्व्याक्ति । सुविचार-
 बळें ॥ ६२ ॥ वेद ब्रह्मप्रतिपादक । किंवा कर्माचें बोधक । ही प्रमाण
 असंभावना देख । वेद साधक मननें गळे ॥ ६३ ॥ सत्य भेद कीं
 अभेद । ही प्रमेय असंभावना प्रसिद्ध । स्वमत-ग्रहण परमत-त्यागरूप
 शुद्ध । मनन करितां हारपे ॥ ६४ ॥ विप्रतिपत्तिजन्य संशय । विचारा
 वया उपयोगी होय । ह्मणोनी त्यागावया विपाय । आश्रयिजे मननीं
 ॥ ६५ ॥ मग त्याचा त्याग झालियावरी । असंभावनानिवृत्ति सारी ।
 एवं तर्कें करुनि निर्धारी । निवटे भेद ॥ ६६ ॥ मननज्ञान दृढ होय
 जेव्हां । तर्कें संसार बाध्य कळे तेव्हां । तर्कें करोनि पुढती मग केव्हां ।
 संसार सत्य न वाटे ॥ ६७ ॥ परी अनंत जन्माची श्रद्धा । ते आणी
 संसार-सत्यत्व-बोधा । निदिध्यासन करुनि बाधा । तेही पावे ॥ ६८ ॥
 विपरीत भावना जे मनिजे । तीही निदिध्यासनें अपनीजे । साक्षात्कारें
 राहिजे । ब्रह्मचि होवूनी ॥ ६९ ॥ जेथ जग झालेंचि नाही । तेथ सा-
 क्षात्काराची नवाई । पावलिया मग कांहीं । उरेना प्राप्य ॥ ७० ॥
 श्रद्धा आणि तर्कें करून । जगातू सत्य माजी मन । ब्रह्माचें अस्तित्वही

ग्रहण । न करी कधीं ॥ ७१ ॥ या नांव बद्धस्थिती । जेथ असे वि-
 क्षेप आणि द्विविध आवृत्ति । पूर्ण अविद्याप्रतीती । याचि नांव ॥ ७२ ॥
 शास्त्र-विहित कर्म न करितां । ऐहिक भोगीं आसक्तता । ते वेळीं ही
 पामरता । नांव पावे ॥ ७३ ॥ नाशवंत इहलोकस्थिती । ह्यणोनि
 व्हावी स्वर्गप्राप्ती । तदर्थ करी काम्यकर्म रीती । ते ही बद्धस्थिती वि-
 षयिता ह्यणिजे ॥ ७४ ॥ या लोकींचे आणि परलोकींचे । भोग दुःख-
 मय जाणोनि साचे । कर्मकृती निष्कामतेचें । स्वरूप पावे ॥ ७५ ॥
 तेणें निष्काम कर्म चित्तीं । सहज शुद्धता ये निरुती । तदा आली सा-
 धक स्थिती । ह्यणावी कीं ॥ ७६ ॥ मग पुराणेतिहास-भगवच्चरित्रें ।
 श्रवण-कीर्तनादिसाधनें विचित्रें । तें भेटतां सुगुण सत्पात्रें । भगवत्स-
 गुण चित्रें चित्तीं येती ॥ ७७ ॥ त्यांतूनि प्रिय आणि कोमळ । सुरेख
 आणि विमळ । सुबाहू आणि सुनीळ । जे स्निग्ध सोज्जळ आलिंगनीं
 ॥ ७८ ॥ नयन कटाक्षी सुसाळ । जे चुंबनापेक्षी रसाळ । तारकत्वे
 विशाळ । चैतन्यभरित ॥ ७९ ॥ ऐसें एक घेवोनि त्रिशुद्धी । प्रेमें ता-
 रक ब्रह्मबुद्धी । उपासिजे तें एकाग्रसिद्धी । सहज फावे ॥ ८० ॥ मग
 अवांतरवाक्य श्रवण करितां । श्रद्धाजन्य ब्रह्मपरोक्षता । उपजे तें अ-
 सत्वापादक तत्त्वतां । आवृत्ती नाशे ॥ ८१ ॥ उपासनेंत जे एकदेशी
 सगुण । तेचि व्यापक वाटे, होतां परोक्षज्ञान । तें ध्यानावरी मन ।
 अधिक चढे ॥ ८२ ॥ जंव जंव ध्यानें व्यापकदृढता । तंव तंव भेद वाटे
 वृथा । मग ये विवेकयोग्यता । बुद्धीसी स्वयें ॥ ८३ ॥ योग्यविवेकें
 विषयप्रमा । सरोनि विवेकानुयोगी आत्मा । कळे तें निःशेष भोगसं-
 भ्रमा । सांडी चित्त ॥ ८४ ॥ या नांव विवेकानुसार विराक्ति । हीस
 बाणूं न दे विषयाभ्यासवृत्ति । तें मग निग्रहसंपत्ति । प्राप्त क-
 रणें ॥ ८५ ॥ तदंश मनोनिग्रह तो शम । इंद्रिय-निग्रह तो दम ।
 विषय मन नेधे हा उपरम । तितिक्षा संभ्रम सहिष्णुता ॥ ८६ ॥ सा-
 धतां साधन संपत्ती । नाना सुखदुःख येती । ते साहविल्या न जाती ।
 तितिक्षेवीण ॥ ८७ ॥ चोर हरोनि नेती धन । तें साहावे लागे दरि-
 द्रपण । उदार होऊनि करितां दान । मिळे मान तें उदासीन राहणें
 ॥ ८८ ॥ चूर्णिकाः— निंदा अत्यंत करिती पिशुन । तें अपमान दुःख
 सहावे लागे जाण । साधू ह्यणोनि देती मान । तें सुख साहून उदासी-

न रहावे ॥ ८९ ॥ भिक्षा न मिळे वेळेवरी । सहणें लागे क्षुधा मारी ।
 सहणें लागे वनान्तरी । तृषाही कदा ॥ ९० ॥ न मिळे रहावया वर ।
 या लागीं शीतोष्ण जलधार । घेणें लागे शिरावर । साहोनिया ॥ ९१ ॥
 न पाहुनि जीवन मरण । देहाचें नांव ठेवूनि पाषाण । धैर्ययुक्त राहे
 मन । या नांव तितिक्षा ॥ ९२ ॥ एवं सुख दुःख करितां सहन । सं-
 सारीं न धांवें मन । तंव पूर्वील विवेकदाढ्येंकरून । श्रुतिगुरुवचन
 श्रद्धा घे ॥ ९३ ॥ मग फळ जरी न मिळे कांहीं । श्रद्धाबळें अभ्यासे
 तरी ही । समाधान तें पाही । याचि नांव ॥ ९४ ॥ इतरेच्छांची झाली
 निवृत्ति । ह्मणोनि ब्रह्मसुखेच्छा बळावली चित्ती । जे सामान्य होऊनि
 राहिली होती । इतरेच्छातळीं ॥ ९५ ॥ ती विशेष तीव्र आतां जाह-
 ली । ह्मणोनि ह्मणावी मुमुक्षा लावली । ही कोण्याही वर्णा फावली ।
 यत्नें वा दैवें ॥ ९६ ॥ तें मगचेतन कनवाळू । भववनवाजीवन नवाळू ।
 तो भेटे सद्गुरु अळुमाळू । पाजोनि वाक् रसाळू आश्वासी ॥ ९७ ॥ ते
 अभयदानें उठाउठी । न सांवरतां उल्हास उठी । तें मन घे श्रवण सं-
 पुटी । महावाक्यामृत ॥ ९८ ॥ तिये महावाक्यश्रवणें । अपरोक्ष ज्ञान
 हातां येणें । तें द्विविध जे जगत्सत्य वाटणें । त्यांतील श्रद्धांश जाय
 ॥ ९९ ॥ मननें करून पाहतां । यौक्तिक जगद्वाध होय तत्वतां । परी
 दृश्याभ्यासश्रद्धा । जगत्सत्ता भासवी पुन्हा ॥ १०० ॥ ही विपरीत
 भावना निदिध्यासे । नाशिलीच होय सहज नाशे । मग वृत्तिपक्वता
 समाधिदशे । सहजचि ये ॥ १०१ ॥ करें तरुशाखा लववून धरणें । तें-
 वि निदिध्यासीं ब्रह्मकारवृत्ति करणें । शाखा सहज लीन राहणें । तैसी
 वृत्ती लीन सहज ते समाधी ॥ २ ॥ व्यतिरेकसमाधी जोंवरी । तींत
 ताटस्थ्य राहे तोंवरी । अन्वय होतां निर्धारी । व्युत्थानींही समाधीचि
 ॥ ३ ॥ ते वेळीं जे निगे वाणी । ते वेदसम ग्रंथखाणी । शिष्यबोधार्थ
 मंदाकिनी । प्रगटली राहे ॥ ४ ॥ श्रवण करूनि रची जो ग्रंथ । त्याचें
 कार्य जिव्हेनें होत । मनन करूनि रची जो ग्रंथ । त्याचें कार्य होत
 अंतःकरणें ॥ ५ ॥ निदिध्यासन करितां ग्रंथ । रची तें देवता स्फूर्ती देत ।
 आणि जो कां ब्रह्मसाक्षात्कृत । समाधिस्थ मुनी ॥ ६ ॥ तो ब्रह्मनिष्ठ
 श्रोत्रिय साचारी । त्याची जे प्रकटे वैखरी । ते ब्रह्मतनयाचि ग्रंथाकारी ।
 निगमग्रंणवरूपिणी ॥ ७ ॥ इंद्रियज्ञान जयांसी । दृढ देहाभिमान त-

यासी । खानपान जलान्नाशी । पशुसमान जडतसे ॥ ८ ॥ जयासी अंतःकरणज्ञान । तयासी कांहींसे विचारीपण । सत्य स्वधर्म कर्माधीन । राहत सदा ॥ ९ ॥ शारीरिक स्वधर्म कर्म । उपासना मानस कर्म । ऐसे दोन्हीही शुभकर्म । करितां होय ॥ ११० ॥ परी उपासना प्रधान । भगवद्भक्ती संपूर्ण । आवडे अंतःकरण ज्ञान । जया राहे ॥ ११ ॥ आत्म्याचें ज्ञान जयासी । जो सदा व्यतिरेकवासी । वेदान्तसिद्धान्त तयांसी । कळला ह्यावा ॥ १२ ॥ परमात्मैक्य अपरोक्षानुभव । तोचि ज्ञानी स्वयमेव । भ्रमरहित ब्रह्मभाव । पावला ह्याणिजे ॥ १३ ॥

चूर्णिकाः— श्रवण करुनि रचित ग्रंथ । तेथ शब्दज्ञान होत । मननें करुनि रचित ग्रंथ । तेथ अनुमानें कळती सिद्धांत आणि पूर्वपक्षच्छेदक बहुत युक्ती असती ॥ १४ ॥ निदिध्यासकरचित ग्रंथ । तेथ प्रक्रियासहित असती सिद्धांत । परी निदिध्यासक जी प्रक्रिया करित । तीचि प्रधान राहे ॥ १५ ॥ ब्रह्मसंपन्नरचित ग्रंथ । तेथ अवर्णनीय अनुभूत सिद्धांत । नाना-प्रक्रियासंभरित । सर्व कांहीं मिळत निःसंशय ॥ १६ ॥ प्रथम ग्रंथांत शब्द प्रमाण । परी युक्ती न दिसती जाण । द्वितीय ग्रंथांत शब्दप्रमाण । आणि युक्ती ॥ १७ ॥ तृतीयग्रंथांमार्जी निश्चिती । शब्द प्रमाण आणि युक्ती । प्रक्रियासहित अनुभूती । तीही सांपडे ॥ १८ ॥ चतुर्थ ग्रंथामाझारी । न्यूनता नाहीं कवणेपरी । श्रुती युक्ती अनुभव निर्धारि । प्रक्रिया ही परी बहुत असती ॥ १९ ॥ यास्तव साक्षात्कृतरचित ग्रंथ । टीका अथवा मूळ परी ते समस्त । ब्रह्मबोध करावया समर्थ । अधिकारियाप्रत सहज होती ॥ २० ॥ ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मरूप आहे । तयाची वाणी वेद होय । मग अखंड ब्रह्म जें लवलाहे । श्रीकृष्णमूर्ती ॥ २१ ॥ आत्माराम जरी होती । तरी रक्षावया जीवन्मुक्ती । सुखाची होवावी प्रारब्ध स्थिती । ह्याणुनि ज्या भजती अकृत्रिम ॥ २२ ॥ तो ज्ञानीभक्त, भज्यगोविंद । जो बोलिला श्रौत अनुष्ठुपछंद । ती गीता माउली जनासी दुग्ध । सर्वदा पाजी ॥ २३ ॥ ह्याणुनि तद्दुग्धपुष्टी । संगतीरूपें गोमटी । श्रुत्यर्थपरिपाटी । विस्तरिली ॥ २४ ॥ प्रत्यक्ष बोलिली देवें । ह्याणुनि श्रीगुरु ज्ञानदेवे । गीता ही श्रुती स्वभावे । बोलिले आहे ॥ २५ ॥ आणि भगवत्पाद भाष्यार्थ । तैसा मधुसूदनकृत उपोद्घात । आणि जे बोलिले ज्ञानेश्वरतात । एतदाश्रवूनी गीतासंगतिग्रंथ

राचित हा ॥ २६ ॥ कीं रसना शत्रु उच्चारिजे । तेणें अर्थही रसनाचि
 जाणिजे । तैसा गीतावचनें ओळखिजे । गीताश्रय कृष्ण ॥ २७ ॥
 न्याय परमाणू नित्य ह्मणती । वैशेषिक काल नित्य साधिती । मीमांसक
 कर्म नित्य ह्मणती । सांख्य साधिती प्रकृतिनित्यता ॥ २८ ॥ ऐसी चि-
 द्विन्न जडासी । जे नित्यता निश्चयेसी । ते जयाची सत्ता विशेषी । बो-
 लिली आहे ॥ २९ ॥ जीवासी चेतनपण । तें जयाचें चेतन । जो पर-
 मानंदधन । राधिकाप्रिय ॥ १३० ॥ असो ही ऐसी त्रिविधता । ज-
 डासी जडपणता । चेतनावीण तत्वतां । कळों न शके ॥ ३१ ॥ आणि
 सत्ता चेतनासी । तीचि आहे जडासी । तें चित् सोडोनि निश्चयेसी ।
 जाईल केवीं ॥ ३२ ॥ जग दृश्य, विभू आणि परिच्छिन्न । परि नि-
 र्धारार्चें व्यापकपण । निर्धारावांचूनी जडपण । घेतां नये कीं ॥ ३३ ॥
 अनिर्धारित अज्ञातसत्ता । जडाची मानिलिया तत्वतां । तरी अज्ञातत्व
 ग्रहणीं जडता । वा चेतनता आहे ? ॥ ३४ ॥ अज्ञातत्व ह्मणिजे जड ।
 तरी ते ज्ञातसत्ताचि सुगड । निर्धारावांचूनी उघड । न दिसे कांहीं
 ॥ ३५ ॥ पूर्व आहे ह्मणूनि कळलें । हें बोलणेंचि व्यर्थ गेले । कळलें
 ह्मणोनि पूर्वत्वा आलें । तें पूर्वत्व झालें ज्ञातसत्ता ॥ ३६ ॥ पूर्वत्व क-
 ळलें मात्र । तरी कळलियावीण स्वतंत्र । सांगतां ये काय अतंत्र । पूर्व-
 त्व तें ॥ ३७ ॥ न सांगोनि भासे । तरी काय अनिर्वचनीय असे । म-
 नासि जरी भासे । तरी तें न पूर्वत्व ॥ ३८ ॥ मनासी कळे तरी पूर्वीं
 आहे । तरी कळतें मन काय पूर्वीं नोहे । आहे ह्मणाल तरी तेव्हांही
 आहे । निर्धार असणें ॥ ३९ ॥ दोन ह्मणतां जरी । ज्ञेयासी व्याप्यता
 तरी । व्यापकता निर्धारी । ज्ञानासी कीं ॥ १४० ॥ अग्रसंयोग ह्मण-
 तां । तरी अग्राकारवृत्ति होआवी तत्वतां । सर्व घटाकारवृत्ति सर्वथा ।
 होवूंचि नये ॥ ४१ ॥ ह्मणवूनि पूर्वत्व देशे काळे । किंवा वस्तुत्वे वस्तुपाळे ।
 जडत्व हें प्रबळें । चेतनें नेलें ॥ ४२ ॥ जडाचिया पाठीपोटीं । निर्धा-
 रकांस गोमटी । निर्धाराच्या पाठीपोटीं । चित्परिपाटी स्वतंत्र ॥ ४३ ॥
 उक्तनिर्धारता वेगळी करूनी । जड दावावे कोठें कोणी । आत्माचित्ता
 वेगळी करूनी । निर्धारू दावावा ॥ ४४ ॥ स्थूलदृष्टि-परंपरा ।
 येरव्हीं चेतन विश्वपसारा । चेतन भिन्नपणें निर्धारा जडत्वाचि
 ॥ ४५ ॥ ह्मणोनि वृत्युपहित चेतन । तेंचि विषयोपहित जाण । तें चै-

तन्य वेगळेंकरून । दाखवावें जड ! ॥ ४६ ॥ एवं अन्वयव्यतिरेकें ।
 जड नाहीं ऐसें देखे । आतां चेतनचि निःशेखे । उतरलें दिठी ॥ ४७ ॥
 आणि अज्ञानांतुनी ज्ञान । विरोधें नोहे उत्पन्न । अभावा पासुनी भाव-
 पण । कदा नोहे ॥ ४८ ॥ केवल प्रागभावापासाव । उत्पन्न नाहीं घट-
 भाव । मृत्तिकाभावतेपासाव । घटभाव आहे ॥ ४९ ॥ अभावापा-
 सूनि उत्पन्न । तरी अभाव सर्वत्र सुलभ जाण । तरी सर्वत्र सर्वोत्पन्न ।
 सुखें व्हावें ॥ १५० ॥ पूर्वीं कांहीं येत कल्पना । ते कल्पना तरी
 आहे ह्मणा । अभावापासूनि भावोत्पन्ना । कांहीं न चाले ॥ ५१ ॥
 ह्मणवूनि अज्ञानांतुनी ज्ञान । कदापि नोहे उत्पन्न । पूर्वीं घेतां तरी चेतन ।
 घेयावे कीं ॥ ५२ ॥ विरोधींत विरोधी लीन । ऐस नाहींच देखण । ह्मणवूनि ह्म-
 णावें चेतन । यासीचि कीं ॥ ५३ ॥ यासी जडचि ह्मणतो आतां । तरी वादासि
 नाम मात्रता । कांहींच बुद्धिमत्ता । नलगे येथ ॥ ५४ ॥ असो ऐसे जरी
 कांहीं । तरी सुखता चेतनावीण नाहीं । आणि जर्गी तंव सुख नाहीं ।
 ह्मणूनि प्रवृत्ति इकडे ॥ ५५ ॥ वृत्तिस्थ सुख पूर्वीं वळिलें ।
 ह्मणूनि वृत्त्याश्रय सुख पाहिजे वहिले । तें अनुभवा नाहीं आ-
 लें । चेतनावीण ॥ ५६ ॥ तें नाहीं ह्मणतां दुःख न सुटे ।
 दुःखनिवृत्ति इच्छाही प्रकटे । शशशृंगांदि इच्छा कोणा न घटे । ह्म-
 णोनि आहे चित्सौख्य ॥ ५७ ॥ हें चित्सौख्य परम निधान । तेंचि
 शुद्धवृत्तित्वें श्रीकृष्णपण । अशुद्धवृत्तित्वें जगपण । जाहलें कीं ॥ ५८ ॥
 नाहींच अज्ञातसत्ता । मग वृत्तीची जी अव्यक्तता । ती कारण तत्वतां ।
 स्थायी अविद्या ॥ ५९ ॥ परी ती अनादि ज्ञानें नाशे । ह्मणवोनि स-
 कार्याविद्यानिवृत्ती असे । प्रयोजन ऐसें गीताशास्त्राचें ॥ १६० ॥ अ-
 विद्याकाळीं अविद्या न सांपडे । आणि निवृत्ति झालिया न घडे । या
 लागीं अनादि सुरवाडे । ज्ञाननाशय हे ॥ ६१ ॥ ज्ञानकाळ जो भासे ।
 तो बाधितवृत्तीमुळें दिसे । बाधितानुवृत्त्या जगचि भासे । विदेहकैव-
 ल्यवरी ॥ ६२ ॥ हें प्रश्नासि मात्र उत्तर । येरव्हीं जीवन्मुक्ती आणि
 विदेहमुक्ती सार । दोन्ही ही साचार । ब्रह्मचि एक ॥ ६३ ॥ असो
 जैसा होय तैसा । बोधूचि घ्यावा आपैसा । बोधक बोध्य खाऊनी ठसा ।
 बोधाचाचि ॥ ६४ ॥ एवं वस्तूसि जाणू जातां । जाणणेंचि वस्तू तत्वता ।
 ह्मणोनि प्रमाणादि वृथा । या तातसिद्धांतां आश्रयिलें ॥ ६५ ॥ तोचि

सिद्धांत कळावया । अविद्या तोंवरी उपाया । ईश्वरवाणी सांगे तया ।
 बोलिजे वेद ॥ ६६ ॥ ईश्वरवाणी निर्भ्रमज्ञान । आणि तेणें नाशे अज्ञान ।
 ब्रह्मही संपूर्ण । अपरोक्ष कळे ॥ ६७ ॥ ऐसी सांगे आप्तपरंपरा । आणि
 विद्युत्वत् प्रकाश आपणासही होय खरा । वैराग्य नाही ह्मणूनि थारा ।
 ब्रह्माचा न होय ॥ ६८ ॥ वैराग्यावांचूनि कहीं । ज्ञानासि तगणेंचि
 नाही । येणेंचि अभिप्रायें आई । बोलिली हे ॥ ६९ ॥ ह्मणवूनि वेद-
 प्रमाण । त्याचेंचि श्रवण । दृढ व्हावया मनन । उपपत्ती कीजे
 ॥ १७० ॥ मनन झालिया ध्याइजे । मग साक्षात्कारें कृतकार्य होइजे ।
 श्रवण मनन ध्यान हें जाणिजे । दर्शनहेतुत्रय ॥ ७१ ॥ फळ झाडा-
 वरील पाहिल्याविण । यत्न आणितां न ये तोडोन । तेवि परोक्ष आत्म-
 याचें करुनि दर्शन । श्रवणादि यत्न अपरोक्ष कीजे ॥ ७२ ॥ विद्युत्वत्ता
 सूर्यवत्ता । येणें रीती पाहतां । अपरोक्षांश परोक्षता । परोक्षपूर्णता अप-
 रोक्ष ॥ ७३ ॥ श्रद्धेमुळें परोक्षत्व आलें । तें तदाश्रयें जरी घेतलें । तरी
 अपरोक्षचि वहिले । परोक्ष नाही ॥ ७४ ॥ विद्युत्वत् सूर्यवत्त्वं । दोहों
 रूपें अपरोक्षत्वं । भासे परी परोक्षत्वं । स्थिरतार्थ घेइजे ॥ ७५ ॥
 थोडे दिसे ह्मणूनि आहे । ऐसें मेघीं विद्युत्चें असणें राहे । विद्युत् न
 दिसे तरी आहे । ज्ञान हें स्थिर ॥ ७६ ॥ तेवि संध्यादि स्थानीं । भासे
 विजेवानी । तेंचि नासले ऐसें कल्पनी । येईल झणी ॥ ७७ ॥ ह्मणू-
 नि श्रुती सांगे ते असे । कल्पनेमुळें न भासे । भासलें होते जे आपैसे ।
 तें जाईल कोठें ॥ ७८ ॥ विद्युत्वत् जें भासलें । पुन्हा वृत्तीखालतें लो-
 पलें । तरी आहेपण जाये राक्षिलें । श्रद्धेनें जिया ॥ ७९ ॥ हें श्रद्धाज-
 न्य ज्ञान । त्याची सत्ता तरी स्थिर व्हावी ह्मणून । निकें परोक्षज्ञान ।
 स्थापी श्रुती ॥ १८० ॥ मग तें महावाक्यें अपरोक्ष होय । तेंचि मन-
 नीं उपपाद्य आहे । भेद वारूनी लवलाहें । अभेद साधणें ॥ ८१ ॥
 अभेद साधावया आधीं । कीजेल भेदमिथ्यासिद्धी । वाद जल्प वितंड
 प्रसिद्धी । घेवूनिया ॥ ८२ ॥ वाद जल्प वितंड यांतून । कोणीही एक
 कथा घेवून । भेद मिथ्या उपपादन । करावें कीं ॥ ८३ ॥ निश्चय
 असतो पक्षतेचा । ह्मणोनि अनुमित्यनुपयोग संशयाचा । तरी त्यागा-
 वयासाठीं त्याचा । उपयोगू आहे ॥ ८४ ॥ पूर्ववत् मिथ्या साधितां
 भेद । तो अभेद सत्तेनेंचि सिद्ध । ह्मणोनि एक अभेद । तोचि सत्य

॥ ८५ ॥ येणें मिथ्यामिथ्यात्व । तरी मग एकाचि सत्व । जे अभेद-
 तत्व । श्रीकृष्णरूप ॥ ८६ ॥ मनन झालिया ऐसें । जें फावे निदि-
 ध्यासें । साक्षात्कारदशे । पावे जे ॥ ८७ ॥ तें पावावया पूर्ण । प्रा-
 मीची प्राप्ती करणियाकारण । कंठचामीकरवत् निरूपण । करी हा वेदू
 ॥ ८८ ॥ पूर्वी बोलिलें अनुमान जें । तेंही वेदानुकूलचि पाहिजे । अ-
 न्यथा न लाहिजे । कल्पांतीही ॥ ८९ ॥ परी तें वेद त्रिवर्णी । राहती
 न सर्वस्थानीं । यास्तव स्वामी कळवळूनी । बोलिलें पुन्हा ॥ ९० ॥
 जें सर्ववर्णी सुहित । कोणत्याही आश्रमी होत । युद्धनिरूपण मिघें
 निश्चित । हेंचि दाविलें ॥ ९१ ॥ अर्जुन क्षत्रिय गृहस्थ । संन्यासाधि-
 कारविवर्जित । गोत्रहत्या करावया स्थित । जाहला वरी ॥ ९२ ॥ पु-
 न्हा मोहें कवळिला । परी देव सखा केला । यास्तव उपदेशिला । वे-
 दांत हरीनें ॥ ९३ ॥ एवं सखा असतां श्रीपती । कोणा कैशाही परि-
 स्थिती । साधन सहित परमात्मप्राप्ती । निश्चयें फावे ॥ ९४ ॥ ऐसी बो-
 धक एक गीता । अष्टादशाध्यायघटिता । हरिवाणीत्वात् वेदरूपता ।
 कांडत्रयता यास्तव ॥ ९५ ॥ कोण्याही एकदेशी होतां रज्जुज्ञान । तरी
 सर्वदेशीय सर्प निवृत्त जाण । तेंचि कोण्याही कांडीं ब्रह्मज्ञान । होवों सु-
 खें ॥ ९६ ॥ निष्काम कर्म करावें । तेणें समझे यावे । ह्मणजे 'त्वंपद'
 फावे । सहजचि ॥ ९७ ॥ देहासी सुखदुःखता । मी देहा-वेगळा त-
 त्वतां । हें त्वंपद विवेकयोग्यता । समत्व अंगीं येतां मिळे ॥ ९८ ॥
 उपासना करितां जाण । निज उपास्य व्यापक पूर्ण । येणें तत्पद विवेक आ-
 पण । सहज होय ॥ ९९ ॥ कर्म उपासना करितां । यावी ऐसी विवे-
 कयोग्यता । ह्मणजे तत्त्वंपद ऐक्यता । ज्ञानकांडीं सहजचि ॥ २०० ॥
 ही नूतन प्रक्रिया । प्रभूनें प्रकट केली कृपया । जन आश्रयें ईचिया ।
 तरेल सकळ ॥ १ ॥ ती प्रक्रियाचि गीता । आद्यषडध्यायी तत्वतां ।
 त्वंपद विवेकसाहिता । कर्मकांडात्मिका ॥ २ ॥ आणि द्वितीय षड-
 ध्यायी । तत्पदविवेक सह पाही । उपासनाकांडात्मिका तीही । देवता-
 कांड ही संज्ञा ईची ॥ ३ ॥ तृतीय षडध्यायी ज्ञानकांड । ऐसें हें जग-
 त्कल्याण तुंड । गतिशास्त्र प्रचंड । उभे आहे ॥ ४ ॥ उपासना ज्ञान
 दोन्ही । उपनिषदीं एकपणीं । गीतेंत कांड तीन्ही । एकत्वा आले ॥ ५ ॥
 अथवा सहाव्यावरी कर्मकांड । बाराव्यावरी देवताकांड । पंधराव्या

पर्यंत ज्ञानकांड । पुढें उपसंहार अध्यायत्रय ॥ ६ ॥ हें ज्ञानेश्वर प्रभूचें सामान्यमत । आणि त्यांचेचि विशेष मत । ऐसें कीं जे गीता सातशत । ते अध्यायांत नवविषया एका ॥ ७ ॥ सहावा गीतावल्लीचें ठाण । अठरावा एकाध्यायी गीता जाण । गीतेंत सर्वत्र प्रतिपादन । तेंचि तें ब्रह्म ॥ ८ ॥ या विशेष मतांहून । निष्कर्ष काढितां जाण । तरी सर्वाध्यायीं सर्व संपूर्ण । गीता ही असे ॥ ९ ॥ ‘ परी हर ह्मणे नेणिजे । देवी जैसें कां रूप तुझें । तैसे नित्य नूतन जाणिजे । गीतातत्व ’ ॥ २१० ॥ येणेंही बोले । स्वामीनींच प्रकट केलें । जे कीं सर्वीं सर्वत्र भरलें । गीतातत्व हें ॥ ११ ॥ गीताचि एक माता । काव्याची सद्गुरुगीता । हेही बोलणें ताता- । मुखेहूनिचे ॥ १२ ॥ आणीक तातचरण । जे बोलिले तेचि प्रमाण । यत्सेवा परमार्थां जन्मस्थान । ह्मणवूनि कीरू ॥ १३ ॥ आणि ताद्विरुद्ध नाहीं । यास्तव प्रमाण दुसरे ही । येथ मधुसूदनस्वामी कांहीं । बोलिले बरवे ॥ १४ ॥ कर्म आणि ज्ञान । यांचा समुच्चय नाहीं ह्मणून । भगवंते उपासन । घातलें मध्य ॥ १५ ॥ कुशल आणि धनवंत । मी द्विज ऐसा बुद्धिमंत । विद्वान कर्तृतारोपभारित । अधिकारी कर्मा ॥ १६ ॥ सर्व त्यागी सन्यासी । विरक्त अधिकारी ज्ञानासी । यास्तव समुच्चय दोहीसी । सर्वथा नाहीं ॥ १७ ॥ अग्नि आणि शीतल जीवन । दोहोंच्या युगपत्पानें करून । तृषाशांति निष्पन्न । नाहीं जेंवि ॥ १८ ॥ तेंवि कर्मी आत्म्यासी कर्तेपण । आत्मा अकर्ता या नांव ज्ञान । अतः समुच्चय जाण । न घडे कदा ॥ १९ ॥ काम्यकर्माचा न्यास । या नांव पै संन्यास । आणि सन्यासी अधिकारी ज्ञानास । सिद्धाचि आहे ॥ २२० ॥ काम्यकर्म ज्ञानाचा । समुच्चय नसो साचा । परी निष्काम कर्म आणि ज्ञानाचा । समुच्चयो आहे । ॥ २१ ॥ तरी तैसेंही नाहीं । फलत्यागें करूनि लवलाही । कर्तृताबुद्धि पाही ! त्यागविली ॥ २२ ॥ आणि विविदिषा-सन्यासासाठीं । निष्काम कर्माची आटाआटी । सिद्ध तंव अनाग्रहें शेवटीं । करिती कर्मे ॥ २३ ॥ किंवा लोकसंग्रहार्थ करण । ते ही न होय आपणा साधन । आणि निष्काम कर्मही भगवदर्पण । बोलिले देवे ॥ २४ ॥ भगवदर्पण जहीं जाहलें । तेव्हांचि कर्मपण गेलें । भगवद्रूप चैतन्य बहिलें । या लागीं उरलें ज्ञान ॥ २५ ॥ भेदपणें उपास्य नाहीं । यालागीं उपासना ज्ञानाही । समुच्चय भाव कांहीं । न

दिसे कीरू ॥ २६ ॥ ज्ञानी भक्ताची भक्ती । ते तंव अखंड सकळाप्रती ।
 अपेक्षित परी एकचि समुच्चिती । ह्यणूनि नाही ॥ २७ ॥ तथापि
 जिह्वासु दृष्टी । कदाचित् ज्ञान कर्म एकवटी । यास्तव उपासना पोटी ।
 घातली दोहींच्या ॥ २८ ॥ आणि ही भगवद्भक्ती । मध्य सांगावयाप्रती ।
 दुसरे ही निश्चिती । कारण एक ॥ २९ ॥ नित्यासही पितृलोकीं फळ ।
 ऐसी श्रुती सांगे केवळ । हें एक कर्ममार्गीं प्रबळ । विन्न आहे ॥ २३० ॥
 ज्ञानाचा अभिमान । हें एक ज्ञानमार्गीं विन्न । या दोहोंस निवर्तक
 भक्ती ह्यणोन । घातली मध्ये ॥ ३१ ॥ कर्म करितां कृष्णार्पण । त-
 त्काल निवटे प्रथम विन्न । गुरुभक्तिने फेडितां वाचाकरण । ज्ञानाभिमान
 विन्न तुटे ॥ ३२ ॥ यथा देवे तथा गुरौ या श्रुती । समान श्रीगुरु
 परमात्मभक्ती । यास्तव मध्यस्थिती । बोलिली देवे ॥ ३३ ॥ अथवा
 भगवद्भक्तांचें मतीं । एवंविध गीतासंगती । भगवद्भक्तिनिष्ठास्थिती ।
 त्रिविध आहे ॥ ३४ ॥ कर्ममिश्रा भगवद्भक्ती । प्रथमषट्का आंतौती ।
 जे समस्त विन्नाप्रती । निवर्ती क्षणे ॥ ३५ ॥ कर्म करून भगवदर्पण ।
 करीत जावे क्षणक्षण । येणें देहाभिमान । सहज जाय ॥ ३६ ॥ मग
 भगवंताचेनि प्रेमें । होवूं न शक्ती कर्म । तेव्हां ध्यानचि मनोधर्म ।
 शुद्ध राहे ॥ ३७ ॥ ती नुसुधी भक्तिनिष्ठा । मध्यमषट्के बोलिली
 स्पष्टा । तृतीयषट्कीं वरिष्ठा । ज्ञानमिश्रा ॥ ३८ ॥ किंचिद्देवे करितां
 ध्यान । कितीही प्रेम असतां जाण । तरी तो आत्मप्रीतीहून । अधिक
 न घडे ॥ ३९ ॥ हे प्रेमळा न दिसे योग्य । यालागीं निगमकथितांग्य ।
 ज्ञान धेवोनि श्लाघ्य । होतीं स्वये ॥ २४० ॥ मग ज्ञानीं जी आत्म-
 प्रीती । तीचि प्रेमीं भगवद्भक्ती । सच्चिदानंद सहजस्थिती । गीतासंगती
 बोलिजे ॥ ४१ ॥ अथवा कर्म आणि तत्यागेंकरून । त्वंपदविवेकनिरूपण ।
 प्रथमषट्कीं संपूर्ण । बोलिले देवे ॥ ४२ ॥ द्वितीयषट्कीं भगवद्भक्ती ।
 भगवत्परमानंदस्थिती । सांगोनि तत्पदविविक्ती । अवधारिली ॥ ४६ ॥
 तृतीयषट्कीं दोहींचें ऐक्य । सांगूनि स्पष्ट केले महावाक्य । एथ भा-
 ष्यकारमतप्रमाधिक्य । उपेगा आले ॥ ४४ ॥ असो हें गीतातत्व । जें
 कैवल्यसाधनपर्व । दाखवूनि शास्त्रार्थत्व । बोलिजे आतां ॥ ४५ ॥
 काम्य निषिद्ध त्यागोन । निष्कामकर्मानुष्ठान । हा वैदिकधर्म जाण ।
 परी भगवद्भजन याहून श्रेष्ठ ॥ ४६ ॥ निष्काम कर्म हा धर्म । आणि

भगवद्भजन परम धर्म । जपस्तोत्रादिकीं पुरुषोत्तम । आळवी प्रेमें
 ॥ ४७ ॥ तिया परमात्मप्रीती । आणि नामस्मरणसंपत्ती । चित्तशुद्धी
 एकाग्रताप्राप्ती । सहज होय ॥ ४८ ॥ अनंत जन्माची पापें संचित ।
 ते सकळाचि असती अज्ञात । त्या सर्वांचें प्रायश्चित्त । घेणें अशक्य
 ॥ ४९ ॥ ह्मणोनि करावें गंगास्नान । तेणें पापें जळती संपूर्ण । ते गंगा
 चरणांगुष्ठीहून । निघाली ज्याच्या ॥ २५० ॥ भक्तव्यानीं प्रकटे जेव्हां ।
 गंगा पदनखीं दिसे तेव्हां । प्रेमळ भक्तांचिया अनुभवा । मिथ्या न
 ह्मणावे ॥ ५१ ॥ त्या प्रभूच्या सर्वांगीं नाम व्यापक । तत्स्मरणें को-
 णतें उरेल पातक । नान शस्त्राचि संघातक । अनादिकर्मा ॥ ५२ ॥
 हरिनामीं शक्ती केवढी । असो परी पापें नाशक जेवढी । पापिया पाप-
 कृतीं करणें तेवढी । ईशसृष्टींत अशक्य ॥ ५३ ॥ प्रत्यक्ष गंगाचरण
 संबंध । आणि नामरूपाचा कल्पित अभेद । ह्मणोनि गंगे ऐसें प्रसिद्ध ।
 नाम न घडे ॥ ५४ ॥ परी हें बोलणेंचि वाया । गंगेचा व्यक्त संबंध
 पाया । आणि नामाचा अव्यक्तसंबंध रूपा या । अव्यक्तापासुनी ॥ ५५ ॥
 रूप तें तरी व्यक्त । नाम व्यापक अव्यक्त । यास्तव संबंध अखंडित ।
 नामरूपाचा ॥ ५६ ॥ नामें तारिली अयोध्या एक । नामें तारिले तिन्ही
 लोक । यास्तव हरीहून अधिक । हरिनाम तें ॥ ५७ ॥ अहो अग्निशब्द
 उच्चारितां । जरी असती अग्निऐक्यता । तरी मुखाचा दाह होता । उ-
 च्चारमात्रें ॥ ५८ ॥ तैसें शब्दरूप जें नाम । हरिरूप तदैक्य परम ।
 मानणें हा भ्रम । स्पष्ट दिसे ॥ ५९ ॥ परी ऐसें ही न ह्मणावें । भौ-
 तिक सृष्टींत हें ओळखावे । अलौकिक सृष्टींत जाणावे । दोन्ही एक
 ॥ २६० ॥ ज्या चिद्वृत्ति रूप सगुण । त्याचि चिद्वृत्ति नाम आपण ।
 ह्मणोनि ऐक्य सुघटमान । नामरूपाचें ॥ ६१ ॥ ऐसी जी मुख्य नामें
 असती । ती स्मरतां भलत्या रीती । भाव असो वा नसो चित्ती ।
 परी जळती पातकें ॥ ६२ ॥ आणीक एक समाधान । गंगाहरिसंबंध
 शास्त्रवचन । आणि नाम व्यापक ह्मणोन । शास्त्राचि सांगे ॥ ६३ ॥
 दोन्ही स्थळीं शास्त्र प्रमाणस्थित । परी व्यापकबोधक शास्त्र बळवंत ।
 आणि ऐसेचि सांगत आले संत । येणें गुरुवाक्य प्रमाणार्थ ही फावला
 ॥ ६४ ॥ यास्तव हा दृढ निश्चय । अनंतजन्मपापक्षय । नामें झाला
 मग राहिले होय । सुकृत जे कां ॥ ६५ ॥ तें सुकृत कारिता भगवदर्प-

ण । तेणेंचि शुद्ध होय मन । या जन्मीं सुकृत न करतांही जाण ।
नामधारका चित्तशुद्धी ॥ ६६ ॥ एकवेळ कारितां नामस्मरण । अनादि
पापें गेलीं जळोन । मग अनादि पुण्य जें राहिलें जाण । तें करितां कृ-
ष्णार्पण चित्तशुद्धी ॥ ६७ ॥ शंका—अहो अनादि पुण्य संचित । तें तंव असे
अज्ञात । भगवदर्पण निश्चित । होईल केवीं ॥ ६८ ॥ शं. २ आणि तें जरी
होतें अर्पण । तरी प्रारब्धही कारितां येईल समर्पण । मग भक्तशरीर-
पतन । अर्पणक्षणीं होवावे ॥ ६९ ॥ शं. ३ नानाजन्मीं नानाव्यक्ती ।
कर्म करणार झाल्या असती । तितुक्या जन्मीची कर्मसंपत्ती । एक
व्यक्ती अर्पें केवीं ॥ ७० ॥ समाधानः—हेंही बोलणें वृथा । एकवेळ
नाम स्मरतां । अज्ञात पातकें जळती तत्वतां । अनंत जन्मीची ॥ ७१ ॥
तरी मग प्रेमें अर्पिलें सुकृत । ते जरी असेल अज्ञात । तरी अर्पण नोहे
एवमुक्त । संघटे के ? ॥ ७२ ॥ आत्मप्रीतीनें पाहतां । नामा एवढाचि
प्रेम तत्वतां । किंबहुना शास्त्रीं प्रेम ऐक्यता । आत्मभगवंता बोलिली
॥ ७३ ॥ ह्यणूनि प्रेम सर्वव्यापक । तो वृत्तिरूपें होता देख । परी प्रेम-
वृत्तिज्ञाता जगन्नायक । प्रेमरूप सर्व जाणे ॥ ७४ ॥ यः सर्वज्ञ स सर्व-
विदिति । यस्य ज्ञानमयं तपः ही श्रुती । प्रमाण ह्यणुनी परेशाप्रती ।
अशक्य काय ॥ ७५ ॥ प्रेमवृत्तिज्ञ ह्यणोनि त्यासी । प्रेमें जें जें अर्प-
णासी । आणिलें तें तें प्रेमेसीं । अर्पिल्या घेतो ॥ ७६ ॥ फुलें अर्पितां
मुखीं घालीं । एवढी प्रेमळ कौतुकी माउली । तरी नानाभवपुण्यसंपत्ति अ-
र्पिलीं । प्रेमें ती कां न घेईल ॥ ७७ ॥ स. २ परी कर्मचि होय भगवदर्पण ।
फळ तें लागे भोगण । ह्यणोनि पुण्य प्रारब्धभिन्न । संचित अर्पण
भगवंतीं ॥ ७८ ॥ फलोन्मुख झालें नाहीं तोंवरी । समर्पावे हरिपदावरी ।
फलोन्मुखी तें निर्धारी । भोगणें पडे ॥ ७९ ॥ फलोन्मुख सोडोनि सु-
कृत । जेवढे असेल संचित । तेवढेंचि अर्पण निश्चित । अर्पिल्या होय
॥ ८० ॥ परी किंचित् कर्मही कृष्णार्पण । केलिया होय कोटिगुण ।
तरी अनंत जन्मीचें केलिया अर्पण । चित्तशुद्धी नव्हे कैसी ॥ ८१ ॥
परी ऐसें नाम घेतां । चित्तशुद्धी सकळाचे हाता । परी दुर्वासना तत्वता ।
नाणावी पुन्हा ॥ ८२ ॥ नामाचे अपराध दहा । ते न करुनि पहा ।
नाम घेत रहा । जैसे तैसे ॥ ८३ ॥ नामविश्वासें निंदणें संता । दुर्जना
नामवैभवकथा । रमाकांता आणि उमाकांता । भेदबुद्धी पाहणें ॥ ८४ ॥

श्रुती स्मृती सदुरुवचन । येथ न विश्वासे मन । आणि नामें पातकें ज-
 ण्णोनि निषिद्ध आचरणासी । प्रवृत्ति लागली विशेषी । जया-
 ची होच ॥ ८६ ॥ जवळी नामस्मरण चांग । मानुनी करी विहितत्याग ।
 अन्यदेवता आणि श्रीरंग । यांचीं नामें समाचि ह्मणे ॥ ८७ ॥ एवं
 हरिहरमंत्र जपतां । हे अपराधदशक सर्वथा । येवों न द्यावे माथां ।
 प्राण गेलिया ही ॥ ८८ ॥ अपराध चुकवूनि करणें स्मरण । तरीच
 नामें उजळें मन । पातकेंही जळती संपूर्ण । फळ श्रीकृष्ण सांपडे
 ॥ ८९ ॥ मग नाम घेतां घेतां । चिंतित असावे भगवंता । अनंत जन्मीं-
 चिया सुकृतां । अर्पावे पार्यां ॥ ९० ॥ नानाजन्मीं कर्म करतां । एकचि
 लिंगशरीरी तत्त्वतां । स्थूलशरीरभिन्नता जन्मजन्म ये ॥ ९१ ॥ स. ३ नाना-
 जन्मीं नानाकर्तृता । तरी कर्मफलयोग होईल वृथा । अन्यकर्मभोग अ-
 न्याच्या माथां । न घडे कहीं ॥ ९२ ॥ देवदत्तें करितां भोजन । वि-
 ष्णुदत्त तृप्तिसंपन्न । हें जर्गी कवण । देखिलें नाहीं ॥ ९३ ॥ ह्मणोनि
 जो कर्मकर्ता । तोचि तत्फलभोक्ता । यास्तव नानाजन्मीं कर्ता । एकचि
 कीं ॥ ९४ ॥ कर्मकर्त्याचा नाश होत । पुन्हा भोगावया उपजत । तरी
 तो नाश नव्हे निश्चित । लीनावस्था ॥ ९५ ॥ पुनरुत्पत्ती जयासी ।
 न्याय प्रेत्यभाव ह्मणे तयासी । ह्मणोनि येथ नाश ऐसी । उक्ती न साहे
 ॥ ९६ ॥ स्थूलशरीरावांचून । लिंग व्यक्त नव्हे जाण । कां जे स्थूल-
 शरीरी आपण । लिंग नेणते ह्मणोनिया ॥ ९७ ॥ नाश होवूनि पुनरु-
 त्पत्ति । मानणें हे गौरवस्थिती । अव्यक्त हें लिंगशरीरसंपत्ति । लाघवें
 सयुक्ती मानणें ॥ ९८ ॥ आणि आत्मा नाहींसा होत । हा अस्तित्वकालीं
 बांधला सिद्धान्त । आत्माभावकालीं तत्प्रतीत । होतसे केवीं ॥ ९९ ॥
 ह्मणाल कीं अस्तित्वकालीं आहेपणाचा । तुह्मी सिद्धान्त बांधला साचा ।
 जीवंतपणीं ह्मणोनि त्याचा । मेलियावरी प्रत्ययो कें ॥ ३०० ॥
 तरी जीवंतपणीं शरीराहून । ममत्वगुणें आत्मा भिन्न । पृथीव्यपदेशें-
 करून । कळे साच ॥ १ ॥ जागृतींत ममत्व या देहीं । स्वप्नीं ममत्व
 दुसऱ्याठायीं । ते आभास असो परी । ममत्व लवलाही भिन्न हो शके
 ॥ २ ॥ ममत्वभिन्न अहंता । एवं जीवंतपणीं तत्त्वतां । शरीराहूनि आ-
 त्मभिन्नता । सिद्धचि आहे ॥ ३ ॥ तोचि प्रत्यय मेलियावरी । राहे ही

अनुमिती खरी । ममत्वसंबंध होता शरीरी । तो मात्र सुटे ॥ ४ ॥
 ते ममत्व होवूनि वासना । अहंताखेपें जीव जाणा । ऐसी लिंगशरीर-
 घटना । न मोडे कदा ॥ ५ ॥ ज्ञानें जरी लिंगशरीर मोडत । तरी वा-
 सनाचि एक नाशत । अहं ब्रह्म ऐक्य होत । सहजाचि जीव ॥ ६ ॥
 अनादि आरोपें वासनेसहित । अविवेक होता मानित । तो विवेकें वा-
 सना निवृत्त । करोनि स्वस्थ ब्रह्म होय ॥ ७ ॥ परी हो कां ज्ञानी अ-
 ज्ञानी । आत्मनाश नये प्रमाणीं । लिंगशरीरासह अज्ञानी । ज्ञानी त-
 द्रहित ॥ ८ ॥ ज्ञानी लिंगशरीरभिन्न । हे तंव अनुभवाची खूण । परी
 मेलिया जीव असतो आपण । येथ अनुमान प्रवर्ते ॥ ९ ॥ मेलिया अ-
 सतो हें साच होय । परी आपण तेथ करतो काय । इत्यादि विषयीं
 प्रमाण होय । श्रुतीचि मात्र ॥ १० ॥ आणि जे अनुमान । ते भाव-
 पदार्थाविषयीं प्रमाण । अभाव तंव प्रत्यक्ष जाण । असावा लागतो
 ॥ ११ ॥ भविष्यदभावकल्पना । तेही सर्वथा नव्हे जाणा । रूपांतर-
 गत परमाणुपणा । भावना आणी ॥ १२ ॥ अथवा अभावांश घेऊन ।
 किंवा नाशक पदार्थ पाहून । भविष्यदभावकल्पना मन । उपाधीस्तव
 करी ॥ १३ ॥ तेंवि येथ आत्मनाशक । पदार्थ न दिसे कोणी एक ।
 जो पदार्थ शरीरनाशक । तो आत्मनाशक घडेना ॥ १४ ॥ जीवंतपणीं
 आत्मा भिन्न । हें सिद्धचि सिद्ध जालें ह्मणून । भविष्यत् आत्माभाव-
 कल्पन । न करवे कीरू ॥ १५ ॥ आणि उपाधीवांचून अभावे । प्र-
 त्यक्ष लागेल होवावे । कारण विशेषणताज्ञाने संभवे । अभावज्ञान या-
 स्तव ॥ १६ ॥ एवं आत्माभावासी अनुमान । काहीं न मिळे ह्मणून ।
 अस्तित्वकालीं नास्तिक्य कल्पोन । ते अघटमान नास्तित्वकाळीं ॥ १७ ॥
 ह्मणोनि मेलियावरी आत्माभाव । हें सिद्ध करणेंचि झालें वाव । आणि
 अभावांतुनी आला सावेव । तरी पुन्हा नये येथ प्रमाण कीं ॥ १८ ॥
 संयोगाचें फळ ह्मणतां । संयोग असे परार्थ । संयोगघटकावयवी सं-
 योगभोक्तृत्व । असंभूत ॥ १९ ॥ संयोग भोग्य संयोग भोक्ता । तरी
 एक झाली भोक्तृभोग्यता । तांबूल आणि तांबूलभाक्षिता । एक न दिसे
 ॥ २० ॥ वेदांती जरी चैतन्यैक्यता । उपाधीमुळें भोक्तृभोग्यव्यवस्था ।
 यास्तव संशय वृथा । आणिता गेला ॥ २१ ॥ आणि संयोगाचे फळ
 मानिलें । तरी संयोग द्रव्यांत पाहिजे पहिले । न तरी सर्वापासूनि जा-

हले । पाहिजे सर्व ॥ २२ ॥ कार्यघटन संयोगयोग्यता । तैचि संयोगें
कार्य तत्वतां । आणि संयोग द्रव्यांत मानितां । प्रश्न उठे ॥ २३ ॥ दोन
द्रव्यांत एक आत्मा । राहे याची न घडे प्रमा । संभूति अथवा अनुमा ।
कांहींचि नव्हे ॥ २४ ॥ अर्धा आत्मा शोणितांत । अर्धा आत्मा आश्र-
यी रेत । तरी अर्ध अर्ध अहं प्रतीत । न दिसे कांहीं ॥ २५ ॥ दोन अहं-
ता मिळोन । उपजे एक अहंपण । एथ कोणतेंही प्रमाण । प्रवर्तेना
॥ २६ ॥ मायबापाचे अहं मिळून । होय पुत्राचें अहंपण । तरी माय-
बापांतील अहं न्यून । कां न दिसे ॥ २७ ॥ प्रमाण सिद्ध नाही । आ-
णि कल्पिजे जरी काहीं । कल्पितानामवस्तुत्वात् (शां. भा. २ अ. २
सू. १२, १३.) या भाष्यें तेही । निवारिले ॥ २८ ॥ प्रमाणाचिया मा-
पा । न सांपडोचि जे बापा । तथा आणि खपुष्पा । विशेषू कायी ॥ २९ ॥
ऐसेचि श्रीतातवचन । आणि युक्तीनें हेंचि सांगे मन । यास्तव झालें
अप्रमाण । नास्तिक्य ॥ ३० ॥ वीर्यरक्तादिस्थ जंतूंचें । अहंपण मिळो-
नि साचे । अहंपण होय पुरुषाचे । तरी हा प्रश्न ॥ ३१ ॥ जंतूंच्या
शरीरीं राहून । एक होय अहंपण । किंवा जंतु शरीरभिन्न होवून ।
अहंपण एक होय ॥ ३२ ॥ किंवा जंतूंची अहंता । थोडी थोडी तुटोनि
तत्वतां । होय एक पुरुषाची अहंता । पक्षत्रय हे ॥ ३३ ॥ यांतील आद्य
स्वीकारितां । तरी जंतुशरीरीं न्यून दिसावी अहंता । परी येथ प्रमाण-
ता । नसे कांहीं ॥ ३४ ॥ द्वितीयपक्षस्वीकार । केला तंव अहं जें सोडी
शरीर । त्याक्षणीं शरीरभिन्न साचार । अहं कैचा ॥ ३५ ॥ क्षण एक
शरीरभिन्न अहंता । जरी येत स्वीकारिता । तरी मेलियावरी राहे अ-
हंता । हे स्वीकारितां कां नये ॥ ३६ ॥ आणि स्वीकारितां तृतीयासी ।
तरी माझ्यातुनी थोडा अहं गेला ऐसी । प्रतीती होय काय जंतूसी ।
हे तरी सांगा ॥ ३७ ॥ हें न कळे जरी । स्वीकारावी कैसी तरी । अ-
ज्ञेयस्वीकार करणे जरी । अनुमान ज्ञेय तरी कां न घ्यावे ॥ ३८ ॥
जंतूसी कळे ही कल्पना । येईल कोण्या प्रमाणा । आपणा तंव क-
ळेना । हें सिद्धचि आहे ॥ ३९ ॥ एवं पक्षत्रय गेले । पुन्हा
संयोगें जरी चैतन्य झाले । परी संयोग तोंवरी देखिले । तदीय
गुणा ॥ ४० ॥ येथही संयोगघटित शरीर । त्याचा गुण चैतन्य जर ।
तरी नष्ट न होतां शरीर । चैतन्य गुण कां जाय ॥ ४१ ॥ आणि

किंचित राहे गुण । तरी जो जाय निघोन । तो द्रव्यपरमाणुवांचून ।
 राहे कोठें ॥ ४२ ॥ आणि द्रव्यपरमाणुसहित । जातो हें केलें स्वीकृत ।
 तरी परमाणूचे विभाग होती निश्चित । नाश कल्पितां नये ॥ ४३ ॥
 येणें ही आत्मनाश असंभव । प्रत्येक परमाणुगत चिह्नाव । तरी जंतुता
 येईल स्वयमेव । त्यांनां कीं ॥ ४४ ॥ थोडे थोडे अहंपण । हें स्वी-
 कारणें अप्रमाण । प्रत्येकाशी पूर्ण अहंपण । तरी मग समष्टि अहंपण
 कोठें जाय ॥ ४५ ॥ कांहीं अहं मिळोन । जरी एक होय अहंपण ।
 तरी ते परिणाम ह्मणोन । एक एक निघोन जावूं न शके ॥ ४६ ॥
 आणि एक एक निघोनि जातां । तरी प्रत्येकासी भिन्न अहंता । येणेंही
 एका अहंचा तत्वतां । शोध न लगे ॥ ४७ ॥ परिणाम तरी स्थूल झा-
 ले । ते जातेवेळीं पाहिजे दिसले । अदृश्य स्थूल जरी घेतले । तरी
 नाश तो कैसा ॥ ४८ ॥ आणि द्रव्य सोडोनि गुण देशांतरीं जाये । हे
 पुष्पावरोनि स्थूल कल्पना ये । परी द्रव्य असतां गुणनाश होय । हे
 कल्पिताही नये कल्पांती ॥ ४९ ॥ तैसें शरीद्रव्यापासून । आत्मा जाऊं
 शकेल निघोन । परी नाश पावेल हें बोलण । मानलियाही संयोग गुण
 न संभवे ॥ ५० ॥ आणि अहंता भिन्न जोंवरी । पूर्ण संयोग न घड
 तोंवरी । जैसा पक्षिसमुदाय निर्धारी । तरी प्रत्येक भिन्न होवूं शके
 ॥ ५१ ॥ जंतूंचाही समुदाय । तैसाचि अर्धसम होय । स्त्रीपुरुषाचा
 संयोग होय । अर्धसमचि ॥ ५२ ॥ अहंतावत् संयोगिता । तें प्रत्येक
 अहंते इच्छाभिन्नता । ते पाहिजे तेव्हां तत्वतां । मोकळी होईल ॥ ५३ ॥
 तैसाहि न दिसे शरीरी । कल्पावें कीं अहं परतंत्रीं । वर्तती होवूनि ए-
 काकारी । तें सत्ता चालविणारी कोण शक्ती ॥ ५४ ॥ ते अहंहुन जड
 अज्ञानी असणें । हें सर्वथा न घडे घेणें । आणि अहंहुन ज्ञानी मानणें ।
 तरी तें ज्ञान स्वतंत्र कैसें ॥ ५५ ॥ त्या ज्ञानासीही संयोगजन्यता । त-
 री दोष पावला अनवस्था । एवं आत्मनाश तत्वतां । वदावा केवीं
 ॥ ५६ ॥ अभावांश घेऊन । कीजेल भविष्यदभावकल्पन । तरी अभावां-
 श प्रत्यक्षपण । दिसावे जिता ॥ ५७ ॥ थोडा थोडा मी मेलों । ह्मणजे
 नाहींसा थोडा थोडा झालों । आतां काहींसा राहिलो । ऐसें कोणा न
 वाटे ॥ ५८ ॥ केवळ न दिसे ह्मणोन । जरी नाश येईल बोलण । तरी
 बाहेर गेला तो न दिसे ह्मणून । मेला कां न ह्मणावा ॥ ५९ ॥ दृष्टि-

सृष्टिवादे तत्त्वतां । बाहेर गेलिया संभवे मरणता । तयाचा अभिप्राय
 अज्ञात सत्ता । नाहीं ऐसा ॥ ६० ॥ आपुली आपणा सर्वथा । न सांपडे
 अज्ञात सत्ता । येणेंही आत्मनाशरूपता । कल्पितां नये ॥ ६१ ॥ सुषुप्ती-
 तूनी उठविता । उठे, सुषुप्तीच इच्छी पुढतां । सुखावांचेनि इच्छा त-
 त्वतां । न दिसे कोठें ॥ ६२ ॥ आपल्या अभावी सुखभोग । ऐसा नाहीं
 अनुभव प्रसंग । अनुमानाचाही योग । दावावा कोणी ॥ ६३ ॥ ह्मणून
 सुषुप्तीत अज्ञातसत्ता । न घडे न घडे सर्वथा । येणेंही आत्माभाव क-
 ल्पितां । नये आद्या ॥ ६४ ॥ अहो जो बाहेर गेला त्यातें । मी आ-
 हे ऐसें कळतें । परी तो मेला दुजियाते । दृष्टिसृष्टिवाद ॥ ६५ ॥ तरी
 हाही दृष्टांत । सहजचि असंभूत । आत्माभाव कल्पितां निश्चित । आप-
 ला अभाव कल्पणें लागे ॥ ६६ ॥ कोणी पुसतां ऐसें । मेल्यावरी तुम्ही
 रहाल कैसे । तरी मी नाहींसा होईल ऐसें । हें अपैसै पडेल सांगणें
 ॥ ६७ ॥ आपुला अभाव साधून । दृष्टिसृष्टिवादे हें अघटमान । अन्य
 वादाचें निराकरण । झालेंचि आहे ॥ ६८ ॥ आपुली जे कां उणखुण ।
 तेथ अन्याची क्रिया काय प्रमाण । जैसा विष्णुदत्त करितां भोजन ।
 तेणें माझी तृप्ती नव्हे ॥ ६९ ॥ एवं प्रमाण सिद्ध आत्मसद्भाव । आणि
 स्वपुष्पसमही कल्पितां नये अभाव । तरी मग वायफळ सर्व । नास्तिक्यबोल
 ॥ ७० ॥ शास्त्रीय अनुमानही यासी । न घेतां आत्मनित्यतेसी । अकृताभ्यागम
 कृतप्रणाशासी । प्रसंग येतो ॥ ७१ ॥ मग भोजन न करितां । तृप्ती
 होवावी तत्त्वतां । कीं मैथुन न करितां । होवावा सुत ॥ ७२ ॥ प्या-
 लियाही जीवन । न भागावी तहान । केलियाही मैथुन । सुख न व्हावे
 ॥ ७३ ॥ जगांतील सुखदुःखाचा । ठावो न पडे साचा । पूर्वोक्त दोष-
 द्वाचा । स्वीकार केलिया ॥ ७४ ॥ कारण तंव मानणें । परी काहीं
 ह्मणणें । शास्त्रीय आणि प्रमाणसिद्ध टाकणें । दूरी कां मग ? ॥ ७५ ॥
 आणि आग्रहचि पुन्हा । तरी शुद्ध मूर्खपणा । मरणीं तरी वायफळपणा ।
 सुटेल हा ॥ ७६ ॥ असो नानातर्कता । सुयोगें सिद्ध झालें आतां ।
 नानाजन्मीं कर्मकर्ता । एक लिंगशरीरी ॥ ७७ ॥ अहो कर्मकर्ता
 एक स्थित । परी पुण्यकर्म जे संचित । तें अदृष्टत्वे देवतास्मृतिगत ।
 नाहीं तंत्रांत कर्त्याच्या ॥ ७८ ॥ तें केवीं करितां येईल अर्पण । हाही
 न घडे परिप्रश्न । देवता संचिताची ठेविती आठवण । परी तदहंपण

(८१)

कृत्यासीचि ॥ ७९ ॥ आणि सकलदेवतांचा ईश । स्वामी एक परेश ।
तोचि जाणे निःशेष । कर्मसमुदाय ॥ ८० ॥ ह्मणोनि कर्ता अर्पी
हरीसी । तो स्वीकारी तयासी । तेथें मग देवतासी । ना न ह्मणवे
॥ ८१ ॥ एवं भगवन्नाम घेतां । पापें नाशिती सर्वथा । आणि सर्व-
जन्मपुण्य समर्पितां । चित्तशुद्धी होय ॥ ८२ ॥ कांहीं रहस्यास्तव
जाण । केलें ऐसें निरूपण । एरव्हीं पाहतां क्रियमाण । भगवत्समर्पण
सर्व करिती ॥ ८३ ॥ येणेंचि होय चित्तशुद्धी । ध्यानें चित्तैकाग्रता-
सिद्धी । नामें पापनाश प्रसिद्धी । सहज होय ॥ ८३ ॥ परी पञ्चात्तापें
करावे स्मरण । ऐसेंचि वदे विष्णुपुराण । नाम घेतलियावरी जाण ।
प्रवर्तो नये पापार्थ ॥ ८५ ॥ पापें करीतही नाम घेतां । तया पञ्चपञ्चा-
सम अलिप्तता । हे नामस्मरणीं देहविरमृता । इतरा नव्हे ॥ ८६ ॥

अभंग:- एकनाथगाथा. [सद्गुक्तिजोड-चूर्णिकाभेद.]

“ नाम स्मरता ह्मणुनी आचराल दोष । तरी श्रवण मनन भक्ती
पडली ओस । ” एकनाथवाक्य हें प्रमाण मानिले । ज्ञानेश्वरकरुणे
हितार्था आणिलें ॥ ८७ ॥ ओंवी-नाममाहात्म्य स्तवितां जाण । नाहीं स्तविले
विषयिजन । असो एवं भगवद्भजन । करितां मन शुद्ध आणि एकाग्र
होय ॥ ८८ ॥ वृद्धी पावे जें एकाग्रता । तें विषयावांचोनि आनंद त-
त्वतां । वाटे तेणें विवेकयोग्यता । पावे चित्त ॥ ८९ ॥ विषयीं सुख
नाहीं । विषय नसतांही आनंद राही । सुषुप्तौ विषय नसतांही । आनंद
आहे ॥ ९० ॥ जागृत्प्रपंच नाहीं स्वप्नांत । जागरी स्वप्नप्रपंच नसत ।
दोन्ही प्रपंच सुषुप्तींत । नसती कीरू ॥ ९१ ॥ हाणावा कीं होतां
लीन । तरी नवा नवा होय उत्पन्न । आत्मैकत्वे एकपण । भ्रांतीनें याचे
॥ ९२ ॥ आणि अवस्थान्नयीं पाहतां । सच्चिदानंद आत्मनित्यता । अ-
भिन्न ह्मणोनि मेलिया जिता । आत्माचि नित्य ॥ ९३ ॥ तो आत्मा
परब्रह्म अखंड । इतर प्रपंच अनित्य धोंड । ऐसा नित्यानित्यविवेक प्र-
चंड । उपजे जेव्हां ॥ ९४ ॥ मग अनित्य विषयांच्या ठायीं । दोष
पाहतां पाहतां पाहीं । दोषसाक्षात्कारवळें होई । रागाभाव जो-
॥ ९५ ॥ मग विषय हा भोगिजे । ऐसा राग नुपजे । कीं हा
सर्वथा त्यागिजे । द्वेषही नुपजे हा ॥ ९६ ॥ ऐसी ही असतां स्थिती ।

परी विषयावीण आनंदवृत्ती । या नांव ह्मणती । वशीकार वैराग्य
 ॥ ९७ ॥ रक्षणचिंतादि दुःखेंकरून । व्याप्त आहे सदा धन । कामादि
 विकारें करून । कामिनी जैसी ॥ ९८ ॥ बाल्य चिंतादि दुःखयोगें ।
 दुःखमयत्व पुत्रांगें । एवं ऐहिक विषयीं चांग । दोषदर्शन ॥ ९९ ॥
 यज्ञांत राहूनि ब्रह्मचारी । स्वर्गा रंभादिवेश्या नारी । भोगणें घडे हें
 फळ निर्धारि । ब्रह्मचर्यपुण्याचें नव्हे ॥ १०० ॥ पंचभूतत्वे पहातां ।
 ब्रह्मलोकींही समानता । संयोग वियोग प्रियाप्रियता । कलहादि सा-
 म्यता तैसीच ॥ १ ॥ कोणत्याही लोकींचें स्थूलशरीर । न घेऊनिया
 साचार । लिंगशरीरें तन्मात्र ! भोग जो होय ॥ २ ॥ या नांव वैदेह-
 प्राप्ती । निरावरण होऊनि निश्चिती । तेथ जे लिंगशरीरें भोग भोगिती ।
 प्रकृतिलय ह्मणती या नांव ॥ ३ ॥ एथ आवरणशब्देंकरून । पौराणिक
 सप्तावरणग्रहण । अविद्यावरणनिरूपण । नाही केलें ॥ ४ ॥ या आ-
 वरणसप्तकापर । प्रकृतिलयगत नर । प्रकृतिलयशब्दार्थसार । प्रलय न ह्म-
 णावा ॥ ५ ॥ सावरण ब्रह्माण्डांत । लिंगशरीरें भोग भोगित । परी ते
 मलिन विषयप्राप्त । विदेह ह्मणावे ॥ ६ ॥ आवरण भेदूनि सप्त । नि-
 रावरण स्थित । लिंगशरीरें समस्त । भोगिती भोग ॥ ७ ॥ तेथ स्व-
 संकल्पानुसारें विशेषें । निर्मिले कारणोपहितें परेशें । ते शुद्धभोग निःशे-
 षें । भोगिती जे ॥ ८ ॥ ईश्वरकोटी ह्मणिजे त्या । ऐसियाही प्रकृति-
 लय । जन्म घडे जावोनि प्रलया । कालान्तरां ॥ ९ ॥ तरी मग वि-
 देहादिकें । आसिलीं असती दुःखें । हें ह्मणावया विशेषें । कायसें
 आलें ॥ १० ॥ ह्मणोनि दृष्ट येथिचे । स्वर्गादिप्रकृतिलयान्त साचे ।
 आनुश्रविक या दोहों विषयांचें । दोषदर्शनें वैराग्य ॥ ११ ॥ विषय-
 दोषदर्शनां यतन । ही वैराग्यभूमी यतमान । इतुकीं इंद्रियें जिकिलीं
 जाण । जिकणें आहे इतुकीं ॥ १२ ॥ या नांव वैराग्य व्यतिरेक ।
 बाह्येंद्रियें जिकिलीं देख । यातें एकेंद्रियसंज्ञक । वैराग्य ह्मणिजे ॥ १३ ॥
 झालिया दोषसाक्षात्कृति । हेयोपादेयशून्या वृत्ति । या नांव वशीकार
 विरक्ती । दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णा ॥ १४ ॥ हेयोपादेयशून्या वृत्ति ।
 रक्षावी ह्मणोनि शमादिसंपत्ति । संन्यासनिष्ठा यथास्थिती । श्रुती सांगे
 ॥ १५ ॥ ऐसा सर्वत्यागी होता । साधे मोक्षेच्छादृढता । जन्ममृत्यु-
 जरादिदुःखता । निपटेल कधीं यापरी ॥ १६ ॥ नंतर सद्गुरुसमीपगम-

न । सप्रेमं सेवितां तच्चरण । सद्भावं वारंवार नमन । करित मन
तन्मय होय ॥ १७ ॥ मग सदुरु संतुष्ट जेव्हां । माग ह्मणती तेव्हां ।
परिश्रम करावा । अतितर विनये ॥ १८ ॥ तदा महावाक्योपदेश ।
सदुरु करिती सावकाश । तोचि दृढ व्हावयास । वेदान्तश्रवणादि कीजे
॥ १९ ॥ तेथ श्रुतिसमन्वयरूप श्रवण । शारीरक प्रथमाध्यायेकरून ।
साधक बाधक युक्त्या मनन । द्वितीयाध्याये संभवे ॥ २० ॥ ब्रह्माका-
ख्यत्तिकरण । हे तृतीयाध्याये निदिध्यासन । साक्षात्कार निरूपण । च-
तुर्थाध्याये ॥ २१ ॥ हें सांप्रदायिक मत । दुसरें ही एक दिसत । अ-
ध्यायचतुष्टय वेदांत । श्रवणार्थ घेइजे ॥ २२ ॥ प्रकृतिसत्यता पुरुषब-
हुता । हे सांख्यांतील सांडोनि तत्त्वतां । अवशिष्ट सांख्य तत्त्वतां । उप-
योग मननीं ॥ २३ ॥ न्यायांतील पदार्थ वेगळे करुनी । अनुकूलयुक्ती
घेइजे मननीं । श्रुतिविरुद्ध भाग सांडुनी । निदिध्यासनीं योग ध्यावा
॥ २४ ॥ जगत्सत्यता आत्मभिन्नता । आणि विश्वाहूनि ईश्वरान्यता ।
हे त्रय सांख्ययोगीं सोडितां । वेदांतैक्यता पावती ॥ २५ ॥ श्रुत्यनु-
कूल युक्त्या मनन । श्रुत्यनुकूल योगें निदिध्यासन । तदा चित्तदोष
क्षीण । सकळ होती ॥ २६ ॥ मग मी ब्रह्म आहे ऐसी । भूमी उपजे
आपैसी । समाधि प्रज्ञा ह्मणती जियेसी । ती महावाक्येकरुनि उपजे
॥ २७ ॥ ऐसा ब्रह्मसाक्षात्कार । शब्देचि उपजे साचार । असंभावनादि
निवृत्तिकर । बोधदाढ्यां मात्र मननादि ॥ २८ ॥ द्वैताचें अग्रहण ।
सुषुप्ती समार्धीत समान । परी निद्रेंत बीज अज्ञान । ते समार्धीत संपूर्ण
क्षीण होय ॥ २९ ॥ गुणाविषयीं वृत्ती । हेयोपादेयशून्यस्थिती ।
या नांव बोलिजे परविरक्ती । परपुरुषख्याती हेतुगत ॥ ४३० ॥ येणें
समाधि संपूर्ण । उदय पावे तत्त्वज्ञान । अविद्यानिवृत्ती ही जाण ।
तेव्हांचि होय ॥ ३१ ॥ इचे नांव ब्राह्मी स्थिति । येथ अविस्मरण अ-
विद्यानिवृत्ति । द्वैताग्रहण समाधिसंपत्ति । तत्त्वसंविति ब्रह्माहमास्मि
॥ ३२ ॥ तेव्हांचि आवरणनिवृत्ति । आणि जगत्सत्यत्वभ्रमानिवृत्ति ।
मोक्षविषयकसंशयस्थिती । तेव्हांचि नाशे ॥ ३३ ॥ फलोन्मुख नाहीं
झालें । ऐसें संचित ज्ञानें नाशिलें । अकर्तृत्वपणें निवटिलें । क्रियमाण
तें ॥ ३४ ॥ प्रारब्ध आहे तोंवरी भोग । बाधितानुवृत्त्या भासे जग ।
योगी ह्मणती हा प्रारब्ध भोग । एक्याचि जन्में सांग भोगितां ये

॥ ३५ ॥ प्रारब्ध बहुजन्मसमुद्भित । ऐसैं जयांचें मत । त्यासीचि हा
अपेक्षित । कायव्यूह ॥ ३६ ॥ दुसरे योगी ह्मणती । एकचि जन्मापुर-
ती । प्रारब्धता सांगे श्रुती । चरमजन्मीं प्राप्ति ज्ञानाची ॥ ३७ ॥ या-
स्तव प्रारब्धें दुःख येती । ते साहणें अचलस्थिती । हेंचि योगकार्य
निश्चिती । शिवसंहितोक्ती एवं असे ॥ ३८ ॥ वैराग्य उपरतीवीण ।
केवळ जया ज्ञान । त्या मोक्ष निश्चयें करून । परी दृष्टदुःख न नासे
॥ ३९ ॥ जया ज्ञानावीण विरक्त्युपरती । त्या पुण्यलोकगती । नाहीं
नाहीं मोक्षप्राप्ती । कल्पांतीं ज्ञानावांचूनी ॥ ४० ॥ यासाठीं विरक्ती
उपरती ज्ञान । हे जवळी असावे तीन । जीवन्मुक्तिसुख संपूर्ण । तेव्हां
चि मिळे ॥ ४१ ॥ मनोनाश वासनाक्षय । आणि तत्त्वज्ञान मितित्रय ।
एकत्र अभ्यासितां होय । जीवन्मुक्ती हें वसिष्ठमत ॥ ४२ ॥ ज्ञान जाहलियाव-
री निश्चिती । प्रेमें करितां भगवद्भक्ती । दृष्टदुःखसहनशक्ती । सुखार्पण
भगवंतीं तेही घडे ॥ ४३ ॥ अथवा मुमुक्षुदशाभ्यासे । प्राप्त सद्गुण सं-
स्कारवशें । निर्देभादि जैसे । ज्ञानिया आंगीं ॥ ४४ ॥ तैसी भक्तिही
नांदे । परी कृत्रिमता न बाधे । हें बोलिलें विनोदें । मम हृद्रमणें
॥ ४५ ॥ आणि शुकाचार्यमत प्रमाण । एवंविध हरीचे गुण । जे जीव-
न्मुक्तांचेही कर्षिती मन । यास्तव अहैतुक जाण भक्ती घडे ॥ ४६ ॥
भक्ती हा पंचम पुरुषार्थ । एवं वामनसिद्धांत । भक्तिरूचें फळ भक्ती-
चि होत । ब्रह्मतनयमत एवंविध ॥ ४७ ॥ संयोगीं वियोगोपलालन ।
भक्ती हें शांडिल्यमत जाण । येणेंही प्रेमाचें लक्षण । होतसे कीरू
॥ ४८ ॥ द्रवीभूतचित्ताची । तैलवद्विच्छिन्न साची । भगवंतीं भगव-
द्भर्मप्रेमाची । धारावाहिकता ॥ ४९ ॥ यानांव भगवद्भक्ती । श्रीमधुसूद-
न ह्मणती । भेद गेलियाही नाथतवाऽहं वृत्ती । शांकरमतीं भक्ति ऐसी
॥ ५० ॥ जीवन्मुक्त जाहलिया जाण । भगवद्भक्तिनिष्ठा उत्पन्न । ते
मृदुसध्यतीव्रतेंकरून । त्रैविध्य पावे ॥ ५१ ॥ तस्यैवाऽहं ही मृदुअवस्था ।
ममैवाऽसौ ही मध्य अवस्था । सएवाऽहं ही तीव्रावस्था । गोपिका प्रा-
प्ता जिये भूमी ॥ ५२ ॥ जीवन्मुक्त ज्ञानी भक्त । ममात्मा ह्मणे भगवं-
त । प्रेमळा गोपिका ऐसैं मत । ज्ञानेश्वर प्रभूचेंही ॥ ५३ ॥ अद्वैतीं
अनिर्वाच्य भक्ती । ऐसी श्रीतातचरणोक्ती । जीवन्मुक्ता जेंवि आत्मप्री-
ती । तेंवि सहज भगवत्प्रीति भक्तिसंज्ञा ॥ ५४ ॥ प्रारब्धकर्म विक्षिप्त

वासना । सर्वथा बलवती जाणा । संयमे ये नाशपणा । अनुत्थाना शनैः
शनैः ॥ ५५ ॥ धारणा ध्यान समाधी तीन्ही । अभ्यासितां एकरथानी ।
संयम सिद्धि पावती मुनी । यमादपंचकांनीं युक्त जे ॥ ५६ ॥ किंवा
ईश्वरप्रणिधानबळें । अतितर त्वारित समाधी मिळें । एथ भक्तिपर्याय-
त्वामुळें । बोलिलें ईश्वरप्रणिधान ॥ ५७ ॥ येणें प्रणिधानें मनोनाश
होय । आणि पावे वासनाक्षय । जीवन्मुक्ति दृढ होय । तत्त्वज्ञानें द्वया-
सह ॥ ५८ ॥ हेचि व्हावया प्राप्ती । विद्वत्सन्यास सांगे श्रुती । जें
पूर्वी प्राप्त तद्दुष्टार्थी । प्रयत्न कीजे ॥ ५९ ॥ एवं सहजचित्तनिरोधी ।
साधे सविकल्पसमाधी । पुढें असंप्रज्ञातसमाधी । त्रिभूमिक साधे ॥ ६० ॥
स्वतःसमाधीतून । प्रथमेंत पावे व्युत्थान । द्वितीयेंत दुसऱ्याकडोन ।
व्युत्थान पावे ॥ ६१ ॥ तृतीयभूमी व्युत्थानरहित । तथापि शिखिध्व-
जराजवत् । नियत्या कदाचित् व्युत्थान होत । तरी न मोडत समाधी
॥ ६२ ॥ आधिकारिक जे कोणी । कल्पारंभ व्युत्थानीं । परी ते जीव-
न्मुक्तपर्णी । सुखसमाधिस्थ ॥ ६३ ॥ येथ समाधि शब्दार्थ । ध्यातृध्ये-
यैक्यपरमार्थ । कीं जीवेश्वरभेद समाप्त । व्युत्थानीही जयाचा ॥ ६४ ॥
ऐसे आधिकारिक । ज्ञानी भगवदुपासक । भक्तीवांचूनि दृष्टदुःख । ज्ञा-
नीही भोगिती ॥ ६५ ॥ असो एवढा समाधी प्रचंड । भगवद्भक्तीनें
लाभे अखंड । एवं वदले घेरंड । योगाचार्य मुनी ॥ ६६ ॥ ऐसिया
पुरुषा श्रुती । भगवद्भक्त ह्मणती । अतिवर्णाश्रमी ख्याती । याचिया
नावें ॥ ६७ ॥ हाचि एक ब्रह्मनिष्ठ । हाचि ब्रह्मविद्वारीष्ट । जीवन्मुक्त-
ही हाचि वसिष्ठ । बोलिले कीरू ॥ ६८ ॥ हा कृतकृत्य ह्मणोन । शा-
स्त्राचें नाहीं या प्रयोजन । पूर्वोक्तसाधनेंकरून । सिद्ध जो झाला
॥ ६९ ॥ श्लोक अथवा श्लोकार्धानें । जया ब्रह्मज्ञान होणें । तो तूत
शास्त्रप्रयोजनें । मोक्षधर्मवचन यापरी ॥ ७० ॥ ऐसा क्षीणशास्त्रप्रयो-
जन । जरी जाहला संपन्न । तरी भगवद्भक्ती प्रमाण । आहेचि त्या
॥ ७१ ॥ जीवन्मुक्तासी भेदभक्ती । नाहीं ही अद्वैतसिध्युक्ती । एरव्हीं
अभेदभगवद्भक्ती । मुक्तांगीं राहे ॥ ७२ ॥

श्लोकः— यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥
तस्यैते कथिताहर्थाः प्रकाशयन्ते महात्मनः ॥ १ ॥

या श्रुतिवाक्येंकरून । सर्वावस्थांत भगवद्भजन । अखंड असावे उपपन्न ।
 सिद्धान्तभूत ॥ ७३ ॥ पूर्वपूर्वभूमिगत भक्ती । आणावी उत्तरोत्तर
 भूमीवरुती । अन्यथा दुर्लभ जीवन्मुक्ती । बहुविघ्नप्राप्ती दृष्टदुःखें ॥ ७४ ॥
 एवं काया वाचा मनें । भगवत्प्रियपात्र होणें । पूर्वाभ्यासें पावणें । भ-
 क्तीचि फळ ॥ ७५ ॥ मातें भजतां प्रेमें करून । मी बुद्धियोग दे त्यां-
 कारण । जेणें ते मज पावोन । मातेंचि भजती ॥ ७६ ॥ अनेकजन्म-
 संसिद्ध । यत्न न करितां प्रसिद्ध । पूर्वाभ्यासें हरिभक्तिशुद्ध । पावे हे
 विशद प्रभु वदले ॥ ७७ ॥ जरी पूर्वजन्म संस्कारें । अथवा कोणी अ-
 चिंत्यप्रकारें । स्वयें जो सिद्धत्व पावला बारे । तदर्थ शास्त्रारंभ नाहीं
 ॥ ७८ ॥ आकाशांतोनि फळ पडे । ते जेंवि करीं सांपडे । तैसी जया
 सिद्धता घडे । अचिंत्यहेतु ॥ ७९ ॥ तयाही परम सम्यक ।
 भक्ति करणें अहैतुक । जो प्रभू गुरुत्वे ज्ञानदायक । चित्ता-
 कर्षक कृष्णत्वे ॥ ८० ॥ साधनें करितां भक्तीविण । भगवत्कृपा
 अतिकाठिण । यास्तव मुमुक्षू आपण । भक्तीचि करिती ॥ ८१ ॥ पूर्व-
 भूमी सिद्धभक्ती । व्हावया उत्तरभूमिप्राप्ती । अखंड साधावी भगवद्भक्ती ।
 अन्यथा, स्थिती न बाणे ॥ ८२ ॥ न साधेचि भगवत्कृपा । न होय
 भूमिभाव सोपा । जंव भगवत्प्रणय अमूपा । पावले नाहीं ॥ ८३ ॥
 जीवन्मुक्ताप्रति जाणा । भक्तिफळाची नसे कल्पना । स्वभावसिद्ध स-
 माधाना । संप्राप्ताचि तो ॥ ८४ ॥ अद्वैष्टत्वादि जैसे । सद्गुण असती आ-
 पैसे । भगवद्भक्ती ही असे । मुक्ताआंगों तेंवि ॥ ८५ ॥ हे सातवी भू-
 मी तुर्यगा । ब्रह्मविद्वरिष्ट ब्रह्मरंगा । मुकोनि संयोगवियोगा । संप्राप्त
 जेथ ॥ ८६ ॥ आत्माराम जे मुनी । हरिगुणप्रेमेंकरूनी । अहैतुक
 प्रेमपणीं । डुल्लती सदा ॥ ८७ ॥ तो ज्ञानी तो जीवन्मुक्त । तो अंतर्निष्ठ
 तो भक्त । तो माझा आत्मा प्रेमभक्त । एवं भगवंत बोलिलें ॥ ८८ ॥
 ऐसी अकृत्रिम भक्ती । नानास्थळीं यथामती । बोधिली शिष्टसंमती ।
 तुष्टावे श्रीपती यास्तव ॥ ८९ ॥ राधिका भगवती श्रीकृष्ण कांत । गोपि-
 का सत्संगहृदयैकांत । नेथ भक्तितत्व अनंत । ज्ञानेश्वरकृपें वसौ ॥ ९० ॥
 कोणी एक अकृत्रिम भक्तीचें हें वर्म । योगज्ञानादिविश्राम । भूमिका
 हे ॥ ९१ ॥ जाला वाचि भक्तू । ठावचि झाला पंथू । होऊनि ठेला
 एकांतू विश्वचि हे । ९२ ॥ ऐशाही स्वामिभृत्यसंबंधा । लागी उठती

श्रद्धा । तरी देवोचि नुसुवा । कामवीजे ॥ ९३ ॥ देव देऊळ परिवारू ।
 कीजे कोरुनि डोंगरू । तैसा भक्तीचा व्यवहारू । कां न व्हावा ॥ ९४ ॥
 इत्यादि अनुभवामृत—। वचनें सिद्धांतभूत । श्रीगुरू ज्ञानेश्वरतात । स्वानं-
 दगत बोलिले ॥ ९५ ॥ 'पै जे वानी श्यातुका । तेचि देगळिये वाला एका ।
 तैसा एकदेशिया व्यापका । सारिसा पाडू ' ॥ ९६ ॥ 'अमृताचिया
 सागरी । जे लाभे सामर्थ्याचो थोरी । तेचि दे अमृतलहरी । चुळी घे-
 तलिया ' ॥ ९६ ॥ एवं गीताशास्त्रीचें कोड । प्रेमज्ञानरहस्यामृत सुगड ।
 श्रीज्ञानेश्वरमाऊली उघड । करुनि पाजी ॥ ९८ ॥ ती प्रेमामृतोच्छिष्ट
 पुष्टी । होतां आत्मब्रह्मीं समतुष्टी । गुरुभक्तीवांचूनि गोष्टी । दुर्जी
 नाहीं ॥ ९९ ॥ नातरी माध्यान्हकाळीं । छाया न दिसे वेगळीं । असे
 पायातळीं । रिगोनिया ॥ ५०० ॥ तैसें घासूनि दुसरें । स्वरूपीं स्वरू-
 पाकारें । आपुलियेपणें उरे । बोधू जो कां ॥ १ ॥ ते ऋण शेष वाचा
 इया । न फेडवेचि मरुनिया । ते पायां पडूनि मियां । सोडविले ॥ २ ॥
 एवं तातोक्ती किती तरी । भक्तिसुखपंकजपरागसुंदरी । कृष्णरस र-
 सत्वीं सुकरी । सुधा करी ज्या ॥ ३ ॥ श्रीएकनाथगोठी । आत्मसि-
 ङ्ही देवोनि भेटी । तिये आत्मसिद्धिवरी उठी । सद्गुरुभजन ॥ ४ ॥ सत्
 तेंचि चिद् । चित् तेंचि आनंद । वस्तु नोहे त्रिविध । एकपद निजां-
 गें ॥ ५ ॥ मजमध्ये रंगली चित्तवृत्ती । यालागीं विसरला गृहासक्ती ।
 त्यासी गृहस्थाश्रमींच माझी प्राप्ती । निश्चयें जाण उद्धवा ॥ ६ ॥
 पावावया भक्तिसुख । परब्रह्मीं प्रस्थान देख । ऐसें अभंगीं सम्यक ।
 तुकाराम बोलिले ॥ ७ ॥ एवं श्रुती संताभिप्राय । हें गीतागत तत्व होय ।
 परी लाभे श्रीज्ञानेश्वरगुरूमाय । स्मरतां प्रेमें ॥ ८ ॥ शोकमोहादि अ-
 सुर । जे दुःखदाते अतिकूर । ज्ञानभक्तीकरुनि समग्र । निवटिजे ते
 ॥ ९ ॥ येणें दुःखात्यंतनिवृत्ति । आणि अखंडानंदप्राप्ती । भक्तीसह
 जीवन्मुक्ती । उपदेशिली ॥ १० ॥ तीही माऊली गीता । प्रेमपान्हा
 पाजी स्वसुता । ज्ञानेश्वरकृपात्वे आतां । मातेही फळली ॥ ११ ॥ जय
 जय वो शुद्धे । उदारे प्रसिद्धे । अनवरत आनंदें । वर्षतिये ॥ १२ ॥
 ही गीतासंगती फुलें । प्रेमसूत्रीं गुंफिले । पादुका करुनी वाहिले । ज्ञाने-
 श्वरचरणीं ॥ १३ ॥ आतां विशेष प्रत्यध्यायीं । जे जे असेल कांहीं ।
 ते निरूपिजेल सर्वही । गीतापदावतरणग्रंथीं ॥ १४ ॥ सखे ज्ञानेश्वर

मायमाउली । प्रेमें वंदिते पाऊली । करुनि करुणासाउली । जन्मज-
न्म निजपाउली ठेवी ॥ ५१५ ॥

हरिःॐ तत्सत्श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादेन औवीछंदबद्धा यथा-
बुध्या यथाज्ञानेन सन्निमित्तेयं गोपीप्रिय भगवद्गीतासंगतिः श्रीमत्सद्गुरु-
आदिनाथादिमुक्तांतसत्समन्वयरूपश्रीमन्मातृपितृश्रीगुरुदेवश्रीज्ञानेश्वरमाउ-
लीचरणयोस्समर्पणमस्तु ।

॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

समाप्तेयं श्रीमद्भगवद्गीतासंगतिः

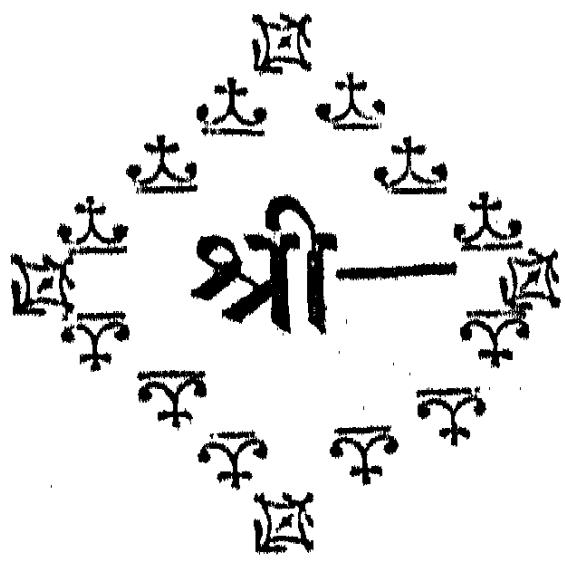
॥ श्रीमत्सद्गुरु सर्वत्र यशस्वी ज्ञानेश्वर साउली समर्थे. ॥

॥ श्री गुलावरावमहाराजकृत. ॥

॥ अथ निदिध्यासनप्रकाशः ॥

॥ समाप्त १ ला. ॥

दोहा.

ज्ञानेश्वरगुरुसुपद नमु संसारकुठार ॥

जें ध्यातां सप्रेम मनिं षडरिसमूहकुठार ॥१॥

चौपाइ.

तो परमार्थपटा अधिकारी । इहपरयुवातिवित्ति अधिकारी ॥

जो हरिभक्त विरक्तोपरत । फिरला संकल्पाहुनि परत ॥ २ ॥

शमदमसमाधानभूतदय । श्रद्धधान गुरुविज्ञानोदय ॥

ऐसा प्रेमपूर्णशशिशिष्य । यद्दृढदयीं करिती हरि लास्य ॥३॥

त्यातें बोधिति सद्गुरुवाणी । ठेवुनि शिरिं करुणामय पाणी ॥

झाले जरि भुवनत्रयिं मोठे । तारि सद्गुरुकरुणेविण खोटे ॥ ४ ॥

दोहा.

समन्वये श्रवण करि मनन युक्तिअनुकूल ॥

निदिध्यासनहेतु गुरु वदति निरोधनमूल ॥ ५ ॥

(९०)

चौपाइ.

जे निगमकथित अज अविनाशी । यज्ञानें जग कळत विनाशी ॥
ते गुरुनाथ हात सुतमाथां । धरुनि वदति जें अमृत अनाथा ॥६॥

दोहा.

तदर्थ नानाप्रक्रिया सांगति श्रीगुरुराव ॥
ज्यांचें चिंतन सुघटवी शिष्यमनीं चिद्धाव ॥ ७ ॥

चौपाइ.

श्वेताश्वतरोपनिषद्वाणी । नाडिभेद करुनी जो प्राणी ॥
जाय ऊर्ध्व अर्चिरादिमार्गी । तो दृढब्रह्मविलोकविभागी ॥ ८ ॥
सकलसुजनमनशांति कराया । एक पुरे मांडूक्यचि राया ॥
पादचतुष्टयब्रह्मकथन तें । निवटित दुःख त्रिविध व्यथन तें ॥ ९ ॥
वाचक प्रणव वाच्य परमात्मा । जाणुनि तेंचि होय कर्मात्मा ॥
वाचकभावभावना चित्ता । वाच्य ब्रह्मसुख मिळत अविता ॥ १० ॥
एक सौख्य चिन्मयपर आधी । व्याष्टिसमष्टिविभाग उपाधी ॥
तीहि अनादि भ्रांति अविनाशी । पारि श्रुतिगत बोधकृत विनाशी ॥ ११ ॥

दोहा.

अज्ञजनांप्रति भोग जशी ज्ञानिजना अपवर्ग ॥
मायारूप उपाधि ही जडचेतनसंवर्ग ॥ १२ ॥

चौपाइ.

जीवन जेंवि अतरणा बुडवी । तरणा तीरपार पारि उडवी ॥
तेंवि उपाधिहि अकद अबोधा । देत मुक्ति अक्षय सुविबोधा ॥ १३ ॥

दोहा.

अज्ञ उपाधिमध्यगत राहति गुंतुनि फार ॥
करुनि ब्रह्मव्यतिरेक बुध जाणुनि तरति सुसार ॥ १४ ॥

चौपाइ.

तरिपरतीरपार जारि कीजे । तारि उदरासि जलाश्रय दीजे ॥
तेंवि करण यदि ब्रह्मसमाधी । आश्रयिजे तारि प्रथम उपाधी ॥ १५ ॥
नामरूप मायाकृत जाणें । घेउनि ब्रह्म उपासक होणें ॥
नाम वाच्य तें ब्रह्म ह्यणावें । वाचक नांव प्रणव गुणि गावें ॥ १६ ॥

दोहा.

शुद्ध ब्रह्म उपाधिवशें व्यष्टिसमष्टी भेद ॥
पावुनि येत उपास्यपणा यापरि बोलत वेद ॥ १७ ॥
प्रथम इदंताभावबळें ब्रह्म उपासन होय ॥
पुढें 'अहं' ग्रह ब्रह्म असे ज्ञानपूर्ण सुखसोय ॥ १८ ॥

ओंवी.

छांदोग्यगत सगुणोपासना । तेथ इदंता ममोपासना । तेची अ-
हंग्रहरूप वासना । निर्गुणोपासनामय ॥ १९ ॥ यास्तव वाच्यवाचक-
सहित । चैतन्य चिंतणें उपाधिगत । मग उपाधित्यागें गुणरहित ।
स्थूलारुंधतीदृष्टांत येविषयीं ॥ २० ॥

चौपाइ.

जे महावाक्यलक्ष्यपद पावति । ज्यांच्या हृदि हरि निर्गुण मावति ॥
त्यां नलगे किमपीहि उपासन । जेंवि ज्ञानबळें निर्वासन ॥ २१ ॥
परि जे ऐकुनिही महावाक्य । जाणुं न शकती जीवपरऐक्य ॥
सोडु न शकति अनात्म उपाधी । त्यांस उपास्तिमुळेंचि समाधि ॥ २२ ॥
यापरि वदति श्रुति मुनि नाना । अगुणोपासन हित सुजनानां ॥
ब्राह्मण तें प्रणवानें करिती । अन्य सुजन हरिनामें वरिती ॥ २३ ॥

दोहा.

रामकृष्ण गोविंद हरि नाम आणि ॐकार ॥
एकरूप मुनि पाहुनि पावति सोहंकार ॥ २४ ॥
व्याष्टिसमष्टिवाचक शद्वमूल ॐकार ॥
त्यांत पदें हीं तीन परी अकार उकार मकार ॥ २५ ॥

चौपाइ.

स्थूलरूप धरितां जें व्यष्टी । चित्तरूप गुणि तेंचि समष्टी ॥
अथवा व्यक्तिजातिदृष्टांतीं । जाणुनि पाव परात्परशांती ॥ २६ ॥

अंभग.

घनवस्तूचिया अंतरीं आकाश । मन आकाशास अंतर्बाह्य ॥ १ ॥
देहासी आकाश समष्टिस्वभाव । आकाशा सावेव चित्त तैसें ॥ २ ॥
चित्तासी चैतन्य पाठींपोटीं आहे । प्रक्रियाही पाहे उत्तम कीं ॥ ३ ॥
ज्ञानेश्वर मायबाप कृपावंत । होतां भगवत निजरूपें ॥ २७ ॥

ओवी.

नामरूप वाच्यपक्ष । नामें घेऊनि शब्दलक्ष्य । रूपीं पाहोनि अर्थलक्ष्य । वाच्यपक्ष सांडावा ॥ २८ ॥ ऐसें करितां नामस्मरण । स्मारका फावे ब्रह्मपण । आतां प्रक्रिया नवीन । दुसरी बोलेन ते ऐके ॥ २९ ॥

चौपाइ.

रामकृष्ण हरि सद्गद वाणी । आधिं वदें जोडुनि द्वयपाणी ॥
रामकृष्ण गोविंद जिभेंसी । जडतां ऐक्य सुचित्तविभेसी ॥ ३० ॥

दोहा.

रामकृष्ण गोविंद हरि वैखरि आधीं होय ॥
श्रवण सतत सुधारणे तैलधारसम सोय ॥ ३१ ॥

चौपाइ.

वैखरि श्रवण स्नेहसमधारा । पवनमध्यगत वाह सुधारा ॥
वैखरि नाम अखंडित चाले । नाम वदत पवनहि मग हाले ॥ ३२ ॥
पवननाम सोहं जधिं बोले । श्रवण मनचि तैं होउनि डोले ॥
पुढति नाम मन घेउनि राही । मनचि दृष्टिसाक्षिमत पाहीं ॥ ३३ ॥
पुनर्नाम केवळ निजसत्ता । तेचि मिळविं परब्राह्मिं अवित्ता ॥
नाम स्पष्ट वैखरि मनिं आणा । पवननाम मध्यमा सुजाणा ॥ ३४ ॥
नाम मनोमय ते पश्यंती । शेष परा दायक निजशांतो ॥
एवं वाणिचतुष्कें नाम । जपतां मिळतो आत्माराम ॥ ३५ ॥

दोहा.

नाम वाच्यगत सांडुनी सत्तालक्ष्य सुजाण ॥
ब्रह्मरूप साधक सदा सोडुनि तनुअभिमान ॥ ३६ ॥

चौपाइ.

यापरि नाम सकळ अधिकारी । परि व्हावा संसृतिअधिकारी ॥
पाहुनि एवंविध व्यतिरेका । अन्वय चिंतन सगुण हरी कां ॥ ३७ ॥
कनक त्यजुनि कटकाप्रति कोणी । बोलु न शकाते कदापिहि वाणी ॥
तेंविचि जाणुनि सुख चैतन्य । अन्वय पाहुनि विश्व अनन्य ॥ ३८ ॥
सगुणरूप अति प्रीति भजावें । अन्वय चिदानंद उमजावें ॥
यावरही जारि कोणि सशंक । तो मजहुनि अति जडमति रंक ॥ ३९ ॥

दोहा.

एवंविध हरिनामगत ब्रह्मभाव सुखसार ॥
सांगुनि श्रुतिगत सांगु पुढें ब्रह्मरूप ॐकार ॥ ४० ॥
ज्ञानेश्वर गुरु माउली चरणप्रेम अविनाश ॥
ज्ञानेश्वरजपवन्निबळें सहज जळें भवपाश ॥ ४१ ॥

हरिःॐ 'तत्सत' इति श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे निदिध्यासनं प्र-
काशे नानाछंदबद्धे हरिनामप्रक्रियैव ब्रह्मभावनिरूपणं प्रथमः समासः ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

समास २ रा.

दोहा.

श्रीज्ञानेश्वर सद्गुरु चिदानंद निजरूप ॥
जें अन्वय व्यतिरेक त्या पाहति श्रुतिविद भूप ॥१॥

चौपाइ.

तें निजहृदयिं आठवुनि आतां । पुढत पुढति ठेवुनि पदिं माथा ॥
पूर्वाध्यायांतर्थाविवेका । जाणुनि ब्रह्म पावले जे कां ॥ २ ॥
ते अतिधन्य विधिजनक भक्त । आत्मप्रीतिमय हरि अनुरक्त ॥
अन्य तथाविध प्रणवोपासक । लक्ष्यपक्षिं साचित्सुखवासक ॥ ३ ॥
प्रणवाक्षर संमति व्यतिरेका । करिति तीहि वडुं रीति सुरेखा ॥
शब्द अर्थ संबंधि सदाचे । भिन्न अभिन्न भासति ही साचे ॥ ४ ॥
विषय वृत्ति भासति परि भिन्न । परचितन करितां चिदभिन्न ॥
पारि तो भेद उपाधिक जाणे । दृष्टिसृष्टिनें वदति शहाणे ॥ ५ ॥

अभंग.

वन्निशब्द आणि वन्हीचा अभेद । व्यथे ऐसा वाद बोलणें कीं ॥१॥

शद्व उच्चारितां जळावें तें तोंड । एवंविध भांड बोलताती ॥ २ ॥
 पारि ज्ञानवृत्तीं दिसतो अभेद । दोहोंचाही बोध चिद्रूपत्वे ॥ ३ ॥
 वन्हीचें ही ज्ञान वन्निशद्वज्ञान । ज्ञानज्ञेयपण शद्वअर्थी ॥ ४ ॥
 विशेष पाहिजे समाधान चित्तीं । श्रीगीतासंगाति पहा तरी ॥ ५ ॥
 अनुभवे जरी पाहिजेल तृप्ती । ज्ञानेश्वर चित्तीं आठवा हो ॥ ६ ॥

चौपाइ.

यास्तव चिंतनिं वाच्यवाचकां । एक करुनि करि परव्यतिरेका ॥
 ज्ञेयरूप जड त्यजुनि उपाधी । अनुच्चार्य अर्थी सुसमाधी ॥ ७ ॥
 शद्वअर्थजोडी अनुवृत्ती । या तिहिंची परमार्थ निवृत्ती ॥
 घेउनि कवणविधी समुपाधी । केंवि चिंतिजे निजअनुपाधी ॥ ८ ॥
 उत्तर श्रवण करीं तनुजा तें । बोलति मांसमयी तनु जातें ॥
 तें अर्पुनि जडजीत कलेवर । यदपेक्षे युवतीपतिदेवर ॥ ९ ॥
 भौतिक सुकृत विकृतजनि रेतज । योनिज निजभ्रमरूप अरे त्यज ॥
 स्थूलशरीर जाण हें व्यष्टी । तन्मय श्रेष्ठ विराट समष्टी ॥ १० ॥
 शिर कर नयन सहस्र जयाचे । सहस्र पद सांगाति श्रुति ज्याचे ॥
 स्थूल विश्व अभिमानि यथा कीं । वैश्वानर वैराज तथा कीं ॥ ११ ॥
 ऐक्य करुनियां व्याष्टिसमष्टी । वृत्ति अकार मातृका पुष्टी ॥
 ध्यान धरुनि चैतन्य तयाचे । सोडि सर्व भवभाव भयाचे ॥ १२ ॥
 पुढति उकार मातृका बरवी । ध्यानें स्थूल तींत हें मुरवी ॥
 विश्व व्यष्टि अभिमान प्रतापी । तोहि शीघ्र तैजसी प्रविलापी ॥ १३ ॥

ओंवी.

स्थूलभुक् विश्व वैश्वानर । अकारें दोन्ही अहंकार । सृष्टिसहित चि-
 द्राकार । करुनि तैजसी प्रविलापी ॥ १४ ॥

दोहा.

लिंगशरीर व्यष्टि मन कंचनगर्भ समष्टी ॥
 भोक्ता तैजस भोगही सुप्रविविक्त वितुष्टी ॥ १५ ॥
 वर्ण उकार मातृका चिंतुनि सहित अभेद ॥
 होय मकारीं विलापनें सहज लिंगतनुभेद ॥ १६ ॥

चौपाइ.

व्यष्टिदेह कारण अभिमानी । प्राज्ञ समाष्टि ईश अभिमानी ॥

भोक्ता प्राज्ञ भोग आनंद । परि व्याष्टि अज्ञान प्रमंद ॥
 जगद्योनि सर्वांतर्यामी । हा चिन्मय सर्वज्ञहि स्वामी ॥ १७ ॥
 ईश्वर तृप्त सर्वसुखघन कीं । व्याप्तिस्तव संसृतिसंघन कीं ॥ १८ ॥
 यास्तव ईश प्राज्ञ या दोहीं । एक करुनि परमामृत दोहीं ॥
 तूर्यपाद अक्षय ब्रह्माचा । तेथ प्रलाप करि सकलांचा ॥ १९ ॥
 होउनि साक्षिस्वरूप रहावें । अन्वय मग ॐकारिं पहावें ॥
 सांडुनि वाच्यपक्ष मग शेखीं । एकचि चिद्धन पाहिं अनेकीं ॥ २० ॥
 व्यतिरेकें त्यजिलें जें कांहीं । ज्ञान पुढति ब्रह्मीं तें नाहीं ॥
 व्यतिरेकें कारण निर्धारिं । तोंचि कार्यरूपहि अविकारी ॥ २१ ॥
 याविधि अन्वयिं ब्रह्मनित्यता । जांगुनि वारिं विभोगचैत्यता ॥
 द्वैताद्वैतभाव मग सोडीं । सांडूक्योपनिषद्गत गोडी ॥ २२ ॥
 एवंविध जाणुनि सन्नंदन । करि मायामयभाव निकंदन ॥
 तो अनुभव एवंविध आहे । स्थूल देह मनमय लवलाहे ॥ २३ ॥
 कांचनगर्भस्वरूप विराट् । एवंविध श्रुतिसम्मत पाटु ॥
 परि तो समष्टि म्हणुनि उपास्य । मुनि वाणी एवं करि लास्य ॥ २४ ॥

दोहा.

शून्यरूप मन पाहुनी शून्यज्ञानस्वरूप ॥
 जाणुनि जीव ईश करिं एकभाव चिद्रूप ॥ २५ ॥
 स्थूल न्यून अतिव्यष्टि असे तदीय समष्टि विराज ॥
 दोन्हीहि व्यापी व्यष्टि मन ध्येय ध्यानगुणि साज ॥ २६ ॥

ओंवी.

कांचनगर्भ चित्तसमष्टी । या दोहींस व्यापी प्राज्ञ व्यष्टी । परी
 उपास्योपासक पुष्टी । वृत्ती तोंवरी विलसतु ॥ २७ ॥ एकचि आनंद
 सकळां । येथ उत्थानानुमिति सुषुप्तिकळा । ज्ञान तरी ती लीळा ।
 परेशाची ॥ २८ ॥ येथ उपास्यता ह्योनि सत्वगुण । शून्य नोहे हि-
 रण्यगर्भ आपण । उपासकतागुण भिन्न । यालागीं शून्य मन हों शके
 ॥ २९ ॥ स्थूलदेह मनोमय । तो कवणिया गुणें होय । विराटदेहही
 मनोमय । परि उपास्य तया होय सत्वस्थिती ॥ ३० ॥ मन लिंगतनु
 शून्यमय । परि शून्य जडतमरूप होय । कनकगर्भी नाहीं तम सोय ।
 यालागीं सत्वोदय शांतिरूप ॥ ३१ ॥ शून्य नाहीं जडशून्य । शून्यासि

व्यापिलें चैतन्य । येणें अखंड धन्य । परमेश्वरू ॥ ३२ ॥ जीवाची सांपडली
लक्ष्यता । वृत्त्या ईश वाच्यपक्षता । गेली यास्तव साक्षिदक्षता । अपरोक्षता
संचिली ॥ ३३ ॥ हें मांडूक्योपनिषद्ज्ञान । श्रीगौडपादाचार्य आपण ।
कारिकागणीं विस्तरण । बोलिले स्वयें ॥ ३४ ॥ त्यांतील निदिध्यासो-
पयोगी । जियेचा आश्रय करिती योगी । तीच प्रक्रिया बोधप्रसंगी ।
ध्यानालार्गीं बोलिली ॥ ३५ ॥ इदंता सहज उपेक्ष्य । 'अहं'वृत्तीचा
वाच्यपक्ष । त्यागोनि जाणिजे चिह्नक्ष्य । येणेंहि अपरोक्ष फावे ॥ ३६ ॥

दोहा.

हीहि प्रक्रिया पुढति करूं निरूपण निजकृति साज ॥
द्याया अति अवधान असो सावध श्रोतृसमाज ॥ ३७ ॥
ज्ञानेश्वरगुरुपाउलें पावन परम अखंड ॥
जन्मजन्म ते हृदयिं धरूं मोडुनि षड्रिपुभंड ॥ ३८ ॥

‘हरिःॐ तत्सत्’ इति श्रीनिदिध्यासनप्रकाशे, श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वर-
कृपाप्रसादे, नानाछंदबद्धे, प्रणवोपासनाप्रक्रियाभेदनिरूपणं नाम द्वितीयः
समासः ॥

॥ श्री सद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ. ॥

समास ३ रा.

दोहा.

श्रीज्ञानेश्वरचरणरजीं प्रेमसद्व्यभिचार ॥
तेणें निवटत सहज मग मायाकृत अभिचार ॥ १ ॥

चौपाइ

ते अधुना कथनार्ह समार्जीं । यन्मय सुरमुनिमन महिमा जी ॥
अधिगतानिगमरहस्यविचारी । साधनकृत संप्राप्तहि चारी ॥ २ ॥

तद्विवेक संसृतिभयहंता । आधि उपेक्षुनि भास्ये इंदता ॥
 वारुनि मग विपरीत अहंता । ऐक्य करी निजगत भगवंता ॥ ३ ॥
 जो श्रुतिकथितोत्तम अधिकारी । व्यतिरेकान्वयब्रह्मविचारी ॥
 त्याप्रति न लगति फार उपाधी । उण जितुके तितुक्यंत समाधी ॥ ४ ॥
 प्रथम रज्जुफणिपुच्छनिराकृति । नंतर जाइल सकलहि आकृति ॥
 एवंविधविधि न भ्रमनाशा । रज्जुबोध कारण फणिनाशा ॥ ५ ॥
 यापारि न बहु उपाधिअपेक्षा । एक पुरे परसंवितिशिक्षा ॥
 अधिष्ठानचैतन्यनिरीक्षण । गुरुहरिभक्ति करुनि करि रक्षण ॥ ६ ॥

दोहा.

ब्रह्म सत्य परमार्थतः जगं सद्व्यवहृतिभास ॥
 स्वप्नरज्जुफणिशुक्तिरजतमृगजल हा प्रतिभास ॥ ६ ॥

चौपाइ.

जे इतिविध सत्तात्रयवादी । ते स्वीकारिति बहुत उपाधी ॥
 ब्रह्मज्ञाननाश्रय व्यवहारू । ज्ञानविना प्रतिभापरिहारू ॥ ७ ॥

दोहा.

व्यावहारिकनिवृत्तये चितिवैशेष्यज्ञान ॥
 प्रतिभास निवृत्त करि सामान्याधिष्ठान ॥ ८ ॥

चौपाइ.

ब्रह्मनाश कालत्रयि नाही । एवं तत्र अभेदचि पाही ॥
 पारि जें दृष्टिसृष्टि सिद्धांती । तें उत्तम परमार्थप्रांती ॥ ९ ॥
 तन्मयसत्ता दोन अनादि । ब्रह्म नित्य प्रतिभास उपाधी ॥
 ज्या बहुविध वादिकृत शंका । स्वप्न दृश्य हरि तादियकलका ॥ १० ॥

ओंवी.

अज्ञानसत्ता जगाची । कल्पांतीं न घडे साची । अनुमित सत्ता चे-
 तनाची । निद्रेंतही ज्ञात कीं ॥ ११ ॥ जाग्रत्स्वप्न परस्पर । प्रहारेचि
 हानिकर । नूतन प्रपंच निर्धार । नित्य उपजे ॥ १२ ॥

अभंग.

काल ती गर्भिणी आज स्त्रिये बाळ । पाहतो तत्काळ उठोनिया ॥ १ ॥
 वाल्मीं तारुण्यां वृद्धपणीं तनू । भिन्न भिन्न भानू पावे सदा ॥ २ ॥
 निद्रेंत हा खेळ तैसाचि मरणीं । बोलले तरणी कृष्णदेव ॥ ३ ॥

ज्ञानेश्वरकृपे कळला तदर्थ । पूर्ण परमार्थ कान्तवाक्य ॥ १३ ॥

श्लोक.

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ॥
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १४ ॥

अभंग.

स्थूल तो दृष्टांत लिंग तो सिद्धांत । दृष्टिसृष्टीं कांत बोलिले ती ॥ १ ॥
कौमार यौवन जरा याचि देहीं । दिसताति पाही जयापरी ॥ २ ॥
तैसे लिंगदेहा देहान्तर प्राप्ती । मोह न पावती ज्ञानी येथे ॥ ३ ॥
अथवा स्थूळींच देहांतर भाव । होतसे संभव भूमिभेदे ॥ ४ ॥
बीजजागृदादि अज्ञानभूमिका । बोलिल्या सुरेखा वासिष्ठांत ॥ ५ ॥
त्यांतीलचि भेद पुनर्जन्म आहे । विरुद्ध ते नोहे स्थूलतया ॥ ६ ॥
पारि ज्ञानियाही चित्ताचीच सृष्टी । मोक्षधर्मी गोष्टी ऐसी केली ॥ ६ ॥
ज्ञानेश्वरतात अमृतानुभवीं । सांगती बरवी हेचि गोठी ॥ १५ ॥

ओंवी.

कां दाटला डोळा डोळिया । डोळाचि तारा होवूनिया । स्फुरे चोख
ह्मणोनिया । विस्मो नाहीं ॥ १६ ॥ तैसा जाणणियाचा व्यवहारू । जे-
थें माखला सुमरू । तेथें आणजे पुरू । अज्ञानाचा ॥ १७ ॥ यया
नांव अज्ञान ऐसें । तरी ज्ञान होवावे तें कैसें । एवं अमृतानुभवमिषें ।
बोलिले तात ॥ १८ ॥

दोहा.

परी दृष्टिशब्दार्थ असे वृत्युपहित संवित् ॥
दृष्टिसृष्टिव्यतिरिक्त स्वयें निगमगम्य परचित् ॥ १९ ॥

ओंवी.

आणि अविद्येचे आडवे । भुंजीत जीवपणाचे भवे । तया चैतन्या-
च्या या पदे स्वभावे । तातोक्ति जाणावे याचि परी ॥ २० ॥

दोहा.

जीव ईश शुचिचेतन जीवेश्वरगतभेद ॥
अविद्या चित्तियोग हे षट्क अनादि सुवेद ॥ २१ ॥

चौपाड.

या पारि बोलति मुनि शुचिबुद्धी । दृष्टिसृष्टिवचनास विरोधि ॥

येइल या परि न करी संशय । स्थायिरूप हा कारणसंचय ॥ २२ ॥
कार्यसृष्टि पळपळ नूतन कीं । चितिसत्ते स्थायी कारण कीं ॥
ह्यणुनि बौद्धमतसाम्य न कांहीं । क्षणिक विश्व परि ब्रह्म सदाही ॥ २३ ॥

दोहा.

बौद्धमतीं जग क्षणिकभ्रम आणिक शून्यस्वभाव ॥
अधिष्ठानविन श्रौतमतीं नाहिं तथाविध भाव ॥ २४ ॥

ओंवी.

अन्वय या शब्देकरून । श्रीकृष्ण स्थायी सांगती कारण । अश्वत्थ
या शब्देकरून । कार्य सृष्टिपण अनित्यता ॥ २५ ॥ ध्रुवा द्यौरित्यादि
श्रुती । जगत्बुद्धी बोधकृती । स्वप्नकालवरी स्वप्नप्राप्ती । जगदवाप्ती तै-
सीच ॥ २६ ॥ भोक्तृभोग्यादिभेद । गुरुशिष्यादि प्रसिद्ध । स्वप्नवत्
उपपत्ति शुद्ध । सांपडे कीरू ॥ २७ ॥ परी वेदवाक्यमीमांसा । ते सम
स्वप्नवाक्यमीमांसा । या शंकेचा वळसा । न घडे कदा ॥ २८ ॥ स्वप्न-
वाक्यें स्वप्नप्राप्ती । तेणें कदा नोहे जागृती । वेदवाक्यें ब्रह्मप्राप्ती । या-
स्तव दोषापत्ती नसे ॥ २९ ॥ स्वप्नामार्जी ओसणतां । जागृतीतूनि हांक
मारितां । जागा होय तेंवि तत्वतां । श्रुतिवाक्यता ब्रह्म बोधी ॥ ३० ॥
अथवा स्वप्नवाक्येंकरून । वृत्तींत उमटे जागृतज्ञान । मी स्वप्नांत आहे
कीं या संशयेंकरून । जागा होय तंव जागृती ॥ ३१ ॥ तेंवि महावा-
क्यश्रुती । तेणें उमटे चिद्वृत्ति । मिथ्या मानितां अहंकृती । ब्रह्मजागृती
स्वयें प्राप्त ॥ ३२ ॥ स्वप्नीं राव आराधितां । स्वप्नींचि फळ मिळे तत्वतां ।
तेंवि कल्पित ईशता । फलदात्री तत्वतां स्वप्नसम ॥ ३३ ॥ स्थायी जरी
कां कारण । तरी केंवि निवृत्त करील ज्ञान । परी कालत्रयाबाध्य का-
रण । ऐसा स्थायित्वार्थ नोहे ॥ ३४ ॥ ज्ञान नसतां अनादि अनंत ।
अनादि परी ज्ञानें नाशे समस्त । ह्यणूनि स्थायित्वशब्दार्थ । यावत्काल-
ता ॥ ३५ ॥ कारणसहित संसारतरू । असंगशस्त्रें तोडिजे कीरू । या
परी करुणाकरू । बोलिले पार्थी ॥ ३६ ॥

श्लोक.

नरूपमख्येह तथोपलभ्यते । नांतो न चादिर्नच संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल । असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३७ ॥

ओंवी.

भूतिका वेगळी करितां । घटासी रूप नाही सर्वथा । वाचारंभण-
विकारता । मात्र उगी ॥ ३८ ॥ तेंवि अज्ञानिया अनादि अनंत । ज्ञा-
निया न आदि न अंत । आणि न हा संग्रतिष्ठित । संसारतरु ॥ ३९ ॥
अश्वत्थ ह्यणजे कार्यतया अनित्य । सूविरुद्धमूल ह्यणजे यावत्कालनित्य ।
यासी साच मानिती त्रात्य । परि हा सत्यप्रतिभासू ॥ ४० ॥ असंग-
पुरुषाचें ज्ञान । तें ह्यणावे असंगज्ञान । असंगोह्ययम् बृहदारण्य । व-
चनही ऐसे ॥ ४१ ॥ एवं असंगज्ञानशस्त्रेंकरुनी । समूल संसारतरु
छेदुनी । पुनरावृत्तिरहित स्थानी । मिळिजे पार्थी ॥ ४२ ॥ अथवा
असंगशस्त्र ह्यणजे विरक्ती । ऐसाही कोणी अर्थ करिती । लक्षुनी पु-
ढीलश्लोकोक्ती । परी श्रीपत्यभिप्राय हा नोहे ॥ ४३ ॥ कारणसहित
तरु छेदावा । ऐसें बोलणें लागले देवा । आणि विरक्ती तंव उरवी
सत्त्वा । यास्तव कारणभावा ती निवटिना ॥ ४४ ॥ ह्यणवूनि असंग-
ज्ञान । येणें कारणसहित तरुछेदन । पुढील श्लोकाचें एवं प्रयोजन ।
तेही संपूर्ण ऐकावें ॥ ४५ ॥ प्रथम मोक्षांश दुःखनिवृत्ती । ती निरूपण
प्रस्तुतश्लोकोक्ती । आणि अखंडपरमानंदप्राप्ती । मोक्षद्वितीयांशस्थिती
पुढील श्लोकीं ॥ ४६ ॥

श्लोक.

ततःपदं तत्परिभ्रामितव्यं । यस्मिन् गता न निवर्तति धूयः ॥
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये । यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४७ ॥

ओंवी.

ऐसा असंगशस्त्रें छेदिलिया तरु । पुढें धरावा तत्पदाधारू । जेथ
पादलिया संसारू । न मिळे पुन्हा ॥ ४८ ॥ जयाचिया सत्ता । ही
प्रवृत्ति अनादि प्रसृता । प्रवृत्तीतें प्रकृती ह्यणतां । तरी आदिपुरुष तत्त्वतां
हाचि कीं ॥ ४९ ॥ ऐसी आदिपुरुषप्राप्ती । झालिया नाही पुनरावृत्ती ।
तयाचें ज्ञान तें निश्चिती । होय केंवी ॥ ५० ॥ तरी ममैवांश इत्यादि-
श्लोकेंकरून । मन इंद्रिय सह करी शरीरग्रहण । त्यातें ज्ञानी पाहती
आपण । न पाहो शक्ती कृतात्मे ॥ ५१ ॥ ममैवांश येथुनी निर्धारी ।
पर्यतिज्ञानचक्षुषा येथवरी । त्वंपदविवेक साचारी । बोलिला यत्नकारी
योगिया ॥ ५२ ॥

श्लोक.

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो । मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो । वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ ५३ ॥

ओंबी.

ज्ञान ह्यणजे जागृती । स्मृती ह्यणजे स्वप्न स्थिती । जी भावितस्मर्त-
व्या योगी ह्यणती । आणि अपोहन सुषुप्ती बोलिजे ॥ ५४ ॥ ऐसे अ-
वस्थात्रय । मी साक्षी ह्यणूनी होय । अथवा अन्य अर्थ सोच । आश्र-
यिजे ॥ ५५ ॥ अपोहन ह्यणजे तमोगुण । स्मृती ह्यणजे रजोगुण ।
ज्ञान ह्यणजे सत्वगुण । या त्रिगुणा चालन पै माझे ॥ ५६ ॥ किंवा
अपोहन ह्यणजे अज्ञान । स्मृती ह्यणजे जगज्ञान । ज्ञान ह्यणजे ब्रह्मज्ञा-
न । या सर्वा अधिष्ठान मी एक ॥ ५७ ॥ अविद्याकाळी सामान्य
चिती । ज्ञानी विशेषा अधिष्ठानप्रतीती । ऐसा मी श्रीपती । सर्वचितीं
तिष्ठतु ॥ ५८ ॥ सर्वस्यचाहं हृदि संनिविष्टः येणें । रहस्यें केले बोल-
णें । कीं तत्पदविवेक करणें । निजहृदयींच ॥ ५९ ॥ त्वंपदविवेक अप-
रोक्ष । तत्पदविवेक परोक्ष । ऐसें बोलणें वाटे विपक्ष । भगवंतातें ॥ ६० ॥
ह्यणवुनी त्वंपदविवेक हृदयीं कीजे । मी देह इत्यादि जीववाच्य त्यजिजे ।
तैसा तत्पदविवेक अपरोक्ष कीजे । हृदयीं आपुल्या ॥ ६१ ॥ सुषुप्ती
संधीत जे प्रेरण । सर्वाचिया हृदयीं ह्यणून । ईश्वर चैतन्य जाण ।
सांपडे करीं ॥ ६२ ॥ इदंतावच्छिन्न जगत । जीवा भूता प्रकृती प्रसृत ।
येणें जगत् जीवकल्पित । दृष्टिसृष्टिसिद्धांत बोलिला ॥ ६३ ॥

श्लोक.

स्वप्न संभ्रम संकल्प स्वानुभूतिपरंपरा ॥
प्रमाणान्यत्र मुख्यानि संबोधाय प्रदीपवत् ॥ ६४ ॥

ओंबी.

स्मृति भ्रान्ति संकल्प स्वप्न । आणि स्वानुभवधारा संपूर्ण । राहती
अहंवृत्तीधरून । ही मुख्य प्रमाणें ह्यणून । दृष्टिसृष्टिवादी ॥ ६५ ॥ दी-
पासारखे प्रकाशक । ज्ञानासी येथूनी आगळीक । एवं वसिष्ठमुनी स-
म्यक । बृहद्वासिष्ठी बोलिले ॥ ६६ ॥ अतो जगत् जीवकल्पित । त्या-
चाचि हाचि अर्थ । सर्वाहंता जीवगत । आणि ईश्वरगत प्रेरकता ॥ ६७ ॥
अहंतापेक्षेंकरून । सामीप्यसंबंधी त्वंपण । उद्देशरहितबोधकी जाण ।

इदं पण स्वभावे ॥ ६८ ॥ तरी ती उपेक्षुनी इदंता । निरसिजे देहादि-
अहंता । हा त्वंपदविवेक तत्वतां । सिद्धांतगत ॥ ६९ ॥ आणि वृत्ति-
संध्यादि-स्थानी । उमटे जे प्रेरकपणीं । तेथील प्रेरकत्वादि-वाच्य
सांडुनी । साक्षि-ब्रह्म-मिळणी तत्पद विवेक ॥ ७० ॥ ऐसा त्वंपद तत्पद
विवेक । पूर्ण जाहलिया देख । असिपदार्थ दोन्ही एक । क्षेत्रज्ञ चापि
मांविद्धि हा श्लोक येविषयी ॥ ७१ ॥ चैतन्यासी वाच्यलक्ष्यता । दावूनि
सांडिजे वाच्यपक्षता । लक्ष्यग्रहण कीजे यथार्थता । तोही श्लोक आतां
उपपादू ॥ ७२ ॥

श्लोक.

उपद्रष्टानुमंताच्च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ ७३ ॥

ओंवी.

तरी एके गा पार्थी । या देहींच तत्वतां । जीव ईश आणि शुद्धता ।
मिळेल तूतें ॥ ७४ ॥ घटाकाश महाकाश जलाकाश । घटींच मिळती
सावकाश । तेंवि देहींच ब्रह्मादि तिहींस । पाहणें कीरू ॥ ७५ ॥ स-
मीपत्वे वृत्तिदृष्टा । हे ब्रह्मसंविति स्पष्टा । साक्षित्वें सुभटा । जाणिजे
कीं ॥ ७६ ॥ आणि धरूनि अहंता । जैसा यत्न कीजे पंडुसुता । तैसा
संध्यादिस्थ प्रेरक फलदाता । यालागीं अनुमंता बोलिजे ॥ ७७ ॥ भो-
क्ता ह्वाणिजे जीव । भर्ता ह्वाणिजे देव । अथवा दुसराही भाव जाणिजे
येथ ॥ ७८ ॥ उपद्रष्टा अनुमंता । भर्ता आणि भोक्ता । इत्यादि धर्म
तत्वतां । जीवरूपता ब्रह्मासी ॥ ७९ ॥ आणि अपिशद्वेंकरून । परमा-
त्माही यासीच बोलणें । अस्मिन्शद्वें जाण । याचि देहीं ॥ ८० ॥ को-
णत्याही रज्जुखंडज्ञानें । समग्रसर्पाची निवृत्ति होणें । तेंवि स्थूलादितूनी
जाणणें । कोणत्याही देहीं अधिष्ठान ॥ ८१ ॥ नलगे दूरदेशस्थिती ।
ही अस्मिन्शद्वार्थानुभूति । किंचित् विशद संविति । दाविजेल ॥ ८२ ॥
उपद्रष्टृत्वे ब्रह्म । भोक्ता जीव परम । भर्ता अनुमंता पुरुषोत्तम । महे-
श्वर परमात्मा ॥ ८३ ॥ तोचि पुरुष पर । ह्वाणजे वाच्यधर्म सांडुनी
साचार । लक्ष्यरूपें ब्रह्मजीवेश्वर । सामानाधिकरण्यें ॥ ८४ ॥ निर्गुण
ह्वाणजे ब्रह्मस्थिती । गुणभोक्तृ ह्वाणजे जीवेशसंपत्ती । वाच्य गुणभोक्तृ-
ता सांडुनी लक्ष्यस्थिती । ज्ञेयनिश्चिती मुख्यतया ॥ ८५ ॥

श्लोक.

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्मासदुच्यते ॥ ८६ ॥

जें कार्यरूप नोहे अनित्य । नोहे कारण यावत्कालनित्य । अनादिमत् ह्य-
णिजे कालत्रयाबाध्य सत्य । परब्रह्मशद्वार्थ ओळखी ॥ ८७ ॥ ब्रह्म जे बोलिले
वेदांती । तदन्वय अनादिमत्शद्वार्थी । ह्यणूनि यथार्थ परमार्थी । अर्थ
ऐसा ॥ ८८ ॥ ऐसें जाणूनि हृदयगत । सहज होइजे अमृत । पुनरा-
वृत्तिरहित । आनंदरूप ॥ ८९ ॥ एवं तत्त्वमसि वाक्यार्थ । नानाश्लो-
कीं गीतेआंत । अर्जुनातें बोलिले कांत । तो ज्ञानेश्वरतातकपें उवडिला
॥ ९० ॥ तत्त्वमसि ऐसें वचन । आणि अहंब्रह्मास्मि मिळोन । पुरा-
णादिकांत सोहंवचन । सर्ववर्णीकारण बोलिले ॥ ९१ ॥ ह्यणोनि 'सोहं'-
शद्वार्थ । गीताश्लोकीं अखंडित । सेवावया उचित । सर्ववर्णी ॥ ९२ ॥
एवं अधिष्ठानज्ञानेंकरून । प्रपंचनिवृत्ति संपूर्ण । मग ब्रह्मभूत जाहलिया
आपण । भजिजे भगवान् अन्वये ॥ ९३ ॥

श्लोक.

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ९४ ॥

ओंवी.

ब्रह्मभूत प्रसन्न । यापदे बोलिले आत्मज्ञान । न शोचति न कांक्षति
या पदेकरून । जगाचें नाहींपण व्यतिरेकीं ॥ ९५ ॥ समः सर्वेषु भूतेषु
पदीं इहीं । अन्वय सर्वत्र बोलिला पाही । आणि मद्भक्तिं लभते परां
शद्वार्थी इहीं । हरिभजनगवाही बोलिली ॥ ९६ ॥ ईश्वरा जरी जीवकल्पि-
तता । तरी अपेक्षेंकरूनि तत्वतां । ह्यणूनि लक्ष्यसमाधीतूनि वृत्ति उठ-
तां । भजनें तत्वता ती दृढ कीजे ॥ ९७ ॥ एवं दृष्टिस्थिवाद् भगवद्भ-
क्ती । समाधी परमानुभूती । या अध्ययीं निरूपणरीती । बोलिली आहे
॥ ९८ ॥

दोहा.

सिद्धसाधकांकारणें संधिसमाधि यथार्थ ॥

पुढिल समासीं प्रक्रिया भावपूर्ण परमार्थ ॥ ९९ ॥

ज्ञानेश्वरकरुणार्णव तत्पदिं प्रेम अगाध ॥

ठेवुनि सुंदर ज्ञानबळें करुं सुस्मृतिभयबाध ॥ १०० ॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीनत्सदुखज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछंदबद्धे निदिध्यास-
नप्रकाशे गीतावासिष्ठादिप्रमाणे दृष्टिसृष्टिवादपूर्वक शुद्धानुभवरहस्य परम-
प्रेमलक्षणा भक्तैक्यवर्णननाम तृतीयः समासः ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वर माउली समर्थ. ॥

समास ४ था.

दोहा.

ज्ञानेश्वरपद सलिलरुहद्वंद्व अमोद अपार ॥
सेवुनि मनोद्विरेफ तूं हो मायातारिपार ॥ १ ॥

चौपाइ.

शृणु सुनु वचन मदीय प्रेमें । मुनिगणवृत्ति यथापारि रेमे ॥
सांडुनि जगगत विकल प्रमादि । करिं परिवृत्ति प्रयोगसमाधी ॥ २ ॥
मेयाधीन मान वेदांतीं । मानों मेय अन्यमतप्रांतीं ॥
सर्वज्ञात्माचार्यवचन हें । स्वतःप्रनापर युक्तिरचन हें ॥ ३ ॥
उपजे प्रमा मान अधि नाही । मानभिन्न अनुभव कहि नाही ॥
पारि कवण विभु मान प्रकाशी । मानचि किंवा सकल विकाशी ॥ ४ ॥
स्वतःप्रकाशमान जारि वदतां । तारि सिद्धांतीं अधिक कुमदता ॥
मानभिन्नता स्वयं प्रकाश । तारि विच्छेदक केंवि विकाश ॥ ५ ॥
दृष्टाधीना अनुमिति राहे । तेथ केंवि स्वविकाशन आहे ॥
प्रत्यक्षहि नानाविध भ्रांती । साक्षिप्रमातृविना बहु भ्रांती ॥ ६ ॥
जोंवारि ज्ञान बाधक न कांहीं । तों प्रत्यक्ष सत्यविध पाहीं ॥
चित्संविति मायाकृति बाधी । तदा दृष्ट घे जीत समाधी ॥ ७ ॥
दृष्ट विकाशी विधेय विभेदा । चित्संविति निवटित भवभेदा ॥
दृष्टें सदृशता जहिं सिद्ध । तें उमटें उपमान प्रसिद्ध ॥ ८ ॥

आप्तदृष्टश्रुत लौकिकवाणी । येत प्रमाणपणास निदानी ॥
 जीव आप्तसंभव भ्रमिं होणें । मिथ्या ह्यणुनि जगद्गत माने ॥ ९ ॥
 वैदिक शब्द तथाविध नाही । ईश्वर आप्त भ्रांत कहिं नाही ॥
 लौकिकशब्द ईशमतिकारी । अनुमानी तो नास्तिक मारी ॥ १० ॥
 दुर्मतिनास्तिकमूढअपेक्षा । उत्तम धार्मिकाप्तकृत शिक्षा ॥
 त्यांचिहि परि श्रुत्यनुकूल दीक्षा । अस्ति न वा करिजेचि परीक्षा ॥ ११ ॥
 निगमासहि कारि ईश प्रकाश । ह्यणुनि मान परकीयप्रकाश ॥
 हे जगतीं परकीय न कोणी । यास्तव चितिसंविति मनिं मानी ॥ १२ ॥
 ती चितिसंविति मेय ह्यणावी । मानसिद्धि मेय तों गणावी ॥
 मानसिद्धि आवश्यक नाही । अन्वय कारणकृत परि काही ॥ १३ ॥
 मेयशब्द मानज परिचयकर । तूं तव त्यजुनि मान चितिचय कर ॥
 विषय त्यजुनि मन ठेविं समाधी । पाहिं जगति चितिमय नरमाधी ॥ १४ ॥

दोहा.

चिति मुनिजनअनुभूतही असे ज्ञात अज्ञात ।
 परि तिजविण न सिद्ध कदा जगति सजातविजात ॥ १५ ॥
 विद्युत्वदनुभूति चिति यदा तदा अज्ञात ।
 तीचि जेधवां रविसम कविसंज्ञित विज्ञात ॥ १६ ॥

अभंग.

अनुभवावीण जगीं नाही कोणी । ब्रह्मरूप आणि विश्व सारे ॥ १ ॥
 दाढ्यादाढ्यभेदमात्र सिद्धयसिद्धी । करीं समबुद्धी शिष्यनाथा ॥ २ ॥
 विद्युल्लतेसम अज्ञा अनुभूती । जाण ही जागृती आवश्यक ॥ ३ ॥
 जागृति तें स्वप्न स्वप्न तें जागृती । दृष्टिसृष्टिस्थिती जाणतोसि ॥ ४ ॥
 सुषुप्तींत ब्रह्म सदंशानुभव । राहे जडभाव ह्यणूनियां ॥ ५ ॥
 सच्चिदानंद तो संधींत प्रकाशे । समाधींत भासे स्वयंसिद्ध ॥ ६ ॥
 ज्ञानेश्वरप्रभुकरुणा अगाध । कारण हा बोध सिद्धासिद्धां ॥ १७ ॥

ओंवी

साधकेंही करणें समाधी । मो तरेन इया बुद्धी । सिद्धानेंही क-

रणें समाधी । परी क्रीडा प्रारब्ध; नको ह्यणुनी ॥१८॥ येथें दोहोंत सं-
 धीचा । उपयोग तसा शुद्धधीचा । तेही ऐकें साधूंचा । प्रकार ताता ॥१९॥
 साधक झालिया शुद्धबुद्धी । ध्यानीं आणावा परमसंधी । वृत्तित्याग हो-
 ऊनि बोधी । लागावा समाधी ह्यणोनियां ॥ २० ॥ सिद्धाचें समार्धीत
 चित्त । परी भोजनादिकालीं विक्षिप्त । यालागीं अनुसंधान संधिगत ।
 ठेवोनि समार्धीत त्वरित जाणे ॥ २१ ॥ यालागीं तिहीं करणें ध्यान ।
 आणि भोजनादिसमयीं जाण । जरी असलें संध्यनुसंधान । तरी भो-
 जनादि वृत्ति कृष्णार्पण कराव्या ॥ २२ ॥ एवं संधिना सभाधिरक्षण ।
 वृत्ति प्रेमें कृष्णार्पण । एवं व्युत्थानीं भगवद्भजन । समार्धीत निजभजन
 सुजन करिती ॥ २३ ॥ मग तो संधि वृत्तिगत । अथवा श्वासादि-
 स्थानीं कल्पित । वृत्ति भगवद्भक्ति रक्षित । तरी वाक्यलक्षित वृद्धि पावे
 ॥ २४ ॥ वृत्ति वाचेश्वरीं ठेवितां । संधी लक्ष्य सांपडे तत्त्वतां । एवं न
 घेता परोक्षता । तत्वमपरोक्षता पिंडिं फावे ॥ २५ ॥ आणि वृत्तिवा-
 च्यांश परोक्ष । नसोनि वृत्ति साक्षिपरोक्ष । आणि साक्षी तो स्वयमपरो-
 क्ष । ह्यणोनि अपरोक्ष भक्ति आणि ज्ञान ॥ २६ ॥ एवं सद्गुरुकृपाप्रसा-
 दी । संधिसमाधिप्रक्रिया साधी । विशद युक्ति सोपानसिद्धी । अव-
 लोकितां कळतील ॥ २७ ॥

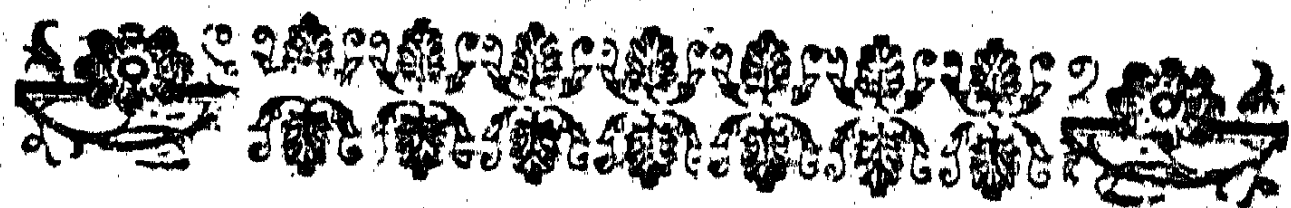
दोहा.

ज्ञानेश्वरचरणांबुरुहद्वंद्वसुगंधघ्राण ।

सेवितांचि मग होति सहज प्रियप्रेममय प्राण ॥२८॥

‘हरिःॐ तत्सत्’ इति श्रीनिदिध्यासनप्रकाशे, श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वर-
 कृपाप्रसादे, नानाछंदबद्धे, भगवद्भक्तिपूर्वकगूढाभिसंधिसमाधियोगोनाम
 चतुर्थः समासः ॥

॥ श्री सद्गुरुज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥

॥ श्री ज्ञानेश्वरमाउली समर्थ. ॥

समास ५ वा.

दोहा.

श्रीज्ञानेश्वरपादुका मस्तकि धरुनि अगाध ।
कारितां नमन अभेदपणें मायाप्रतिभाबाध ॥ १ ॥

चौपाइ.

कर्तृकर्मफलभेद न काहीं । वासनाचि सकलहि ही पाहीं ॥
अहंवृत्ति ती कर्तृपणा ये । गतिवृत्ति ती कर्मपणा ये ॥ २ ॥
फलरूपा परि वृत्ति झगडितां । ज्ञानिजनां चैतन्य सुघटता ॥
अज्ञदृष्टि वासना झणावी । ज्ञानिदृष्टि ती चितिच गणावी ॥ ३ ॥

ओंवी.

यथा भोजनेच्छा आधीं । ते वासनारूपेंचि पाकसिद्धी । वासना-
रूपेंचि भोजनसिद्धी । पुढती वृत्तिप्रसिद्धि वासनेची ॥ ४ ॥ एवं कर्ता,
कर्म आणि फळ । येथ वासनाचि केवळ । वासनाप्रवाह प्रबळ । लोक-
त्रयही ॥ ५ ॥ आसक्तीमुळें अज्ञानियासी । वासना जाहली निश्चयेसी ।
अनासक्तीमुळें ज्ञानियासी । चैतन्यविशेषी ऐक्य ॥ ६ ॥ परी वासनेचि-
या भेदें । कर्ता कर्म फळें अशुद्धें । मानिताती अबोधें । भ्रांतियोगें ॥ ७ ॥
झणोनि आसक्त्या भेदवृत्ती । अनासक्त्या अभेदचिती । हीही प्रक्रिया
धरोनि चित्तीं । निजप्राप्ति करुनि घे ॥ ८ ॥

अभंग.

ज्या ज्या प्रक्रियेनें जीवा ब्रह्मज्ञान । होय तीच जाण उत्तम कीं ॥ १ ॥
तीहि नानाविध बोलताति श्रुती । गुरुमुखश्रुतिपरंपरा ॥ २ ॥
उपाधि जो दृढ शिष्याचिया मनीं । जरी सत्वगुणी असेल तो ॥ ३ ॥
तरि तेथूनीच सद्गुरुप्रक्रिया । सांगति उपाया घेऊनीया ॥ ४ ॥
झणुनियां गुरु शास्त्राहुनी श्रेष्ठ । अनुभवा स्पष्ट आलें ऐसें ॥ ५ ॥
ज्ञानेश्वरमायबाप गुरुराणा । वाहिला चरणा जीवभाव ॥ ६ ॥

ओंवी.

तैत्तिरीय ब्रह्मानंद भृगुवल्ली । तीत जे प्रक्रिया बोधिली । ते पंच-
कोशविवेकें आली । समन्वया ॥ १० ॥

अभंग.

तीच कीजे निरूपण । श्रोतां व्हावें सावधान ॥ १ ॥
ब्रह्म ह्रदि गुह्ये आंत । कोशविवेकें कळत ॥ २ ॥
हीच ब्रह्मानंदवल्ली । हीत व्यष्टि ती बोलिली ॥ ३ ॥
भृगुवल्लीत समष्टी । पारि दोहींची ती पुष्टी ॥ ४ ॥
ज्ञानेश्वरकृपावळे । श्रुतिसमन्वय कळे ॥ ११ ॥

ओंवी.

पितृभुक्तान्नज वार्य । त्या पासून उत्पन्न होय । अन्नेचि वाढला
जाय । ऐसा अन्नमय देह व्यष्टी ॥ १२ ॥ पृथ्वी ह्मणजे अन्न । तेथून
भूतें उत्पन्न । पृथ्वीगत अन्नेचि पालन । पृथ्वीत लय स्थूलाचा ॥ १३ ॥
यास्तव देह अन्नमय व्यष्टी । पृथ्वी त्याची समष्टी । त्या समष्टीत लय
करुनि व्यष्टी । स्पष्टीकरण करावें ॥ १४ ॥ मग देहाच्या आंत प्राण ।
जो बळ देवूनि देह करी पूर्ण । इंद्रियांचा प्रवर्तक आपण । जडचि परी
॥ १५ ॥ अन्नमयासि आधारू । हा प्राणमय निर्धारू । यालागीं अन्न-
मय साचारू । नव्हे आत्मा ॥ १६ ॥ जन्मापूर्वी न होता । पुढेही न
राहे सर्वथा । यालागीं अन्नमय तत्वतां । आत्मा नोहे ॥ १७ ॥ अन्न-
मय मानितां आत्मा । तरी कृतप्रणाशा अकृताभ्यागमा । मानोनि दोष-
प्रतिष्ठा । होवावें लागेल ॥ १८ ॥ आणि पृथ्वी जो अन्नमय । तियेचा-
ही विकार होय । अन्नज विकार ह्मणोनि देह । अन्नमय कीं ॥ १९ ॥
देह अन्नाचा विकार । ह्मणोनि अन्नमय साचार । आणि अन्न जियेचा
विकार । ह्मणूनि अन्नमय भूमी ॥ २० ॥ अवयवाचें परिवर्तन । यालागीं निकें
विकारीपण । आणि विकारी ह्मणतां चेतन । तरी अन्यावस्था नोहे
॥ २१ ॥ चैतन्याहूनि भिन्न । तें अवघें जड जाण । ह्मणोनि अवस्थांतरे
चेतन । विकारी न होय ॥ २२ ॥ भेदद्वंद्वविरोधिता । तरी परस्परांनुप-
योगिता । यालागीं स्वस्वावस्था नित्यता । सोडितां नये ॥ २३ ॥ आणि

जडांत जडाचा विकारू १ तो ज्ञेयताभेदे गोचरू । परी चेतनांत चेतन-
 विकारू । अगोचर ज्ञेयाभावास्तव ॥ २४ ॥ ज्ञेय चेतन अन्वये होय । तें ज्ञेयता
 नसोनि ज्ञानचि होय । ह्मणोनि व्यतिरेकीं ज्ञान पाहें । ज्ञेयाभाव करोनी
 ॥ २५ ॥ यास्तव विकारी नाही आत्मा । आणि अन्नमय व्यष्टि समष्टि
 विकारी प्रमा । ह्मणोनि अन्नमय आत्मा । न ह्मणें कदा ॥ २६ ॥ पू-
 र्वोक्त जो व्यष्टिप्राण । तैसा समष्टि वायु आपण । व्यष्टीचा समष्टीत
 लय पाववून । मग जडप्राण संपूर्ण आत्मा न ह्मणें ॥ २७ ॥ मन हा-
 लवी जेव्हां । शरीरांतील वायु हाले तेव्हां । कर व्यजन हालवी जेव्हां ।
 बाह्य वायु तेव्हां हाले ॥ २८ ॥ जडतरू वायूतें हालविति । ऐसी आ-
 शंका न घडे निश्चिती । जें वायूचि हालवी जडतरूप्रती । ह्मणूनिया
 ॥ २९ ॥ लघूचे गुरुत्वाविरुद्ध गमन । यालागीं वायूचें प्रतिभान । तरी
 हें न घडे कर हालवी जें व्यजन । किंवा श्वासोश्वास हालवी मन । ते-
 थही अव्याप्ती ॥ ३० ॥ एवं वायूचें स्पंदन । तेथ पाहिजे मनाचें स्फु-
 रण । जैसा दुःखियाचा श्वास दिसे आपणा कारण । परी मन न दिसे
 ॥ ३१ ॥ तेंवि बाह्य वायु हालत । तेथही न दिसे चित्त । परी दुःखि-
 यांचें दुःख जेंवि मनांत । तें हालवीत श्वासाते ॥ ३२ ॥ तेंवि येथें स-
 मष्टिचित्त । समष्टिवायु हालवीत । अन्नमयापेक्षां हेतुभूत । जरी कां भू-
 तां ॥ ३३ ॥ तथापि प्राणासि मन । हेतुभूत ह्मणोन । जड ह्मणावा
 प्राण । न कीं आत्मा ॥ ३४ ॥ प्राणाचिया आंत मन । तें संकल्प वि-
 कल्प करी गहन । विरोधिवृत्तिधारण । क्षणोक्षणीं ॥ ३५ ॥ क्षणैक इ-
 च्छा क्षणैक तृप्ती । क्षणैक क्रोध क्षणैक शांती । एवं ह्मणिजे समूळ
 भ्रांती । विरोधिप्रतीत्यारूढ अहंतागुणें ॥ ३६ ॥ ह्मणोनि आत्मा नव्हे
 तोही । विरोधिप्रतीत्यारूढ अहंताही । इदंत्तरूप पृथङ्निश्चयें बुद्धिही ।
 कर्ता पाही अहंत्वांशें ॥ ३७ ॥ कर्ता बुद्धि अंतर्निष्ठ । करण मन तें
 बहिर्निष्ठ । परी ह्मणती हृदयनिष्ठ । बहुशः मुनी ॥ ३८ ॥ बाह्येन्द्रिय-
 द्वारा वृत्ति । निघूनि पदार्थाकार स्थिती । यास्तव बुद्धिही करण प्रतीती ।
 जरी जाहली ॥ ३९ ॥ तरी आधीं संकल्पचालन मन । दे तदा बुद्धीचें
 निर्गमन । भंग करी पदार्थावरण । चिदाभासें स्फुरण वस्तूचें ॥ ४० ॥
 बुद्धि आवरणभंग करी चितिचा । परी चिदाभासन्यूनत्वे ठावो ये आ-
 कृतीचा । अहंतागुणें दाढ्यभाव ही तियेचा । परी वस्तुज्ञानभाव साचा

साक्षीमुष्टें ॥ ४१ ॥ एवं संपूर्ण चैतन्य न्यूनत्वानें । आकृतिरूपता घेणें ।
 वाचारंभत्वे व्यवहार आणणें । चिदाभासाहंतेनें तयासी ॥ ४२ ॥
 ऐसा हा व्यवहार । परी साक्षिभास्य प्रतिभाविकार । येथ बाह्यावरण-
 भंगी निश्चयाकार । बुद्धित्वरूप ॥ ४३ ॥ तथापि या मनबुद्धी । अ-
 हंकार होवावा आधीं । यालागि हें मनबुद्धी । आत्मा नोहे ॥ ४४ ॥
 मनोमय आत्मा नाही । तैसी बुद्धिही नव्हे काहीं । अहंता आणि नि-
 श्रयें एकताही । ती अहंताहि सुप्तीत न भासे ॥ ४५ ॥ यालागीं अहं-
 ताही नोहे आत्मा । एवं व्यर्थ विज्ञानगारिमा । आतां आनंदमय महिमा ।
 तोही एके ॥ ४६ ॥ विषय भासे अथवा वासनारसें । किंचित् स्थिर-
 चित्त बैसे । तें रज जावोनि सत्व उमसे । आनंद उल्हसे त्याठायां
 ॥ ४७ ॥ आनंदवृत्तिही किंचित्काल राहे । पुण्यभोगें शांत होये । तरी
 निद्रारूप लय । सहजें होय सुषुप्तीं ॥ ४८ ॥ यास्तव अंतर्मुख वृत्ती । हो-
 तां आनंदप्रतीति । तो आनंदमय ही आत्मस्थिती । न झणवे कीरू
 ॥ ४९ ॥ परि अंतर्मुखी वृत्ति होतां । तें तीत आनंदभान होय तत्त्वतां ।
 परी तीसही देवोनि अहंता । राहे अहंता भोक्तृरूपें ॥ ५० ॥ तो भो-
 क्तृभाव उपेक्षून । अंतर्मुख इदंतेचें जाय भोग्यपण । मग बिंबभूत आ-
 नंद आपण । फावे तो आत्मा ॥ ५१ ॥ तो सर्वकाळ तिष्ठत । तया
 आनंदाचा जो अनुभवो होत । तेंचि चैतन्य अखंडित । आनंदास्तित्व
 तें नित्यसत्य ॥ ५२ ॥ एवं आनंदरूप आनंद । नित्यत्वे सत्य अनुभवे
 चिद् । परी स्वयमनुभवरूप अभेद । यास्तव अनुभाव्यरूप नोव्हे
 ॥ ५३ ॥ भाव आनंदमय मिथ्या कळला । वृत्ति जाणिवेनें अभाव क-
 ल्पिला । त्याही वृत्तीचा साक्षी घेतला । तरी भावाभाव गेला आनंदे
 ॥ ५४ ॥ मानुषानंदापासोनि हिरण्यगर्भावरी । भृगुवल्ली आनंद सांगे
 अधिकोत्तरीं । तथापि ब्रह्मानंदलेशमात्रीं । आनंद ते ॥ ५५ ॥ आनंद-
 मयकोश वृत्ती । मानुषानंदादिपरीस निश्चितीं । हिरण्यगर्भाची बहुका-
 लस्थिती । राहों शके ॥ ५६ ॥ परि व्यष्टि आनंदमय । जेंवि निद्रारूपें
 पावे लय । तेंवि हिरण्यगर्भ आनंदवृत्तीस प्रलय । परी ब्रह्मज्ञानें मुक्त
 होय हिरण्यगर्भ ॥ ५७ ॥ आनंदमय कोश ही भोगितां । मन ग्रहण
 करी व्यष्टिदेहा अहंता । यालागीं आनंदही भोगितां । न्यूनता राहे
 ॥ ५८ ॥ झणोनि जातां निद्रेआंत । न होय ब्रह्म अनुभूत । आपुलि-

या पूर्णतेवीण निश्चित । परिच्छिन्नता भासे ॥६९॥ हिरण्यगर्भ भोगितां
 आनंदमयवृत्ति । मीचि आहे सर्वाभूती । समष्टित्वे पूर्णता चित्ती । दृढ
 ऐसी ॥ ६० ॥ यालागीं प्रलय होतां । सुटे आनंदमय अवस्था । जाय
 निघोनी निजवाच्यता । ' परि मी पूर्ण ' या ज्ञानामुळे लक्ष्यता चैतन्य
 फावे ॥ ६१ ॥ ऐसिये वेळीं तोही मुक्त । स्वप्रधानें मनही पूर्ण होत ।
 आणि लक्ष्यांश घेऊनि मुक्त । व्यष्टित्व आसेनि ही मन होय ॥ ६२ ॥
 एवं व्यष्टिसमष्टिकोश । एक पाहोनि निःशेष । व्यष्टिउपाधित्यागें शेष ।
 समष्टिउपाधि त्यागूं हि घडे ॥ ६३ ॥ एवं ' त्वं ' पदे तत्पदविवेक फावे ।
 परी जें अधिष्ठान ब्रह्म स्वभावे । तें समानचि आधवे । व्यष्टि समष्टितें
 ॥६४॥ कार्यामुळे व्यष्टिसमष्टि । कारणीं दोन्हीं एके ताटीं । संधीत ईश्वर
 कारणापाठीं । यालागीं हृदयींच शेवटीं विवेक दोन्ही ॥६५॥ ऐसें विवे-
 र्कीं ब्रह्म फावे । तें जगज्जन्मादिमत्वे तटस्थ स्वभावे । आणि स्वरूपता
 संभवे सत्यज्ञानानंततया ॥६६॥ तटस्थ लक्षणे जगद्व्यतिरेक । स्वरूप-
 लक्षणे ब्रह्मान्वय देख । ते अनुभवरूप भाक । बोलिली आहे ॥ ६७ ॥
 परी उपाधीसि लावोनि तटस्थ लक्षण । उपाधि त्यागोनि घ्यावे उपहित
 चेतन । हें भृगुवल्लींतील कोशनिरूपण । यतो वा इमानि भूतानि
 इत्यादि वाक्यें ॥ ६८ ॥ उपाधीसि तटस्थलक्षण न लावितां । उपाधि
 त्यागोनि घ्यावी चित्ता । ही ब्रह्मानंदवल्लिगतज्ञानशुद्धता । तस्माद्वा एत-
 स्मात् इत्यादि श्रुत्या बोलिली ॥ ६९ ॥ परी भृगुवल्लींत भूतोत्पत्तिलयें-
 करून । बोलिलें आहे तटस्थ लक्षण । आणि ब्रह्मानंदवल्लीं आकाशाद्युत्पत्ति
 क्रमेंकरून । तटस्थ लक्षण बोलिलें ॥ ७० ॥ आनंदरूपे स्वरूपलक्षण ।
 दोही वल्लींत समसमान । जगज्जन्मादि सोपाधिक आनंदांतून । निरु-
 पाधिक आनंद जाण अखण्डैकरस ॥ ७१ ॥ तैसा दोन्ही वल्लींत देख ।
 बोलिला आहे कोशविवेक । परी ब्रह्मानंदवल्लींत त्वंपदीय देख । आणि
 तत्पदीय सम्यक भृगुवल्लींत ॥ ७२ ॥ उपाधित्यागें परमार्थप्राप्ती । जेथ
 न बद्ध न मुमुक्षु न मुक्ती । होऊनि उपाधीची कल्पितनिवृत्ति । भूषण-
 प्राप्तीचीं प्राप्ति तेंवि प्राप्त ॥ ७३ ॥ यास्तव सोडूनि सकळ उपाधी ।
 जे आत्मानंदप्रसिद्धी । तेथचि कीजे समाधी । व्युत्थानीं संधिबुद्धीत या-
 स्तव ॥ ७४ ॥ किंवा ती आनंदांतून । प्रथम आनंदमय वृत्ति उठे आपण ।
 तो वृत्तीचि होईल जरी श्रीकृष्ण सगुण । तरी कुंठितत्वामुळे आनंदघन

भक्त होय ॥ ७५ ॥ एवं ही कोशविविक्ती । करितांहि पाहिजे भगव-
 द्भक्ती । मग ज्ञानोपरतिविरक्ती । सहज फावे ॥ ७६ ॥ साधनचतुष्टये-
 करून । जो सिद्ध जाहला आपण । तेणें पावुनियां ज्ञान । पूर्वाभ्यास
 विरक्ति उपरती रक्षाव्या ॥ ७७ ॥ आणि न करितां चारी साधन ।
 अवचितां होय ज्ञान । तरी भगवद्भक्तीनें अथवा मनोनाशवासनाक्षयें-
 करून । विरक्ति उपरति आणिजे अंगीं ॥ ७८ ॥ ऐशी ज्ञान उपरति
 विरक्ति । मिळवूनि पावावी जीवन्मुक्ती । प्रारब्ध सुखाचें जावें ह्मणोनि
 भक्ती । करावीच कीं ॥ ७९ ॥

दोहा.

श्रीज्ञानेश्वरचरणकृपे कथिला कोशविवेक ॥
 एवमुपाधिनिषेध करी चिन्मय जाणुनि एक ॥ ८० ॥

‘ हरिः ॐ तत्सत् ’ इति श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे, श्रीनिदि-
 ध्यासनप्रकाशे नानाछंदवद्वे पंचकोशविवेकद्वारा ज्ञानोपरतिविरक्तिभगव-
 द्भक्त्यादिनिरूपणं नाम पंचमः समासः ॥

श्री ज्ञानेश्वरमहाराजार्पणमस्तु. ॥

इति पूर्वार्ध समाप्तः

॥ श्री ज्ञानेश्वर पाउली समर्थ. ॥

॥ उत्तरार्ध. ॥

करुणास्यवृत्त.

अलकावतीपति पाउलें मनी आठवी मनुजा सदा ।
मग वारितो प्रभू सर्वही भवभाव ज्या परमापदा ॥
गुरुपादुका मुनि सेवुनी बहु पावले अपवर्गही ।
गुरुसेवका न कदा कदा जग मोहिनी लय सर्ग ही ॥ १ ॥
चौपाई.

शृणु सुनु देशिक उत्तम वाणी । धरुनि अर्थ काया मन वाणी ॥
गुरुवचनें भव सकळ गळे हा । षड्रिपुगण तत्काळ पळे हा ॥ १ ॥
दोहा.

सद्गुरु शब्द यथारिती तथा अर्थ तूं जाण ॥
ज्यास्थळि कुंठे शब्द तिथें अर्थरूप मनि आण ॥ २ ॥
ब्रह्म सच्चिदानंदघन स्वरूपलक्षण एक ॥
माया ईश्वर जीव जग भास सर्व अविवेक ॥ ३ ॥
चौपाई.

देशाहुनी देशांतरी वृत्ती । जातां देश भाव ये चित्ती ॥
चित्ति शब्द परी चित्तसाक्षि तो । सद्गुरुवचनबळेंचि लक्षितो ॥ ४ ॥
दृश्यसंधि द्रष्टाचि विकासे । शुद्ध धिया तो सकल प्रकाशे ॥
वृत्ती अग्नि चित्ती दृश्य ह्मणावी । वृत्ती ज्यांत द्रष्टृ ती गणावी ॥ ५ ॥
दोहा.

चित्ती तथापी वृत्ती दिसे मायाऽनादी योग ॥
मायावशेचि करुपना तरी त्रिविध अकमोम ॥ ६ ॥
चौपाई.

माया पाहिन हे मनी चित्ति । तव माया दर्शनचि भ्रांति ॥

मायाशब्द भेद चिति दावी । माया ज्ञान अभेदचि लावी ॥ ७ ॥
 वृत्तिसहित जे दृश्यजात कीं । द्रष्टा एक सचेत त्यांत कीं ॥
 वृत्तिस जें वृत्ती न विकाशी । तें ती वृत्ती जड सुविनाशी ॥ ८ ॥
 वृत्तिद्रष्टृता भेद न कांहीं । सकलद्रष्टृता एकचि पाही ॥
 जडचैतन्यभाग मनि कल्पी । अधिष्ठान धरिती मति अल्पी ॥ ९ ॥
 अधिष्ठान द्रष्टा परमात्मा । चेतनि द्रष्टृरूपचि महात्मा ॥
 अधिष्ठान भेद कै जडाचा । काय भ्रांतिभावहि अजडाचा ॥ १० ॥
 अधिष्ठान जरि कल्पि जडाला । तरि मग चेतन हेतु उडाला ॥
 चिदाधिष्ठान भिन्न जरि दुसरे । चेतन अधिष्ठान तरि विसरे ॥ ११ ॥
 अधिष्ठान सेविति भ्रमनाशा । चेतन येई न मग सुविकाशा ॥
 अधिष्ठान द्रष्टा जरि जाणे । अधिष्ठान तरि दृश्य प्रमाणे ॥ १२ ॥
 अधिष्ठान दृश्य आणि द्रष्टा । तरिहि संविती भिदाचि स्पष्टा ॥
 यास्तव अधिष्ठानद्वय स्यागी । चिदाधिष्ठान सर्व गुरुमार्गी ॥ १३ ॥
 देशगमन करि वृत्ति जेधवां । वृत्तिभाव करी बाध तेधवां ॥
 देशमध्य संविती विकाशू । तोचि करी वृत्तीहि प्रकाशू ॥ १४ ॥
 ज्ञानपूर्वभानी ती सत्ता । ज्ञान झालिया मग ती चित्ता ॥
 अविद्याऽनिर्वचन उपाधी । न दिसे आधि न दिसे समाधी ॥ १५ ॥
 उपाधींत असतां भ्रम न कळे । भ्रमज्ञान तरि भ्रांतिचि वगळे ॥
 यास्तव ज्ञानपूर्वप्रतिभानें । सत्ताशब्द तयांप्रति जाणे ॥ १६ ॥
 सत्ता जग अखिलहि निर्मी । ज्या स्थानि नव्हती कांहिंच उर्मी ॥
 जगापूर्वी कारण एकचि ती । परंतु होतीच मिळुनी चिती ॥ १७ ॥
 ओधी.

वृत्त्याश्रय अपरोक्षता । तथापि प्रमाणे परोक्षता । आधी जाणोनि
 सत्ता । मग ज्ञानें चित्ता ओळखिजे ॥ १८ ॥

अभंग.

हेचि सत्ता गूढ निजपुत्र मनी ॥ आदेश ह्यणुनी मुनी सांगे ॥ १ ॥
 उद्दालकनामा श्वेतकेतुलागी ॥ सुंदर छांदोग्यीं कथन हें ॥ २ ॥
 मृत्तिकेच्या पिंडें मृन्मयकार्याचें ॥ ज्ञान होय साचें जया परी ॥ ३ ॥
 कारणाच्या ज्ञानें कार्याचेही ज्ञान ॥ साच तें कारण जगापूर्वी ॥ ४ ॥

कार्ये तें सदसद्विलक्षण आहे ॥ ज्ञानेश्वर लाहे विचारितां ॥ ५ ॥

ओवी.

कार्य उपादानाऽभिन्न । घट जेवीं मृदभिन्न । तेंवीं जगत् सद-
भिन्न । जाहलें निके ॥ १९ ॥

गद्य.

शंका:—ननु या स्थळीं प्रथम सत् सिद्ध करावयाचें अस-
ल्यामुळे पदार्थाच्या ज्ञानाहून सत्ताज्ञान सत्तेचें कारणत्वबोधन करण्या-
करतां पृथक्त्वे करून निर्दिष्ट केलें पाहिजे. “ कारणं व्यतिरेकेण
पुमानादौ विलोकयेत् ” इत्यादि वचनें करून यद्यपि कार्य व्यति-
रिक्त कारणज्ञान कारणपदार्थत्वे करून न घेतलें तर द्वात्रनुस्यूतता
त्याचे ठिकाणीं प्राप्त होईल, ह्मणून ज्ञातृसिद्धीनेच ज्ञेयाची सिद्धि
होऊं पाहील. ही बिद्भिन्न-सत्ता, ज्ञानेंकरून सिद्ध असल्यामुळे
ग्रन्थ संभवत नाही; तथापि, प्रथम सत् परिस्थापनीय असल्यामुळे,
आदौ कार्यव्यतिरेक केला पाहिजे; आणि कार्यव्यतिरेक करतांना
सत्ज्ञान सिद्ध होतें असे दिसत नाही. कारण कार्याहून बुद्धी पृथक्
झाली ह्मणजे ज्ञात्यासी न मिळूं देतां पाहिलें तर, सा शून्या रोहिणी
होतें. ह्याचें आकाश उदाहरण आहे.

समाधान:— ही शंका घडत नाही; कारण कार्याचा त्याग
केला असतां बुद्धीत आकाशाचें आरोहण तूं बोलिलास, आणि तें
शून्यमय बोलिलास; तर आकाशी असें विचारितो कीं, आकाशाचें जें
आरोहण बुद्धीचेठायीं होते तें सद्गुणानुमेयरूपेंकरून होते ? किंवा
अवकाशमात्ररूपें करून होते ? आद्ये सति आकाशाला इंद्रियगोचरत्व
प्राप्त होईल; आणि द्रव्य गुणांचा समवाय संबंध असल्यामुळे गुणाची
व्याप्ती द्रव्याचें ठिकाणीं उदाहरण पक्षावयवीय संभवणार नाही,
ह्मणून आकाशाला इंद्रियगोचरत्व प्राप्त झालें असतां कार्यत्वेकरून
आकाशाचें निराकरण करणें अवश्य लागेल; आणि तें न केलें तर
कार्यत्यागाची शंका घडणार नाही. आणि द्वितीयपक्ष स्वीकार
करशील तर, अवकाशाचें ज्ञान कार्यसापेक्षेंकरून होते ?
किंवा स्वयं होते ? पहिल्यापक्षां कार्याच्या अभावानें अपेक्षा मानितोस ?

किंवा कार्याच्या भेदानें अपेक्षा मानितोस ? प्रथम पक्ष मानिला तर, कोणत्या कार्याऽभावानें आकाशारोहणसिद्धी मानितोस ? ध्वंसाभावानें सिद्धी मानणें अशक्य आहे; कारण ध्वंस झाला असतांना, ध्वंसाभावासहित जें बुद्धीत आकाशाचें आरोहण होतें, त्यांत आकाशाचें ध्वंसाभाव पार्थक्यें करून ज्ञान झालें पाहिजे; आणि तसें मानिलें तर आकाशाचें दुसरे अभावाहून स्वयंज्ञान मानिलें पाहिजे. हा दोष येऊं नये म्हणून ध्वंसाभावस्वरूप आकाशारोहण मानलें तर, प्रतियोगिज्ञानावांचून ध्वंसज्ञान होणें अशक्य आहे. यद्यपि वेदांतामध्ये ' अनुपलब्धि ' प्रमाणें करून अभावाचें ज्ञान मानिलें आहे. न्यायाचे ठायीं ' अनुपलब्धि ' प्रमाणाचा अंगीकार नाही; तथापि अभावाचें ज्ञान ' अनुपलब्धि ' प्रमाण निष्ठ आहे; परंतु अमुक पदार्थाचा ध्वंस इत्यादि ज्ञानाचे ठायीं, अमुक पदार्थाची सत्ता ह्या ठिकाणीं प्रचलित आहे किंवा नाही, ह्या संशयाची जेव्हां अभावज्ञानें करून निवृत्ती होते, तदा तत्पदार्थकविशेषसत्तेचें निराकरण प्रतियोगिज्ञानानें होऊन, मनोमय त्याचें अस्तित्व असते; परंतु स्थानाद्यपेक्षी योग्यानुपलंभतेमुळे ' अनुपलब्धि ' प्रमाणजन्य अभावज्ञान मानिलें असल्यामुळे, न्यायाचा आणि वेदांताचा विरोध नाही; येणें करूनच हें एक सिद्ध झालें कीं मनोमय पदार्थाचा व ध्वंसाभावाचा विरोध नाही; म्हणजे प्रकाशाकार वृत्ती जसी तमाच्यावेळीं प्रकाशाकार न राहून तमाकार होते, किंवा शांतीचेवेळीं क्रोधाकार वृत्ती न राहून शांत्याकार होते, तद्वत् या स्थलीं विरोधी वृत्तिभवन होत नाही; किंतु मनोमय प्रतियोगिज्ञान आणि अनुपलब्धिप्रमाणजन्य ध्वंसज्ञान या युग्माकार वृत्तीची एकसमयावच्छेदें करून प्रतीती होते; म्हणून ध्वंसाभाव स्वरूपी आकाशारोहण मानिलें तर तत्सहकारी मनोमय कार्य प्रतियोगी ज्ञान अवश्य मानावें लागेल. आणि मग भाव व अभाव एकेकालींच असण्याचा प्रसंग येईल. आणि तदा भेदपरिचायक सत्ता ध्वंसरूप आकाशाहून आणि भावरूपप्रतियोग्याकारतावृत्तीहून प्रत्ययबलेंकरून पृथक् मानावी लागेल; आणि मनोमयत्वे करून कार्य प्रत्यय असल्यामुळे कार्याचा त्याग म्हणूनही घडणार नाही. प्रागभावे करून जर आकाशाचें आरोहण मानिलें तर, कार्योत्पत्तीच्या पूर्वीच तें

मानावें लागत असल्यामुळे, कार्योत्पत्ति त्या नंतर प्रतीत जी प्रागभावानुमेयता, तिला प्रतियोगिज्ञानाची आवश्यकता असल्यामुळे गोचरत्वे करून कार्याचें ज्ञान झाल्यावांचून अभावज्ञान कालीं प्रति-योगिज्ञानसहकारितेविषयीं प्रत्यय नसल्यामुळे, प्राग—भावाची सिद्धीच होणे आधी कठीण आहे; आणि उत्पत्त्य—नंतर अनुमित प्रागभावाचा व्यतिरेककरणकालीं कांहीं उपयोग होणार नाही. कारण उत्पन्न—कार्याचा विनाश होतांना प्रागभावाचें ज्ञान नसून ध्वंसाभावाचेंच ज्ञान होते. ध्वंसाभावाचें निराकरण पूर्वी केलें असल्यामुळे शंकेचें पुनरुत्थान घटत नाही. आतां कार्यापूर्वी कार्यव्यतिरेक मानणें अशक्य आहे; कारण कार्यापूर्वी कार्य व्यतिरेक मानला तर अग्नी अभावापासूनच कार्योत्पत्ति मानण्याचा प्रसंग येईल. आणि अभाव सर्वत्र सुलभ असल्यामुळे सर्वत्र सर्वसंभवापत्ती होईल. अत्यंताभावाची सर्वत्र सुलभता असल्यामुळे सर्वत्र सर्व संभवापत्ती प्रागभावाचें ठायीं येत नाही, असें कोणी ह्यानेल तर तें असंबद्ध आहे. कारण प्रतियोगीच्या भेदावांचून अभावाचा भेद मानता येत नाही, आणि प्रतियोगीचा भेद मानण्याकरितां प्रतियोगीचें ज्ञान अवश्य पाहिजे. प्रतियोगीचे ज्ञान कार्योत्पत्तीनंतरच होऊं शकते. कार्योत्पत्ती नंतरच्या ज्ञानावरून प्रागभावाच्या उपयोगाचें पूर्वी खंडन केलें असल्यामुळे, प्रतियोगिज्ञानाची या स्थलीं उपयोगिता होत नाही, ह्यापून विना प्रतियोगि—ज्ञान कार्यापूर्वी प्रागभाव आणि अत्यंताभावाची एकताच प्रतीत होत असल्यामुळे अत्यंताभावसौलभ्यवत् प्रागभावही सुलभ मानणें भाग पडते. कार्योत्पत्तीवांचूनच कार्याच्या पूर्वी योग बलानें भविष्यदुत्पन्नकार्याचें प्रतियोगिज्ञान मानून प्रागभावाचा भेद मानिला असतां सत्कार्यवादाचा प्रसंग येईल. अभावापासून कार्योत्पत्ति मानता यावयाची नाही. आणि योगियाची वृत्ती अभाव कार्य गोचर असतें, असें ह्याटलें तर मग निद्रेंतही योगियाला कार्य दिसले पाहिजे. कारण, 'अभावप्रत्ययाऽवलंबना वृत्तिर्निद्रा' असा योग शास्त्राचा सिद्धांत आहे. आणि निद्रेंत कार्य दिसेल तर निद्रा संभवणार नाही. किंबहुना ज्या ज्या ठिकाणीं अभाव त्या त्या ठिकाणीं योगियाला कार्य दिसण्याचा संभव होईल आणि तसें झाले

झणजे मोक्षाचे ठिकाणीं योगिन्याला दिसणारा जो बंधाभाव, त्या ठिकाणीं बंधच अवश्य दिसेल. आणि तसें झालें झणजे योगाचें मोक्ष-रूप प्रयोजन संभवणार नाहीं. मग प्रयोजनाभावी योगाकडे कोणाची प्रवृत्ति न झाल्यामुळे, पुरुषाचे ठिकाणीं योगवृत्तीच उत्पन्न होणें शक्य होणार नाहीं; झणून योग वृत्तीनें भविष्यदुत्पन्नकार्यरूप प्रति-योगिज्ञानें करून कार्योपपत्तेः प्राक् प्रागभाव अत्यंताभावाचा भेद सिद्ध होत नाहीं. अतः अत्यंताभाववत् प्रागभावाची सुलभता सिद्ध होते. शिवाय प्रतियोगिज्ञान प्रागभाव कालीं मानिलें असतां, मनोमय तदाकारता राहिल्यामुळे, भविष्यत्कालाचा व वर्तमानकालाचा मनोमयत्वे करून तरी ऐककालिक प्रसंग येईल. हें अंगीकारिलें तर, पूर्वोक्त सर्व दोष येतात. आतां अत्यंताभावस्वरूपानें आकाशाचें आरोहण मानशील तर, शशशृंगादिकाचें जसें कोणत्याच रूपानें ज्ञान होत नाहीं, किंवा विकल्पपक्षीं संबंधवस्तुत्वज्ञान होत नाहीं, तद्वत् आकाशाचें ज्ञानच न झालें पाहिजे. सर्वथा अज्ञात वस्तु ग्रहण करून शंका होत नाहीं. किंतु, किंचित् ज्ञान ग्रहण करून, संपूर्ण ज्ञान होण्यासाठीं, उतावेळ वृत्तीनें शंका होत असते; झणून आकाशासरोहण शंकाच तुझी संभवत नाहीं. ' अन्योन्याभाव ' स्वरूप आकाशाचें आरोहण मानशील तर, कार्याचा भेद अवश्य चित्तांत राहिल्यामुळे, कार्यविशेष करून, किंवा कार्यज्ञानें करून कार्यव्यतिरेकच संभवणार नाहीं. शिवाय ' अन्योन्याभाव ' परस्परनिष्ठ असतो म्हणून, संधिस्थानी केलेली जी आकाशाची कल्पना, तिला अभावरूप झटलें तरी, जातिज्ञानें करून ती मिश्र राहिल. झणजे, ' विशेषाभावाऽवच्छिन्नं भावसामान्यं सद्रूपिगाचेर माकाशं ' असें लक्षण होईल. आणि तसें झालें झणजे, आकाशाला कार्यत्वच येते. कारण, आकाशाची आनंतरिक कल्पना ठरते म्हणून. किंवा कार्यव्यतिरेकेण कारण तरी निदान पाहतां येत नाहीं. अतः, प्रथम पक्षांतर्गत द्वितीय पक्ष खंडित आहे. म्हणून कार्य सापेक्षी आकाशासरोहण बुद्धींत होते, हा प्रथम पक्ष बरोबर नाहीं. द्वितीय पक्ष स्वीकारला तर, आकाशासरोहाचें स्वयं ज्ञान असद्रूपानें होते ? किंवा सद्रूपानें होते ? प्रथम पक्ष स्वीकारला तर, कार्याऽसद्रूपानें होते ? किंवा स्वासद्रूपानें होते ? ' स्व ' शब्द येथे आ-

नाशानिष्ठ आहे. आद्ये, कार्याऽसत्तेचें पूर्वी निराकरण केलें आहे. द्वितीये, स्वाऽसत्ता, प्रतियोगीज्ञानावांचून संभवत नसल्यामुळे, आकाशाचें प्रतियोगी ज्ञान अवश्य मानावें लागेल. आणि आकाशाचा अत्यंताभावच मानला तर, पूर्वी अत्यंताभावखंडनप्रसंगी सांगितलेले दोष पुनः सर्व येतात; म्हणून प्रथम पक्ष असंबद्ध आहे. द्वितीय पक्षाचा स्वीकार केला तर, आमचा सिद्धांत गळी आला. कारण कार्याचा व्यतिरेक केला असतांना, सताचें बुद्धीत आरोहण होतें, असेंच आमचें ह्मणणें आहे. तुझ्या बुद्धीत कार्य सापेक्ष आकाशाचें जसें आरोहण होते, किंवा, शून्य नसूनही, शून्यवत्तेचें आरोहण होते, तसें आकाशाचें निराकरण करून सताचें कां आरोहण होत नाही ? असें स्वामी विद्यारण्याचार्यानीही ' भूतविवेक ' ग्रंथांत झटलें आहे. ह्मणून कार्यव्यतिरेके—करून पृथिव्यादिभूतांपासून सत्ता निराळी काढली असतां, तीं सर्व निस्तत्वरूप मिथ्या राहतात. शून्य हें ज्ञानरूप नसलें पाहिजे. शून्याचें ज्ञान होतें, असें मानिलें तर, शरीराद्यपेक्षेंकरून जरी ज्ञान ज्ञेयाचा भेद दिसतो, तथापि, ज्ञानमय ज्ञातवत्वालाच ज्ञेययोग्यता असल्यामुळे, शून्य ज्ञेय होत नाही; ह्मणून शून्यज्ञान केव्हांच होत नाही. अतो, बुद्धीत सताचेंच आरोहण होते. तीव्रभावनाज्ञानानें, योग्यवृत्तीनें, स्वप्नदृष्टांतदिकानें, अध्यासवादानें, आणि कार्यारोपित धर्मज्ञानानें, सताचेंठायीं कारणता सिद्ध होते. हें कार्य सताहून भिन्न किंवा अभिन्न आहे, किंवा उभयात्मक आहे ? हें तीन्ही पक्ष संभवत नाहीत. कारण, भिन्न मानिलें तर सद्वृत्त आहे किंवा असद्वृत्त आहे ? असद्वृत्त मानिलें तर, कारणसत्तेनें त्याला सत्ता आहे किंवा कार्यसत्तेनें सत्ता आहे ? कारणसत्तेनें सत्ता मानली तर सत्तारूपानें भेद संभवणार नाही. आणि कार्यसत्ता पृथक् मानली तर, दोन्ही सत्तेचा भेद सिद्ध करणारी तिसरी सत्ता मानावी लागेल; ह्मणजे आत्माश्रयादि दोष येतात. असद्वृत्त मानलें तर वंध्यापुत्रादिवत् कार्याची प्रतीती न झाली पाहिजे. उभयात्मक मानलें तर, सत् व असत् हें दोन्ही विरोधी याहेत. ह्मणून हें संभवत नाही. अतः कार्य अनिर्वचनीय मानावें लागते. हें कारण सत् आपल्याहून भिन्न मानलें तर जड होईल. आणि जड हें अज्ञानरूप असल्यामुळे

प्रत्यभिज्ञायोग्यता त्याच्या ठिकाणी येत नाही. ह्मणून तें कारण सत् तुझ्याहून भिन्न नाही. आणि कार्य आरोपमात्र आहे. ह्मणून हे श्वेतकेतो ! स्वप्नाच्या व्यवहारासारखे, वस्तुतः कारणरूप, परंतु वाचारंभण मात्र हे घटादिविकार नामरूपमय आरोपित आहेत. यास्तव हे श्वेतकेतो ! सत् तुजहून भिन्न नसल्यामुळे तेंच तूं आहेस, तत्त्वमसि 'तत्' ह्मणजे सः 'त्वं' ह्याचेच मूळरूप अहं आहे. आहेस ह्याचा मी आहे ह्या पदांत अंतर्भाव करून 'सोहं' असें पुराणांत सांगितलें आहे. याप्रमाणें सत्ताज्ञान सांगून आतां चित्ज्ञान सांगतो. 'प्रज्ञानं ब्रह्म' या महावाक्यानें 'तत्त्वमसि' महावाक्यनिष्ठसत्ता-ज्ञानासी चित्ज्ञानाचा अभेद कळतो. ह्मणून चित्ज्ञान या महा-वाक्याचा विषय आहे.

ओवी.

सूर्य ज्योतीनें व्यवहार । जगाचा चाले समग्र । चंद्रज्योतीनें व्यवहार । सूर्य अस्त झालिया चाले ॥ १ ॥ सूर्य चंद्र अस्तंगत । झालिया अग्निज्योतीनें चालत । सूर्य चंद्राग्नि अस्तंगत । तदा वाग्ज्योतीनें चालत व्यवहारू ॥ २ ॥ परी सूर्यादि ज्योती चारी । नसती स्वप्नाभीतरी । तेथ आत्मज्योतीचि निदर्शरी । वर्तवी व्यवहारी सकलातें ॥ ३ ॥ तेथ जें 'प्रज्ञान' । तेंचि जागृतींत जाण । आणि एक जागृती स्वप्न । हेंही निरूपण पूर्वसमासी ॥ ४ ॥ प्रज्ञान जाणे व्यक्ती । परी जाणतां नाहीं त्याप्रती । ह्मणोनि प्रज्ञानाची व्यक्ति । करितां नये ॥ ५ ॥ ज्ञेयत्वावीण व्यक्ति ज्ञान । नाहीं ह्मणूनि व्यक्तिरहित प्रज्ञान । व्यक्तिज्ञानावीण जाति ज्ञान । असंभूत ॥ ६ ॥ जाती पासूनि व्यक्ति । जाहालिया जरी असती । तरी तेथही संमती । ज्ञेयत्वाची ॥ ७ ॥ आणि सर्वाभूती प्रज्ञान । चैतन्यरूपें स्फुरण । सुषुप्तीचेंही ज्ञान । अनुमान जें आणी ॥ ८ ॥ तें स्वगोचर प्रज्ञान । सर्वभूती व्यापकपूर्ण । 'ब्रह्म'ही ह्मणून । शब्द यातें ॥ ९ ॥ देहत्रय निराकरण 'त्वंपद' विवेकी । लोक निराकरण 'तत्पद' विवेकी । 'असि' पदीं एकी । अधिष्ठान जें ॥ १० ॥ स्थूलांत सूक्ष्मदेह ओतप्रोत । विराटांत हिरण्यगर्भ ओतप्रोत । सूक्ष्म स्थूलांत ब्राह्म ओतप्रोत । विराटहिरण्यगर्भां ओतप्रोत

ईश्वर ॥११॥ जो अंतर्दामी जगद्योनि । परमात्मा मोक्षदानी । पूर्ण-
 त्वामुळें तमत्वपर्णी । नये कदा ॥१२॥ त्यासहित हें विवर्त्त । परी
 तो अनध्यस्त विवर्त्त । हेमालंकार दृष्टांत । ये विषयीं ॥१३॥ हें सकळ
 ओतप्रोत अधिष्ठानी । आणि अधिष्ठान स्वयंप्रभा ह्यणोनि । पूर्व सत्-
 चैतन्याहुनी । भिन्न नाहीं ॥ १४ ॥ सुलभ व्हावया बोध । प्रक्रिया-
 कल्पिल्या नानाविध । अधिकाऽल्प उपाधी भेद ॥ वर्णिला तेथ ॥१५॥
 कांहीं कांहीं ग्रंथीं देह तीन । कपिलगीतादिग्रंथीं देहचतुष्टयनिरू-
 पण । अमृतरायकृत अविनाश संदेहहरण । निरूपण दशदेह ॥१६॥
 तैसे वेदीं ब्रह्मलोकापर्यंत लोक । पुराणी लोक ते अधिक । परी एका
 ब्रह्मांच सकळिक । ओतप्रोत हे ॥१७॥ एवं उपाधी कल्पिल्या नाना ।
 परी मज योग्य वाटे अल्प उपाधी कल्पना । दृष्टिसृष्टिवादी निदाना ।
 एकचि उपाधी ॥१८॥ असो, ऐसे हे चित्ता ज्ञान । परी तेथ ही अवि-
 षय भान । जें आनंदाव्रीण । उपयोगी नोहे ॥१९॥ सुखेच्छा सकला
 प्रती । आणि सुख नाहीं त्रिजगती । विषयीं कवणाप्रती । नुपजे सुख
 ॥२०॥ विषयीं उपजे सुख । तरी एकी अथवा बहुती देख ? । प्रथम
 पक्षीं अन्य विषयेच्छा देख । न होवावी कधीं ॥२१॥ द्वितीयपक्षीं
 पाहतां । एकसमयीं अनेक विषय भोगितां । न येती न येती सर्वथा ।
 कवणासही ॥२२॥ भोजन आणि मलविसर्जन । भाषण आणि मैथुन ।
 गमन आणि ग्रहण । श्रवण स्पर्शन दर्शनादि ॥२३॥ एकेकाळीं क-
 रितां । न येतीच सर्वथा । म्हणोनि सर्व विषयीं सुखप्राप्तता । न घडे
 कीरू ॥२४॥ आणि तेवढिया पुरते सुख । होय विषयींच देख । तरी
 विषयाचा गुण सुख । मार्तंडौष्ण्यवत् जाहला ॥२५॥ तरी जंव जंव
 विषय भोगावे । तंव तंव अधिक सुख होवावे । अधिक भोजनें न
 घडावें । अजीर्ण कदा ॥२६॥ करितां बहुत स्त्रीसंभोग । कदापि न
 लागावा क्षयरोग । योगियाचा योग । करितां विषयसंग, न भ्रष्टावा
 ॥२७॥ श्रमाची न पडतां मुद्रा । कदापि न यावी निद्रा । विषयचि
 सुखसमुद्रा । धारक जरी ॥२८॥ ह्यणोनि विषय दुःखमय । सुख तें
 वृत्त्यैकाग्रतेनें होय । एकाग्रवृत्तींत विवताहे । आत्मा ह्यणोनि ॥२९॥
 सकल सुख इच्छिती । ह्यणोनि सुख तेथ प्रीति । आपुलिया सारिखी
 प्रीति । नाहीं, येथ अनुभव आणि श्रुति प्रमाण ॥२९॥ प्रति, स्त्री,

लोक, देवादि सकळ । पत्यादिसाठीं प्रिय न होती केवळ । आपणा
 साठींच प्रवळ । प्रिय होती ॥३१॥ ह्मणोनि आपुली प्रीति । आपणा
 आहे अत्यंत स्थिती । मानासाठीं देह त्यागिती । ते मानीं सुखप्राप्ती
 ह्मणोनियां ॥३२॥ मानें दुःख ह्मणोनि धमिक । मान नेच्छति देख ।
 परी सुखेच्छा तंव निष्कलंक । न सुटेची ॥३३॥ ह्मणोनि सुखेच्छा
 सकळांसी । आणि तद्विषयता मित्र कैसी । यालागी विषयाहूनि
 विशेषीं । आपण प्रिय आपणा ॥३४॥ वैरियादि निमित्त । मानी जरी
 दुःख प्राप्त । तरी प्राण न त्यागितां विरुद्ध जात । मानेच्छू ही ॥३५॥
 अथवा देह, प्राण, मनादि जन्य सुख । सुषुप्तींत नसे देख । बरी सुषुप्ती
 असम्यक् । नेच्छावी कोणी ॥३६॥ परंतु तैसें नाहीं । या लागीं आ-
 त्माचि प्रिय पाही । सुषुप्तीदृष्टांतेंकरुनि लवलाही । अज्ञान त्यागितां
 सिद्धांत मिळे ॥ ३७ ॥ चित्ज्ञानें सुषुप्तींतील अज्ञान । आत्म
 प्रीतित्वें विषय उपेक्षून । एवं अवस्थात्रय सोडून । निजानंदें तूर्यसंपन्न
 होआवें ॥ ३८ ॥ होतां अज्ञाननिवृत्ती । चिदादिकांची प्रतीती । परि
 आनंदाची प्रतीती । अखंड राहे ॥३९॥ आनंदाची प्रतीती अखंड ।
 ह्मणोनिच मुक्ता जन्म नोहे प्रचंड । जे कीं वासनेचें कुबंड । सुखप्राप्ती-
 मुळें नुठे ॥४०॥ तेव्हां आनंदाचा अनुभव येत । आणि आनंद राहात ।
 हेचि चैतन्य सत् । ओळखावें ॥४१॥ सत् आपणासी अभिन्न । आप-
 णा आपण नोहे अज्ञान । ह्मणोनि चित् ही अभिन्न । आनंद अभिन्न
 आत्मप्रियत्वे ॥४२॥ एवं अभिन्न सच्चिदानंद । आत्मरूपीं प्रसिद्ध ।
 निकें विशद । युक्त्या ही होय ॥४३॥ सत्तेहूनि वेगळे चिदानंद । तरी
 तें असत्यत्वे सिद्ध । असत्याची प्रसिद्ध । प्रतीती नाहीं ॥४४॥ चैतन्या
 वेगळे सदानंद । तरी ते होतील अचिद । अज्ञान ह्मणोनि प्रत्यय शुद्ध ।
 न होआवा त्यांचा ॥४५॥ सच्चित् मित्र आनंदाहुनी । तरी तें दुःखाची
 खाणी । या लागीं सच्चिदानंद तिन्ही । एकरूप ॥४६॥ ऐसा सच्चि-
 दानंद आत्मा । याची घेऊनि श्रौती प्रमा । श्रवण मनन निदिध्यासन
 परमा । साधावें कीं ॥४७॥ सत्तामात्र तें श्रवण । चिन्मात्र तें मनन ।
 आनंदमात्र निदिध्यासन । वा श्रवण मनन निदिध्यासन सच्चिदानंदीं
 ॥४८॥ परि अनुभव आणि श्रुतिबळें । वृत्तीनें बंधत्व घेतलें सषळें ।
 तरी वृत्तीनेची मोकळें । होणे पडे ॥४९॥ या लागीं सच्चिदानंद ।

वृत्तींत गोचर प्रसिद्ध । पृथक्त्वे शुद्ध । करणें पडती ॥५०॥ सूर्याची
 उष्णता सूर्यकांती । घेतां होय पृथक् प्रतीती । तेवी सच्चिदानंद ब्रह्मी
 अपृथक् भसती । परी पृथक्त्व भासती वृत्येति स्मृति असे ॥ ५१ ॥
 आनंदो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति संति धर्माः ॥ ब्रह्मणोऽपृथक्केपि
 पृथगिवावभासत इति ॥ विषय ह्यणजे वेदांत विषयक ब्रह्म. तदनुभव
 म्हणजे चित्. इतर अर्थ स्पष्ट आहे. ओवी ॥ काल्पनिक भेदाभ्युपगमे
 सच्चिदानंद भासती पृथग्धर्मे । तेथ बंधाभाव विशिष्टवृत्यागमे ।
 सत्यता ब्रह्मी ॥ ५२ ॥ तदाकारवृत्यवच्छिन्न । ब्रह्म प्रगटे चेतन ।
 प्रीत्यादिवृत्यवच्छिन्न । आनंद जाण प्रगट तो ॥ ५३ ॥ किंवा व्यंजक
 वृत्यवच्छिन्न ज्ञान । आनंद अनुकूलवृत्यवच्छिन्न । अथवा आणीक
 ही अवभासन । होत असे ॥ ५४ ॥ परोक्षज्ञानें प्रगटे सत्ता । अप-
 रोक्षज्ञानें फळे चित्ता । प्रेमभक्तीनें आनंदवत्ता । अंगी बाणे ॥ ५५ ॥
 आत्माकार मानावी वृत्ती । आणि आनंदावच्छेदक कां न ह्यणावी
 भक्ती । या लागीं अद्वैतीं अनिर्वाच्य भक्ती । ब्रम्हनिष्ठांची ॥ ५६ ॥
 ' तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैती भक्ति आहे । हें अनुभवाचि
 जोगे नोहे । षोलण्या जोगे ' ॥ ५७ ॥ परी हा पृथगिव आनंदभास ।
 न म्हणावा आनंदमय कोश । तेथ परतंत्रता आणि विषयानंदता
 विशेष । येथ ब्रह्मानंद ज्ञानास उपयोगिता ॥ ५८ ॥ तेथ आत्मया
 बंधन । येथ होय मोचन । ही प्रक्रिया अद्वैतकौस्तुभांतून । घेतली
 कांही ॥ ५९ ॥ व्यवस्था आणि भक्ति । ज्ञानेश्वर कृपा संमती कृष्ण
 पत्न्या यथामती । निरूपिली ॥ ६० ॥ एवं उत्तमाधिकारा । हा
 सच्चिदानंदभाव खरा । परी मध्यमाधिकारी दहरा । उपासिती ॥ ६१ ॥
 हृदयाकाशोपहित । चैतन्य दहर बोलत । छांदोग्यकैवल्याद्युपनिषदीं
 यथार्थ । उपासना याची ॥ ६२ ॥ परी सकल जाणता । मनादीक
 तत्त्वतां । जो एकची अखंडता । तलवकार म्हणे ॥ ६३ ॥ त्या
 आत्म्याचें ज्ञान । उत्तम सच्चिदानंदत्वे पूर्ण । चारही महावाक्य याचि
 कारण । उपदेशिती ॥ ६४ ॥ दोहा-श्रुति स्मृति पुराणगत सम्यक्सारो-
 द्धार । करुनी या स्थळीं बोलिला, महावाक्य विचार ॥ ६५ ॥ श्री
 ज्ञानेश्वर चरण कृपें, ब्रम्हज्ञान निधान । नयनीं पहाया अग्नीं मिळो,
 श्रोतृवृंद अवधान ॥२॥ सियाबर रामचंद्रकी जय । उमापत महादेवकी जय ॥

(१२४)

हरिः ॐ तत्सन् श्री ज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्यान्विते नाना
छंदबद्धे छांदोग्य, बृहदारण्यक, कैवल्य, तलवकारादि श्रुति तथा स्मृति
पुराणस्वानुभवादिप्रमाणैः ज्ञानकर्तृतंत्रवस्तुतंत्रतया सच्चिदानंदपदत्रय-
विवरणं नाम षष्ठः समासः ॥

श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजार्पणमस्तु । शुभं भवतु ॥

सप्तमः समासः

श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

चौपाई.

आळंदीपतिपदकमल वारी । कंटककंठपदकमलवारी ।
चरण चारु नव-कवन विकाशी । जें पद कधिहि न कवण विकाशी ॥१॥

दोहा.

सांख्य योग वेदान्तगत ब्रम्हचिंतनोपाय ।

वदूं समुच्चित नमुनि मनीं उमामहेश्वरपाय ॥ १ ॥

ओवी.

बद्धदशेमार्जी तत्वतां । विषयस्फुरणीं चित्सत्ता । विषयसुख
तें तत्वतां । आनंद द्योती ॥ १ ॥ जिज्ञासुदशे आंत येतां । तरी श्रद्धा
उमटे सत्ता । भावनावृत्ती चित्ता । समाधान तत्वतां । आनंद द्योती ॥२॥
आणि मुक्तदशे आंतू । मिथ्याधार सामान्यसत्ता सिद्धांतु । अनुभव
चैतन्य सुखैकांतू । परमानंदप्राप्ती ॥ ३ ॥ एवं सच्चिदानंद । व्याख्यान
बहुविध । तथापि जिज्ञासुदशासिद्ध । निदिध्यासग्राह्य ॥ ४ ॥ तेथ
श्रद्धा सत्ता आश्रवूनी । विषयभाव दूर स्रवूनी । प्रक्रिया श्रेय पावूनी ।
साक्षात्कारी कृतकृत्यता ॥ ५ ॥ तेथ सांख्यशास्त्रें आत्मनिश्चय । योगें
व्यतिरेकानुभव होय । ब्रम्ह सत्य जगन्मिथ्या सोय । वेदान्त सांगे
॥ ६ ॥ तथापि सांख्य-शास्त्र आश्रयितां । तेथ निरूपिली पुरुषबहुता ।
ते देश-परिच्छेद तत्वतां । आत्म्या आणी ॥ ७ ॥ आणि देशपरिच्छेद
जया । अल्पता येत असे तथा । गमनागमन उपाया । कालपरिच्छेद
॥ ८ ॥ स्थिरचि जरी म्हणिजे । तरी आकाश व्याप्य जाणिजे ।

आकाशाविण बहुता सहजे । बुद्धी न घेई ॥ ९ ॥ आणि चैतन्यास
 व्यापणें नभा । तरी जडें व्यापिली चिदभा । व्यापकाहोनी सामर्थ्य
 स्वयंभा । व्याप्या नव्हे ॥ १० ॥ म्हणोनी देशपरिच्छेद घेतां देख ।
 तरी न घडे जडचिद्विवेक । अविवेकें बंधन-दुःख । प्राप्त आहे ॥ ११ ॥
 अथवा आकाशरहित स्थिती । तरी पुरुषास जडता प्राप्ती । कांहीं घेतली
 स्फूर्ती । तरी काल मानावा लागेल ॥ १२ ॥ देशपरिच्छेद कालपरिच्छेद
 तरी सहजे आला वस्तुच्छेद । जेथ परिच्छेद आहे त्रिविध । तें अल्प
 म्हणावे ॥ १३ ॥ जें अल्प तें विनाशी । छांदोग्यश्रुत्युक्ती ऐशी ।
 सनत्कुमार नारदासी । अनुवादले ॥ १४ ॥ ' योवै भूमा तदमृतं । यदल्पं
 तन्मर्त्यं । छांदोग्य अध्याय ९ वा. जें पूर्ण तें नित्य । जें अल्प तें
 अनित्य । देशपरिच्छेदे अनित्य । परमाणु सम जरी घेतां ॥ १५ ॥ तरी
 न्यूनाधिक्य नसावें । सकल समसमान असावें । हेंही जरी स्वीकारावें ।
 तरी समानता कैसी ॥ १६ ॥ समानता बुद्धीनें घेतां । तदा येईल
 सजातीयता । सजातीयाकार बुद्धी होता । तरी अवयविता पावेल ॥ १७ ॥
 अवयवी होतां, होतील विभाग । विभाग होतां, न्यूनाधिक्य चांग ।
 न्यूनाधिकत्वे बलनिर्बल प्रसंग । बलाबले अभिभवे कालावच्छेदू ॥ १८ ॥
 एवं पुरुषासी ये अनित्यता । जन्ममृतानुमानें घेतां । तरी स्वप्नीही
 जन्ममरणावस्था । एकीं पुरुषीं घडो शके ॥ १९ ॥ एवं सांख्यशास्त्र
 अप्रमाण । तथापि पुरुषबहुता वेगळी करून । विवेचावया जड, चित्त-
 घन । सांख्यशास्त्र प्रमाण तें ॥ २० ॥ बद्ध चाळो न शके प्रकृती ।
 मुक्तांची होय निष्कल स्थिती । स्वतंत्र मानतां जड प्रकृती । तरी चेतना-
 वश्यकता नसे ॥ २१ ॥ ज्ञानमात्रची घ्यावें चेतन । क्रियामात्र
 म्हणावे प्रधान । तरी क्रियेसी नियमी कवण । सत्वज्ञान तरी कैसें
 ॥ २२ ॥ पुरुषसंगें सत्वज्ञान । किंवा प्रकृतीत सत्वज्ञानपण । पुरुषसंगें
 म्हणतां तत्वज्ञान । तरी पुरुषांश बिंबन अवश्य लागे ॥ २३ ॥ बिंबे
 तो बद्धांश कीं मुक्तांश । बद्धचि असमर्थ, तंव समर्थ केवीं बद्धांश ।
 बिंबे म्हणावा मुक्तांश । तरी प्रधान-सन्निधता ॥ २४ ॥ प्रधान असतां
 सन्निध । तरी मुक्तही होऊं शकेल बद्ध । प्रधान न बांधी तरी सुबुद्ध ।
 प्रधान कैसें ॥ २५ ॥ माया मिथ्या म्हणोनी बिंबता । शुद्ध सत्वी
 वदणें वेदान्ता । परी अंगीकारोनि प्रकृतिसत्यता । सांख्यशास्त्री बिंबता

केंवीं घडे ॥ २६ ॥ यालागीं पाहिजे ईश्वर । म्हणोनी योगाचार्या
 केला अंगीकार । परी पुरुषबहुत्वादि प्रक्रिया समग्र । सांख्यसम ॥ २७ ॥
 म्हणोनी सांख्यांत जी खंडनीय । ती योगांतही त्याज्य होय । परी
 सांख्यांत जी ग्रहणीय । तेथ योगाचा ईश्वर केंवीं घटे ॥ २८ ॥ ईश्वर
 जड कीं चेतन । जड तंव नाहीं म्हणोन । जड चेतनावीण । तिसरा
 नोहे ॥ २९ ॥ चेतन म्हणावा पुरुषविशेष । तरी प्रकृती लागली इतर
 पुरुषास । आणि तोचि राहिला पुरुष । वेगळा कैसा ॥ ३० ॥ सामर्थ्य
 म्हणावे पूर्ण । तरी इतर चेतनीं कां सामर्थ्य उण । या लागीं पुरुषब-
 हुता आणि ईश्वर भिन्न । हे सांख्य योगांतून त्यागावे ॥ ३१ ॥ तैसी
 त्यागावी प्रकृती-सत्यता । कारण, दोन पदार्थ सत्य होतां । तरी पदा-
 र्थासी व्यापक-सत्ता । कीं पदार्थता कल्पित-सत्ता घडे ॥ ३२ ॥
 पदार्थावरुनी सत्तानुमान । कीं सत्ताज्ञानें पदार्थज्ञान । कीं सत्ता पदार्थ
 अभिन्न । भिन्न अथवा ॥ ३३ ॥ प्रथम पक्ष स्वीकारितां । तरी दोहों-
 हूनि तिसरी होईल सत्ता । आणि सत्ता भिन्न प्रकृती पुरुषां तत्त्वतां ।
 असत्यता प्राप्त ॥ ३४ ॥ द्वितीयपक्ष स्वीकार । करितां, तरी सत्ताचि
 मुख्य निर्द्धार । पदार्थाऽभिन्न सत्ता म्हणतां साचार । तरी दोनपणा
 केवीं घडे ॥ ३५ ॥ अर्ध अर्ध वाटितां सत्ता । तरी दोहोंमध्ये सत्ता
 कीं असत्ता । दोहोंमध्ये म्हणतां सत्ता । तरी तीन सत्ता जाहल्या ॥ ३६ ॥
 दोहोंमध्ये असत्ता म्हणतां । तरी जाहल्या दोन सत्ता । दोहोची
 निश्चायक सत्ता । तिसरी एक ॥ ३७ ॥ तिहींची निश्चायक
 चौथी । एवं प्रसंगें अनवस्थिती । दोनपण न मानतां पुरुष प्रकृती ।
 होतील एक ॥ ३८ ॥ एक जाहालिया पुरुष प्रधान । न संभवे विवेचन ।
 विवेक न होतां बंधन । न सुटे कदा ॥ ३९ ॥ एवं तृतीय पक्ष गेला ।
 चतुर्थ पक्ष स्वीकारिला । तरी द्वितीय खंडनोक्त आला । दोषसमुदाय
 ॥ ४० ॥ म्हणोनी प्रकृतिसत्यता पुरुषबहुता । आणि ईश्वराची भिन्नता
 हे सांख्य योगांतुनी वेगळी काढितां । तरी वेदांती ऐक्य पावती ॥ ४१ ॥
 सांख्य योगांश करितां खंडण । द्वैताचें झालें निराकरण । अल्पज्ञ सर्वज्ञ
 चेतन । राहों न शके म्हणोनी ॥ ४२ ॥ विद्यारण्य मुनीश्वर । एवं
 विध बदले निर्द्धार । “ चित्रदीपक ” ग्रंथी सुंदर । प्रमाण तें
 सांगों ॥ ४३ ॥

आत्मभेदो जगत्सत्यं ईशोऽन्य इति चेत्त्रयम् ।
त्याज्यते तैस्तदा सांख्ययोगवेदान्तसंमतिः ॥१॥

पूर्वाच बोलिला अर्थ । अथवा प्रक्रिया यथार्थ । ऐसैं ही एक परमार्थ ।
देवो शके ॥ ४४ ॥ वेदांतीं पुरुषबहुता द्यावी जीवासी । ईशान्नता
द्यावी मायाचालकासी । औपाधिककल्पन या अपेक्षेसी । अल्पज्ञता
जीवासी सहजची ॥ ४५ ॥ जोंवरी झालें नाहीं ज्ञान । तोंवरी प्रकृतीचें
सत्यपण ! एवं सांख्ययोगार्थ आकर्षोन । वेदांतीं आणोन मेळवावे ॥४६॥
' वैय्यासिकन्यायमालेंत ' । इतिविधची सिद्धांत । जीवेश्वरता व्यव-
स्थित । किंवा संकर ॥ ४७ ॥ यावरी उत्तरश्लोक । तो ऐकोत पुण्य-
श्लोक । जो ' भारतीतीर्थ ' मुखीचा सम्यक । संशयच्छेत्ता ॥ ४८ ॥

श्लोक.

अंशोऽवच्छेद आभास इत्यौपाधिककल्पनैः ।
जीवेशयोर्व्यवस्था स्यात् जीवानां च परस्परम् ॥

एवं जीवेशव्यवस्था । सांख्य, योग वेदांता । संमतिकारक तत्वता ।
जाहाली आहे ॥ ४९ ॥ असो आतां समन्वय । हा श्रवणाचा विषय ।
येथ निदिध्यासनोपाय । बोलिजे मात्र ॥ ५० ॥ चेतनाचें सामान्य
ज्ञान । हें जड, हें चेतन । सांख्यशास्त्रें निर्द्धारोन । घेयावें पै ॥५१॥
जडावरुनी काढावें मन । चेतनावरी ठेवावें नेऊन । ही प्रक्रिया योगां-
तून । आश्रयावी ॥ ५२ ॥ मिथ्या कांहीं नाहीं । चेतन सर्वत्र सर्वा-
ठायीं । एवं भेद टाकूनि लवलाही । निर्भय सुखी वेदांतें व्हावें ॥५३॥
अथवा प्राह्यांशसांख्ये आत्मज्ञान । जडाहूनी आत्मा भिन्न । प्राह्यांश
योगें वैराग्य पूर्ण । जडाहूनी मन काढणें ॥ ५४ ॥ जड नाहीं म्हणोनी
पुन्हा । विषयावरी जावों न द्यावे मना । या उपरमाच्या खुणा । वेदांतें
कळती ॥ ५५ ॥ परी ही प्रक्रिया मध्यम । वेदांतदृष्टीनें पाहतां परम
मन बुद्ध्यादि संभ्रम । जडचि होती ॥ ५६ ॥ मग जडाहूनि जड
काय काढावें । ऐसैं कोणीही न झणावें । अन्वयें पाहतां स्वभावे ।
चेतनही सकळ ॥ ५७ ॥ परंतु हे कासया वाद । जेणें निदिध्यासन
होईल शुद्ध । आत्माकारवृत्ति सिद्ध । राहील ती प्रक्रिया घेयावी ॥५८॥

(१२८)

नानाविध प्रक्रिया । परी उपयोगी पडेल जी जया । ती ती उत्तम
तया । आत्मज्ञानी ॥ ५९ ॥

श्लोक.

यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी साचानवस्थितिः ॥१॥

एवं सुरेश्वराचार्यमत । परी कांहीं स्वारस्य आहे यांत । आत्म-
ज्ञाना प्रक्रिया असती बहुत । ऐसाचि अर्थ केवळ नव्हे ॥ ६० ॥ जिने
जिने होईल आत्मज्ञान । ती ती प्रक्रिया समजोन । आम्हीं वेदांती
करितो ग्रहण । “ सा सैव प्रक्रियेह स्यात् ” वचन या अर्थी ॥ ६१ ॥
‘ एव ’ या शब्दे करोनी पाहातां । स्वमत दुराग्रह न धरितां । आत्म-
ज्ञान प्रयोजन मात्रता । स्वारस्य आहे ॥ ६२ ॥ स्पष्ट इतर शब्दार्थ ।
म्हणोनी हा परमार्थ । जाहाला जो सिद्धार्थ । सांख्य योग वेदांती ॥ ६३ ॥
सद्गुरू वचनीं ठेवोनि विश्वास । एवं सत्ता जाणावी विशेष । एकाग्र
चित्ते अनुभवास । चैतन्य आणावें ॥ ६४ ॥ जड नाही तें मिळवावें
कांहीं । आहे ब्रम्ह तें मिळविलें सर्वही । येणें परमानंदाची ग्वाही ।
प्राप्त होय ॥ ६५ ॥ एवं ही सांख्य योग वेदान्त । होय प्रक्रिया ऐक्य
भरित । कैसाही मुमुक्षु ब्रम्हस्थित । होवावा मग कार्य झालें ॥ ६६ ॥

श्लोक.

आत्मानं विंदते यस्तु सर्वभूतगुहाशयम् ।
श्लोकेन यदि वार्द्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम् ॥१॥

प्रमेय एक बलवंत । तें जाणावया प्रमाण स्थित । बहु प्रमाणापेक्षा
नियमित । नव्हे येथ ॥ ६७ ॥ श्लोक अथवा अर्धश्लोकें । जो आत्म्या
जाणें निकें । सर्व भूतांचिया देखे । अन्तर्यामी ॥ ६८ ॥ सर्व भूतांचें
अंतर । आधेय होय जयावर । आणि सर्वा धरता आधार । तोचि
एक ॥ ६९ ॥ आश्रयाश्रित भिन्न प्रतीति । तयातें आधाराधेय म्हणती ।
समिध्या श्रुताश्रया भिन्नप्रतीति । अधिष्ठान म्हणती तया ॥ ७० ॥ या
लागीं आधाराधेयकल्पना । तरी अभेदू ये द्वैतांगणा । म्हणोनी सर्व-
भूतगुहाधिष्ठाना । आणिजे वस्तू ॥ ७१ ॥ आधारज्ञानें आधेय पृथक्कता ।

अधिष्ठानज्ञानें भ्रमनिवृत्तता । म्हणोनी अधिष्ठान संमत वेदांता । अनुभवे
ही कष्ट न्यूनता दावी ॥ ७२ ॥ आधारबोधक वचन । बोधावया
अर्भकमन । वस्तुतः अधिष्ठान । ब्रम्ह आहे ॥ ७३ ॥ आतांवरी आधा-
राधेय । द्वैतानुसार निरूपिलें होय । ह्मणोनी तें उपेक्षिलें जाय । परी
अद्वैतीं ठाय भिन्नार्थी ॥ ७४ ॥ आत्मयाची सामान्यसत्ता । भ्रांतिका-
लींही स्फुरे तत्वतां । यालागीं ते आधार समस्ता । प्रपंचासी ॥ ७५ ॥
आणि शुद्ध बुद्ध नित्यमुक्त । ऐसें ब्रम्ह जाणता यथार्थ । समूळ प्रपंच
होय निवृत्त । यालागीं विशेषब्रह्म अधिष्ठान ॥ ७६ ॥ एवं संक्षेप
शारीस्कांत । आधाराधिष्ठानभेद किंचित । बोलिलें स्वामी समर्थ ।
सर्वज्ञात्माचार्य ॥ ७७ ॥ आणि गुहाप्रविष्टतासूत्रीं । बोलिली, ते
अधिकारी चित्तपात्रीं । येरव्हीं अधिष्ठानप्रतीति नेत्रीं । श्रोत्रियांचिया
॥ ७८ ॥ ह्मणूनि इतुकेंचि एक शास्त्र । पाठ असावें स्वतंत्र । तरीच
ब्रह्मज्ञानप्रकार । कळों शके, हा नियमू नोहे ॥ ७९ ॥ आपुलें मीपण
बोधावया । किती शब्द येती उपाया । परी उपाधी मात्र बोधावया ।
शब्दजाल ॥ ८० ॥ तेवीं संशय शिष्यचित्तीं । म्हणोनी शाखांच्या
वाढती युक्ती । एरव्हीं श्लोक श्लोकार्थे निश्चिती । कळों शके ॥ ८१ ॥
एवं श्लोक अथवा श्लोकार्थ । पाहोनी जयातें जाहला बोध । त्याचें
शास्त्रप्रयोजन प्रसिद्ध । जाहले क्षीण ॥ ८२ ॥ ऐसें महाभारतीं । समर्थ
व्यासाची उक्ती । निदिध्यासकधी । यावत् ख्याती दर्शविली ॥ ८३ ॥
क्षीण बोलिलें प्रयोजन । तें म्हणावें गौण । मुख्य प्रयोजन क्षीण ।
कदापि नोहे ॥ ८४ ॥ श्लोकार्थः—एतस्य कृतकृत्यत्वाच्छास्त्रमस्मा-
न्निवर्तते । ऐसें गूढार्थदीपिकोपोद्धातीं । बोलिले मधुसूदनसरस्वती ।
आणि श्रीमदाचार्योक्ति । एवंविध ॥ ८५ ॥

श्लोक.

श्लोकार्थेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ।

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥१॥

त्रिकालाबाधित ब्रम्ह निर्मळ । जगन्मिथ्या मृगजळ । अन्य अर्थ
केवळ । स्पष्ट आहे ॥ ८६ ॥ परी श्रवण मनन जयाचें । दृढत्वा आले
साचे । त्यासाठी या वचनत्रयाचें । उपयोगीपण ॥ ८७ ॥ आणि

श्रवणापासोनी जया । करणें आहे उपाया । तेणें श्रुतियुक्ती समन्वया ।
 आश्रयिजे ॥ ८८ ॥ आतां योगशास्त्रांतील । प्रक्रियाभाव बोलिजेल ।
 परी जो उपयोगी पडेल । निदिध्यासनीं येथ ॥ ८९ ॥ ' अविद्यादि
 क्लेश पांच ' । शुक्लाऽशुक्लादि कर्म जाच । विपाक शरीरादि माच ।
 सुखदुःखादि आशय ॥ ९० ॥ याहून वेगळा ईश्वर । आधीं भावावा
 प्रेमभर । आणि माझें ठायीं क्लेशादिक समग्र । काय म्हणोनी ॥ ९१ ॥
 तरी ईश्वरासी नाहीं विषयसंग । आणि मज लागला विषय लाग । तो
 दुःखदायक हें समजोनी विराग । धरावा विषयीं ॥ ९२ ॥ अल्पज्ञता
 होय प्राप्ती । म्हणोनी अलंबुध्या रोधावी प्रमाणवृत्ती । अनुपयोगिता
 घरोनी चित्तीं । विपर्ययवृत्ती रोधावी ॥ ९३ ॥ जे पातंजली अविद्या
 होय । तीच वृत्ति विपर्यय । यथार्थ ज्ञानें करुनि होय । नाश तियेचा
 ॥ ९४ ॥ ते सांख्यातील विवेकज्ञान । घेऊनि विपर्यय मोडावा पूर्ण ।
 अविपर्ययाचें रक्षण । विपर्ययानुपयोगें कीजे ॥ ९५ ॥ उपेक्षा रोधावी
 विकल्पवृत्ति । भावाऽभावपण त्यागोनि निश्चिती । ब्रम्हैकतानस्वीं ' निद्रा'
 वृत्ति । रोधूनि टाकावी ॥ ९६ ॥ विपर्यये दुःखप्राप्ती । म्हणोनी रोधावी
 ती । कल्पितपर्णी संस्कार उरविती । विकल्पवृत्ती रोधावी ॥ ९७ ॥
 अज्ञानस्थित अभावप्रत्यय । तदा न राहे अभ्यास विषय । मन हें
 आत्मीय । होवो न शके ॥ ९८ ॥ धरितां निद्राभाव । तरी जागृतीं ये
 हा अनुभव । बळें दृढ करावा निद्राभाव । तरी जागृतीवीण नोहे ॥ ९९ ॥
 जागृती सुदृतां । तरी निद्रेंत परतंत्रता । म्हणोनी स्वयं समाधी तत्त्वतां ।
 अभ्यासणें जागृतींतुनी ॥ १०० ॥ यालागीं निद्रा ही रोधावी । असंढ
 एक समाधी बोधावी । एक रसज्ञानें निरोधावी । ' स्मृति ' वृत्ति ॥ १ ॥
 कालपरिच्छेद येईल । खिन्नाऽखिन्नता होईल । म्हणोनी स्मृती ही सबल ।
 रोधिली पाहिजे ॥ २ ॥ तरी तदाकारवृत्ति । जी गुणाची राहे निश्चिती ।
 पावोनी सर्वचेतनख्याती । गुणस्थिती ही सोडिजे ॥ ३ ॥ मग क्लेशादि
 रहित ईश्वर । तोचि आपण साचार । स्मृति गेलियामुळें निर्द्वार । काल
 परिच्छेदही गेला ॥ ४ ॥ ' इदानीम् घट ' या प्रतीतीनें । कालासही
 इंद्रियग्राही होणें । लागे, हें केलें बोलणें । वेदान्तपरिभाषाकारें ॥ ५ ॥
 यालागीं काल निवर्ततां । आपुली कालत्रयीं परमानंदता । जीवेश्वर
 वेक्यता । योणें ही होय ॥ ६ ॥ ऐसें ईश्वरप्रणिधान । ' ईश्वर प्रणिधा-

नाद्रा ' या सूत्रें करून । बोलिलें पै संपूर्ण । पतंजली स्वामी ॥ ७ ॥
 स्वप्न तैसैं जग । हें स्वप्नज्ञान अवलंबोनि चांग । निद्रेचें संधिज्ञान हें
 अव्यंग । निद्राज्ञान ॥ ८ ॥ स्वप्नजगत्ज्ञानें तुटे जगत् सत्यबुद्धि । निद्रा
 संधिज्ञानें न पडे अज्ञानावधि । सांपडे तूर्य ब्रम्हसमाधी । आपणवें
 सहज ॥ ९ ॥ ' स्वप्ननिद्राज्ञानावलंबनंवा ' । हें सूत्रही आलें गौरवा ।
 प्रभू श्रीगुरुकृपाठेवा । काय न करी ॥ १० ॥ अथवा जे नामरूप मनीं
 येत । त्यांतील अस्ति, भाति, प्रिय, घेउनी यथार्थ । ऐक्य पावावे
 समाधिगत । संधिगत वा ॥ ११ ॥ बाधाभावविशिष्ट । ते अस्तित्व
 बोलिजे स्पष्ट । ज्ञानवृत्तिविशिष्ट । भातीपण ते ॥ १२ ॥ आणि प्रीति-
 घृत्यवच्छिन्न । आनंदाचें भान । वृत्तिसंधीत तीन । न स्फुरतां
 एक ॥ १३ ॥ वृत्यभाव चित्प्रकाश, समाधी । वृत्तिमध्य चित्प्रकाश
 संधी । ब्रम्हसुखाची सिद्धी । दोन्ही ठायीं ॥ १४ ॥ वृत्ति नामरूपीं
 येतां । तदा ध्यावें सगुण भगवंता । विषयावरी सर्वथा । येवों न द्यावी
 वृत्ति ॥ १५ ॥ भोजनादि समयीं जाण । ऐसैं आचरण राहणें कठिण ।
 परी विषय करितां भगवदर्पण । भक्तीनें तेंही साधे ॥ १६ ॥ एवं
 ' समाधिपाद ' गूढ । रहस्य निरूपिलें उघड । हा समाधी व्हावया
 दृढ । यमाद्यष्टांग ' साधनपादी ' ॥ १७ ॥ एवंविध भगवंत । षष्ठ
 प्रसंगीं वदत । तो श्लोक प्रमाणार्थ । उपेगा ये ॥ १८ ॥

श्लोक.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥१॥

योग साधनेच्छा जया । यमाद्यष्टांगें कारण त्या । आणि योगारूढ
 जाहालिया । समाधीपादोक्त कारण शम ॥ १९ ॥ यम ते मानस धर्म ।
 नियम ते वर्णाश्रमकर्म । आसनें होय इंद्रियदम । प्राणायामें शम मन
 पावे ॥ २० ॥ प्रत्याहार, धारणा, ध्यान । या तिन्हीनें एकाग्र पावे
 मन । एक होतां ध्याता ध्यान । समाधी मिळे ॥ २१ ॥ परी यमापा-
 सुनी प्रत्याहारावरी । कर्माची जाणावी कुमारी । कर्म कारण ह्मणोनी
 मुरारी । बोलिले जे ॥ २२ ॥ धारणेहूनि समाधीपर्यंत । बोलिजे शम
 शब्दार्थ । योगारूढासि उपेगा येत । तोचि एक ॥ २३ ॥ अथवा एक

ईश्वरभक्ती । येणें ही पावे योगस्थिती । श्रीएकनाथोक्ती । भागवती
 ऐसी ॥ २४ ॥ “योगी इंद्रियें कोंडिती । ते कोंडितांचि कष्टी होती ।
 भक्त भगवंतीं अर्पिती । तेणें ते होती नित्यमुक्त ” ॥ २५ ॥ श्रीहरीचें
 कृपेंकरून । समाधी अनायासें साधे पूर्ण । येन्हवीं नामा जन्म करितां
 साधन । कष्ट मात्र फुकाचे ॥ २६ ॥ शिवस्मरणें वैराग्यप्राप्ती । विष्णु-
 स्मरणें आत्मप्रीति । किंवा शिवस्मरणें दुःखनिवृत्ति । अखंड-नृप्ती हरि
 स्मरणें ॥ २७ ॥ श्रीहरीवांचून शिवस्मरण । करितां रसास्वाद विघ्न ।
 आणि शिवावांचून विष्णुस्मरण । करितां तमोगुण विघ्न करी ॥ २८ ॥
 यालागीं रमापती आणि उमापती । सप्रेम ऐक्यत्वे भजावे चित्ती ।
 सहज ब्रह्माकारवृत्ती । होवो लागती तेधवां ॥ २९ ॥ एवंविध साधन-
 पाद । परी गोरक्ष-शतकीं भेद । दुसराही एक प्रसिद्ध । बोलिला
 आहे ॥ ३० ॥

श्लोक.

आसनेन रुजो हन्ति प्राणायामेन पातकं ।

विकारं मानसं योगी प्रत्याहारेण मुंचति ॥ १ ॥

धारणाभिर्मेतोर्ध्वैर्यम ध्यानाच्चैतन्यमद्भुतम् ।

समाधौ मोक्षमामोति त्यक्त्वा कर्म शुभाऽशुभं ॥ २ ॥

सरळ आणि स्थिर । ऐसें होतां शरीर । तदा स्वच्छ वाहे
 रुधिर । नाडियांतुनी ॥ ३१ ॥ वीर्यही ठायींच्या ठायीं राहे । येणे
 रोगांचे बीज मोडोनि जाय । मग जे जे इंद्रियें केली लवलाहे । कर्मे
 कांहीं ॥ ३२ ॥ प्राणायाम करितां । तरी नाडीसी येत शुद्धता । आणि
 शरीरासीही तत्वतां । होती कष्ट ॥ ३३ ॥ शरीरासी कष्टप्राप्ती । आणि
 भगवत्प्राप्तीची इच्छा चित्ती । ह्मणोनी दुष्कर्मे जळती । प्राणायामें
 ॥ ३४ ॥ भगवदिच्छेवीण । करितां प्राणसंयमन । तरी ते जलगामि-
 यासमान । व्यर्थ होय ॥ ३५ ॥ शुद्ध आणि अशुद्ध । ऐसें मन द्विविध ।
 अमृतविंदूपनिषद । एवं सांगे ॥ ३६ ॥ नानाकामसंकल्प मन । ते
 अशुद्ध ह्मणार्हे मन । प्रत्याहारें करून । नाश होय त्याचा ॥ ३७ ॥
 शुद्ध मनाची दुर्बलता । धारणेनें नाशे तत्वतां । जेवीं निर्देष्टूनि पुरुष
 उठवां । तेवीं दुर्बलता शुद्धमना ॥ ३८ ॥ अशुद्ध मनाच्या हातीं नाश

बहु दिवस शुद्धमनोवृत्ती होती । अशुद्धमन मेलियावरी, ती । निमिष-
 मात्र पावे दुर्बलता ॥ ३९ ॥ ती दुर्बलता जावयासाठी । धारणेची
 पाहिजे पुष्टी । सर्वभूतीं चैतन्य परिपाटी । ध्यानें शेषटीं हें मिळें
 ॥ ४० ॥ निर्गुण ध्यान करितां । तरी चैतन्य कळे तत्त्वतां । आणि
 सगुण ध्यान करितां । चैतन्य, आनंद दोन्ही कळती ॥ ४१ ॥ भक्तीनें
 मीपण होय क्षीण । अहंकार होय लीन । आणि सुषुप्ती सारखें अज्ञान ।
 तेही न राहे ॥ ४२ ॥ तेथ ध्याता आणि ध्येय । या दोहींची ऐक्यता
 होय । समाधी सुखाची सोय । योगीही ह्मणती ॥ ४३ ॥ ह्मणोनी जो
 योगारुरुक्षू । तो यमादि करावया पाहिजे दक्षू । आणि योगारूढ
 झालिया मुमुक्षू । ब्रह्मदिदक्षू शमादिकीं ॥ ४४ ॥ ते हे साधनपाद
 आणि समाधिपाद । भगद्वाक्य प्रबोध । घेउनी तात्पर्य विशद । बोलिले
 कीरू ॥ ४५ ॥ समाधिपाद आधीं, मग साधनपाद । हा योगशास्त्र
 क्रम सिद्ध । आधीं साधन निरूपण, मग समाधी बोध । हा क्रम गीता
 श्लोकीचा ॥ ४६ ॥ परी पाठक्रमाहून । अर्थक्रम बलवान । या लागीं
 गीताश्लोक प्रमाण । विशेष आहे ॥ ४७ ॥ परी हा गीताश्लोक परमसूत्र ।
 याचें विवरण ' योगसूत्र ' । ' योगभाष्यादि ' पवित्र । ' सूत्रविवरण '
 पुन्हा ॥ ४८ ॥ ह्मणोनी अभ्यास करणें जेव्हां । गीताश्लोक वत्साधन
 आधीं करणें तेव्हां । आणि योग-शास्त्र जाणणें जेव्हां । समाधीपाद
 तेव्हां आधीं पाहणें ॥ ४९ ॥ समाधीपादावरून । जो समाधी साधूं
 शके आपण । त्या साठीं नाहीं निरूपण । साधनादींचे ॥ ५० ॥
 ' विभूती ' पादांत सिद्धिप्रकार । तो वर्जीवा समग्र । ' कैवल्य '
 पादांतील मोक्षसार । मिळेल तदा ॥ ५१ ॥ ' यमाद्यष्टांग ' निरूपण
 रीति । ते बोलिले ' योगप्रभाव ' ग्रंथीं । योगशास्त्र जितुके मिळे
 वेदांतीं । तितुकें येथ बोलिलें ॥ ५२ ॥ सांख्याचाही उपयोगी अंश ।
 येथचि बोलिला निःशेष । सांख्य, योग, वेदान्तास । समन्वयही दाख-
 विला ॥ ५३ ॥ डोळे दाबोनि रंगादि पाहाणें । किंवा श्वास नादादि
 लक्षणें । इत्यादि चित्तैकाग्र्यकारणें । विभाग करणें । कांहीं तरी ॥
 ॥ ५४ ॥ परी मंत्र, योग, चक्र, आणि हठ, नाद, लय । हें या
 ' कांहीं तरींत ' घेवो नये । उपयोगी नाहींत ह्मणोनी ' वैशेषिक
 न्याय ' । ' पूर्व मीमांसादि ' उपाय वाळिले ॥ ५५ ॥ परी पूर्वमीमां-

सेतील कृती । आणि योगांतील विरक्ती । दोन्ही मिळवितां एके पांती ।
निष्काम कर्म हातीं मिळे ॥ ५६ ॥ न्याय वैशेषिकीं ईश्वरानुमान । तें
दृढ करी उपासन । सांख्य योग वेदान्तोपयोग पूर्ण । बोलिलाची
आहे ॥ ५७ ॥ दुःखध्वंस मुक्ती । ऐसें न्याय वैशेषिक ह्मणती । दुःखा-
त्यंताभाव मुक्ती । वेदान्त ह्मणे ॥ ५८ ॥ एवं ग्राह्यांश घेवोनी । सार-
ग्राहीदृष्टीपणीं । वृत्ती ब्रह्माकार करोनी । मिळवावें सुख ॥ ५९ ॥
ज्ञान, भक्ती, योग सौख्यदात्री । ज्ञानेश्वर माउली जगद्धात्री । मन
ठेवुनी तत्कृपापात्रीं । पाय सुधीक्षेत्रीं पूजिलें ॥ ६० ॥

दोहा.

श्रीज्ञानेश्वर कृपामय, भवभयहारक मूर्ति ।

प्रेमें नमूं साष्टांगमति, निगम गाति यत्कीर्ति ॥१॥

हरिः ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे नानाछन्दबद्धे सांख्य,
योग, वेदान्तसमन्वयपूर्वक, योगवेदान्तमेलनोपयोगी बहुविधयोगप्रक्रि-
यानिरूपणेन सांख्ययोगयोर्वेदान्तगतफल निरूपणं नाम सप्तमः समासः ।

हरिः ॐ तत्सत् श्रीज्ञानेश्वरार्पणमस्तु । शुभं भवतु ।

श्रीमत्सद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ.

अष्टमः समासः

फुलाब्जवृत्तम् (वंगदेशीय पायरवृत्ताधारेण)

श्रीज्ञानेश्वर पाउली मन सदा वसे ।

केव्हां मा भववारिधी न नयनीं दिसे ।

भेदाभाव समस्त होउनि परैक्यता ।

भक्त्या दृष्टसुखस्थितौ सहजमुक्तता ॥१॥

चौपाई.

निगमगानधर जाणुनि सारे । झाला जरि मुक्तहि तो वारे ।

दृष्टसुखार्थ तरी हरिभक्ती । करुनि साधिजे जीवत मुक्ती ॥ २ ॥

अध्यासः

त्रिविध ती भक्ती बोलिली संतांनी ।

(१३५)

कर्म-मिश्र आणि शुद्धा दूजी ॥ १ ॥
तिसरी ती भक्ती ज्ञानमिश्रा जाण ।
ज्ञानासह पूर्ण सत्ता तीची ॥ २ ॥
सहजाचि प्रभा तयांत लहरी ।
उल्हासाची परी स्वाभावीक ॥ ३ ॥
तेवीं आत्मप्रीती सहज उल्हासू ।
सगुण सौरसू भक्ती ते कीं ॥ ४ ॥
ज्ञानेश्वर प्रभू करुणें कळत ।
ज्ञानें ऊजळत चित्त जेव्हां ॥ ५ ॥

दोहा.

दृढ अपरोक्ष ज्ञान जरी, तरि मृति मुक्ति विलास ।
यास्तव दृष्टसुखार्थ ही, करुणें पुनरभ्यास ॥

दोहा.

मनोनाश, वासनाक्षयो, रक्षण तत्त्वज्ञान ।
ज्ञानियास कर्तव्यता वदले मुनि सज्ञान ॥
(मुनी क्षणजे विद्यारण्यस्वामी.)

गद्य.

यद्यपि ज्ञानानंतर प्रारब्धनिवृत्तीवांचून अन्य कोणतीही अपेक्षा
उरत नाही; निमूटपणें प्रारब्धक्षयाची वाट पहात बसून कर्तव्यता
शून्य रहावें, असें अद्वैत सिद्धींत मधुसूदन स्वामी बोलिले, तें सत्य
आहे, तथापि ज्ञानानंतर ममतारूपदुःखनिवृत्ति होऊन अहंत्तरूप दुःख
भोगावें लागते, असें वामनपंडित क्षणतात, तेही अन्यथा नाही. परंतु
योगवासिष्ठांत वसिष्ठ क्षणतात:—

श्लोक.

तत्त्वज्ञानं मनोनाशो वासनाक्षय इत्यपि ।
एकत्र त्रितयाऽभ्यासाज्जीवन्मुक्तिर्दृढा भवेत् ॥
या प्रमाणें तत्त्वज्ञान, मनोनाश आणि वासनाक्षय यांचा एक
कालीं अभ्यास सांगितला आहे; त्यावांचून जीवन्मुक्ति होत नाही.
पुन्हां त्याच ग्रंथांत विश्वामित्रानें वसिष्ठाला रामाविषयी प्रशंसा करितां-
चा झटलें आहे:—

स्वात्मतत्त्वाभिगमनं प्रायशो भवति नृणाम् ।

मुने विषयवैस्स्यं कदर्थोदुपजायते ॥

विश्वामित्र ह्मणतात, हे वसिष्ठ मुने ! आत्मज्ञान एकवेळचे सहज होऊं शकेल, परंतु विषयांपासून चित्त निघणें कठीण आहे. श्रवणादिकेकरून अपरोक्षज्ञान झालें तथापि विरक्त्याद्यभ्यास ज्ञानानंतर ही करावा, हा या श्लोकाचा अभिप्राय आहे. साधनचतुष्टयसंपन्न मुमुक्षूला तर तो सहज सिद्धच असतो. परंतु साधनचतुष्टयसंपन्न न होऊन ज्याला आकाशफलपातवत् महावाक्यार्थ समजला, त्यानें ज्ञानानंतर विरक्त्याद्यभास स्वतंत्र करावा. हें निरूपण सोपानसिद्धींत स्पष्ट केलें आहे. व जीवन्मुक्तिविवेकांत स्वामी विद्यारण्यांनींही चांगलें प्रतिपादन केलें आहे; आणि विरक्ती, उपरती असल्यावांचून दृष्टदुःखनाश होत नाही, असें चित्रदीपांत प्रकारांतरानें सांगितलें आहे. ह्मणून अद्वैत सिद्धींतील वचन विदेहमुक्तिअभिलाषपर आहे. अन्यथा अद्वैतसिद्धिकारांच्या भक्तिरसायन, गूढार्थदीपिकादिग्रंथस्थ भक्तिप्रतिपादकवाक्यांशीं विरोध येतो. सारांश दृष्टदुःखनिवृत्ति, ज्ञानानंतर अपेक्षित आहे. दृष्टसुखप्राप्ती तर अपेक्षित नाही. कारण कीं दृष्टसुख तर विषयजन्य आहे, त्याचा ब्रह्मनिष्ठाचेठायीं विरक्ति अभ्यास वचनानें निषेध प्राप्त होतो, हें यद्यपि सत्य आहे, तथापि विरक्त्युपरत्याद्यभ्यासानें दृष्टदुःखनिवृत्ति होते. परंतु भगवद्भक्तीनें विरक्त्युपरत्याद्यभ्यास साधून दृष्टदुःखनिवृत्ति आणि दृष्टपरमानंदप्राप्ती होते. मनु भक्तांच्या प्रारब्धाचा भोगावांचून नाश होतो कीं काय ? तर नाही, असेंच आमचें उत्तर आहे. परंतु अभिभव मात्र होतो. अद्वैतकौस्तुभकासंनींही जीवन्मुक्तीच्या अभ्यासानें प्रारब्धाचा अभिभवच मानला आहे. त्या प्रारब्धाभिभवानें दुःखमात्र भासत नाही. ही केवळ ज्ञानानंतर भक्ति करणारांचीच गोष्ट झाली, परंतु जन्मीचे प्रथमपासूनच मुक्ति अवस्थेपर्यंत जे भक्त असतात, त्यांचें दुःखरूप प्रारब्धच नसतें, हें मधुसूदनस्वामींनीं गूढार्थदीपिकेंत सांगितलें आहे. अस्तु. या ठिकाणीं दृष्टपरमानंद ह्मणजे विषयसुख नव्हे. कारण विषयसुखाचे ठिकाणीं जरी दृष्टता आहे, तरी व्यभिचारित्वामुळे त्यांचें ठिकाणीं परमानंदता नाही. आणि अनध्यस्त-विवर्ताच्या नित्यत्वामुळेच भक्त्यानंदाचें ठिकाणीं अव्यभिचारित्व आहे,

ह्मणून तिचेठिकाणीं दृष्टपरमानंदता आहे. अन्वयानें सगुणभक्ती आत्मप्रीतीचा उल्हास होय, हें पूर्वीच सांगितलें आहे. आणि ' अव्यभिचारेण भक्तियोगेन ' हें भगवंताचें वचनही याला प्रमाण आहे. भगवद्भक्तीनें दृष्टपरमानंदप्राप्ती मधुसूदनस्वामींनी भक्तिरसायनांत सांगितली आहे. ते म्हणतात,

“ भगवान् परमानंदस्वरूपः स्वयमेव हि ।

मनोगतस्तदाकारः किमन्यदवशिष्यते ” ॥

येथें ' आकार ' शब्दावरून सगुण परमात्माच घेतला आहे. परंतु तो मायागुणांनीं रहित असा समजावा. “ किमन्यदवशिष्यते ” या वाक्यावरून त्याला ज्ञान मिळविणें ही शेष रहात नाही, असा अभिप्राय निघत असल्यामुळें, ज्ञानानंतर ही सगुणभक्ती सांगितली आहे; आणि तिच्या योगानें परमानंदप्राप्ती ' भगवान् परमानंदः ' “ मनोगत ” इत्यादि शब्दांनीं दर्शविली आहे. हरीच्या गुणाविषयीं वर्णन करतांना, श्रीमद्भागवतांत “ निवृत्ततर्पणगीयमानात् ” असें परीक्षितीनें म्हटलें आहे. आणि “ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रथाअप्युरु-क्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ” ॥ या प्रमाणें शुकाचार्यानें ही म्हटलें आहे. परीक्षिती शिष्य आणि श्रीशुकाचार्य गुरू या दोघांचाही अभिप्राय एकच पडल्यामुळें, आणि भागवत हें शास्त्र असल्यामुळें, भागवतांत शास्त्रप्रतीतीनें, शुकवाक्यावरून गुरूप्रतीतीनें, आणि परीक्षितीच्या आत्मप्रतीतीनें, ज्ञानानंतर भक्तिदार्ढ्य सिद्ध आहे. याला श्रुती भगवती ही संमती देते. “ यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षवो ब्रम्हवादिनश्च. ” ब्रह्मवादीही नमस्कार करितात, यावरून ज्ञानानंतरच भक्तीची सिद्धी होते. या प्रमाणें सौषुप्तश्रुती आहे. तशी जागृत श्रुतीही आहे.

“ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ”

योगनिद्रेंत वेद निश्वास असल्यामुळें त्याला सौषुप्त श्रुती म्हटलें आहे. आणि गीता प्रत्यक्ष सांगितल्यामुळें तिला जागृत श्रुती म्हटलें आहे. गीतेची प्रशंसा करितांना ज्ञानेश्वर महाराजांनींही असेंच म्हटलें आहे.

एवं वेदाचें मूळ सूत्र । सर्वाधिकारैक पवित्र । श्रीकृष्णें गीताशास्त्र ।
प्रकट केलें ॥ १ ॥ येथ गीता मूळ वेदां । ऐसें केवि पां आलें बोधा ।
हें ह्मणाल तरी प्रसिद्धा । उपपत्ति सांगों ॥ २ ॥ तरी जयाच्या निःश्वासी ।
जन्म जालें वेदराशी । तो सत्यप्रतिज्ञ पैजेसि । बोलिला स्वमुखें ॥ ३ ॥

तात्पर्य, ज्ञानानंतर, भक्ती दृष्टदुःखनिवृत्ति आणि दृष्टपरमानंद
प्राप्तिदात्री आहे. ही भक्ति ज्याचे ठिकाणीं जितकी असेल, तितकीच
त्याचे ठिकाणीं दृष्टपरमानंदप्राप्ती आहे. अद्वैतकौस्तुभांतही ज्ञानानंतर
मनोनाशाद्यभ्यासाच्या तारतम्यामुळे, जीवन्मुक्तीच्या दृष्टसुखाविषयीं
तरतमभाव बोलिला आहे. “ दृष्टसुखं तु तारतम्येन भवति ” अद्वैत
कौस्तुभ व अन्यग्रंथांतही असेंच म्हटलें आहे. तत्र

श्लोक.

तारतम्येन सर्वेषाम् चतुर्णां सुखमुत्तमम् ।

तुल्या चतुर्णां मुक्तिः सा दृष्टसौख्यं विशिष्यते ॥

चतुर्णां ह्मणजे ब्रह्मवित्, ब्रह्मविद्वर, ब्रह्मविद्वरीयान्, आणि
ब्रह्मविद्वरिष्ट यांचीं लक्षणे पुढें येतील.

अद्वैतसिद्धींत जो मुक्तौ तारतम्य-भंग सांगितला, तो विदेहमु-
क्तीविषयीं जाणावा. या स्थानीं हें रहस्य आहे. ज्ञानानंतर मनोनाशा-
द्यभ्यासाचें केवळ दृष्टदुःखनिवृत्ति जसें फल आहे, तसें तें भगवद्भक्तीचें
फल नाही. तर दृष्टदुःखनिवृत्ति आणि दृष्टपरमानंदप्राप्ति भक्तीचें
स्वरूपच आहे; ह्मणून भक्तीच फलरूपिणी आहे. असें ‘ स्वयं फलरूप-
तेति ब्रह्मकुमारः ’ या सूत्रानें श्रीनारदस्वामींनीं प्रतिपादन केलें. आणि

जीवन्मुक्तिदशायान्तु न भक्तेः फलकल्पना ।

अद्वैष्टत्वादिवत्तेषां स्वभावो भजनं हरेः ॥

अद्वैष्टत्वादिगुणवत् जीवन्मुक्तांचे ठिकाणीं भक्ती रहाते, असें
सांगून मधुसूदनांनीं ही भक्तिफलपार्थक्याचा निषेध केला.

भक्तीचे ‘ ज्ञानमिश्रा ’ हें विशेषण अद्वैतज्ञान आणि माहात्म्य-
ज्ञान दाखविण्यासाठीं आहे. “ तत्रापि न माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादः ”
ह्या सूत्रानें भक्तांनां माहात्म्यज्ञानाचा स्वीकार नारदस्वामींनीं केला
आहे. ज्ञानानंतर जी ही भक्ती सांगितली, ती साकारपरमेश्वराविषयीं

मात्र समजावी. कारण निराकारोपासनेचा अभ्यास करतांना अत्यंत क्लेश आहेत असें भगवंताचें वचन आहे द्वाणून. तद्यथा.

“ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ताहि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ”

आतां तो साकार परमात्मा प्रतिबिंबाकृति नसून बिंबरूप परमेश्वराचा किंवा ब्रह्माचाच कनकालंकारादिवत् अनध्यस्त-विवर्त आहे. “ अभि-
जसत्याऽपररूपत्वे सति भेदाभानपूर्वकमधिष्ठानज्ञानानावरकत्वे सतिच प्रीतिमात्रत्वादधिष्ठानज्ञानाऽनिवर्त्यमनध्यस्तविवर्तलक्षणम्. ” हें अनध्य-
स्तविवर्ताचें लक्षण होय. आणि “ अपररूपत्वे सति भेदाभानपूर्वकम-
धिष्ठानज्ञानावरकत्वे सतिच अधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यमध्यस्तविवर्तत्वम्, ” हें
अध्यस्तविवर्ताचें लक्षण होय. ह्यांतून अनध्यस्तविवर्तसंबंधी निरूपण
भक्तिपदतीर्थामृतादि अनेकस्थानीं पहावे. हा अनध्यस्तविवर्त ब्रह्माचा
किंवा बिंबभूत परमेश्वराचाच आहे; प्रतिबिंबाचा किंवा मायेचा नाही.
बिंबभूत परमेश्वराला किंवा ब्रह्मालाच ‘ ईश्वर ’ आणि अविद्योपाधिक
अध्यस्ताला किंवा प्रतिबिंबाला ‘ जीव, ’ दृष्टिसृष्टिवादी द्वाणतात,
असें मधुसूदनस्वामींनीं सिद्धान्तबिंदूंत दर्शविलें आहे. या स्थानीं
आणखी हें रहस्य आहे कीं, बिंबभूत ईश्वर, हे साकार भगवच्छरीर
मानलें तर तें ब्रह्माचा अनध्यस्तविवर्त आहे. आणि ब्रह्म व तें भिन्न
नाहीं. येणें करून जीवपक्ष ही व्यावृत्त होतो. अतो सा भगवद्भक्तीच
ज्ञानानंतर अपेक्षित आहे, हें सिद्ध झालें. या विषयीं श्रुतिसंमतीही
सांपडते.

“ आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ” ह्या
श्रुतीचा अर्थ अद्वैतकौस्तुभांत एवंविध केला आहे. “ तत्त्वमसि ”
महावाक्याच्या विचारानें “ अहंब्रह्मास्मि ” अशा प्रकारची ज्याची
दृढ अपरोक्षज्ञानमय वृत्ति झाली, तो आत्मक्रीड म्हणावा. कारण
तो नेहमीं आत्म्याचें ठायींच रमत असतो. दृढ अपरोक्षज्ञान झाल्यावर-
ही बाधितानुवृत्तीनें जो विजातीय प्रपंच भासतो, तत्तिरस्कारपूर्वक दृढ
अपरोक्षानंदाचें रक्षण करणारा आत्मरति म्हणावा. क्रिया म्हणजे
ब्रह्मज्ञान. ह्याच्या योगानेंच ब्रह्मात्म्यैक्यसमाधी दृढ होतो. या
श्रुतीचाच अर्थ वासिष्ठाचार्यांनीं ज्ञानभूमिकासमक वर्णन करितांना

चवथ्या भूमिकेपासून सातव्या भूमिकेपर्यंत दर्शविला आहे. प्रथम शुभेच्छादि तीन साधन भूमिका सांगून, पुढे सत्त्वापत्यादि चार फल भूमिका सांगितल्या आहेत. सत्त्व ह्याणजे ब्रह्म; त्याची ज्या भूमिकेवर आपत्ति होते, ती सत्त्वापत्ति ह्याणावी. म्हणजे पूर्वपरोक्षत्वेकरून जे ज्ञात ब्रह्म, ते या भूमिकेवर अपरोक्ष होतें. ह्यालाच ब्रह्मविन् ह्याणतात. आणि ह्या चार भूमिकांच्या अभ्यासाने, अविद्या आणि तिचे कार्य जो संसार, त्याचे ठिकाणीं आसत्ती रहात नाही—म्हणजे विजातीय वृत्तीचा तिरस्कार होतो. हिलाच असंसात्ति म्हणतात. इच्यावर जो आरूढ, तो ब्रह्मविद्वर ह्मटला जातो. ब्रह्माच्या ध्यानानेच जेव्हां इतर कोणताही पदार्थ दिसत नाही, तेव्हां साधक पदार्थाभाविनीनामक सहाव्या भूमिकेवर आरूढ झाला म्हणून समजावे. अत्रारूढालाच ब्रह्मविद्वरी-यान् अशी संज्ञा आहे. ह्या भूमिकेवर साधक स्वतःच्या इच्छेने व्युत्थितचित्त होत नाही, किंतु दुसऱ्याच्या इच्छेने होतो. आणि ब्रह्म ध्यानानेच म्हणत्यागरहित एकरसवृत्तिनेच स्वभावनिष्ठसमाधिमान् जेव्हां साधक होतो, तेव्हां तो पूर्ण सातव्या तुर्यगा नामक भूमिकेवर आरूढ झाला ह्याणून समजावे. ह्यालाच ब्रह्मविद्वरिष्ठ ही संज्ञा आहे. भगवान् वसिष्ठ ह्याणतात, सातव्या भूमिकेवर जो गेला आहे, तोच जीवन्मुक्त ह्याणावा. कारण त्याला सुखदुःख बाधा करित नाहीत. तो आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या इच्छेने व्युत्थान ही पावत नाही, असे अद्वैतकौस्तुभकार ह्याणतात. परंतु सातव्या भूमिकेवर गेलेला ही पुरुष लोकीं विचरतो, असे वसिष्ठाने ह्मटले आहे, ह्याणून तेच अधिक प्रमाण आहे. तरी, अद्वैतकौस्तुभकारांचे ह्याणणे समाधीविषयी आणि वसिष्ठाचार्यांचे ह्याणणे संधी विषयी लाविले असतां विरोध येत नाही. भक्तांची दशा वसिष्ठवाक्याप्रमाणेच असते. या प्रमाणे या श्रुतीचा अर्थ सांगितला. श्रुतीत जे ब्रह्मध्यान सांगितले आहे, ते सगुणध्यानच असले पाहिजे. कारण, निर्गुणध्यान करणाऱ्याला साधकदशेतच अतिशय क्लेश सांगितले आहेत. आणि सिद्धदशेत तर त्याला निर्गुण ब्रह्माचे ज्ञान होऊन गेले असतें. शिवाय, सिद्धदशेत निर्गुण ब्रह्म ध्यानाच्या क्लेशपेक्षां प्रारब्ध कर्म भोगण्याचे क्लेश, कमी आहेत, ते अनुभवाने ही सिद्ध असल्यामुळे, श्रुतीने सगुण ध्यानच सांगितले

असलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें ब्रह्मवेत्ता झाल्यावर ही असंसक्त्यादि तीन भूमिका अभ्यसनीय आहेत, त्याप्रमाणेंच “ तस्यैवाऽहं ” “ ममैवासौ ” “ स एवाहं ” इति त्रिधा, या वाक्यांत सांगितलेली तीन प्रकारची भक्तीही आवश्यक आहे. कारण, हें वाक्य मधुसूदनस्वामींनी “ सर्व धर्मान्परित्यज्य ” या श्लोकाच्या टीकेत ज्ञानी भक्तांविषयीच बोलिले आहे. आणि भक्तियोगानेंच समाधी होतो असें घेरंडाचार्य ही ह्मणतात. ज्ञानानंतर ही असंप्रज्ञात समाधी करावा, असें योग वार्तिक काराचें मत आहे. तो समाधी भक्तियोगानेंच साधत असल्यामुळे भगवदेकनिष्ठानां भक्तीतरापेक्षा नाही. तृप्तिदीप आणि विद्यानंद ग्रंथांत ज्याला विक्षेप होत असतील त्यांनी समाधी करावा. मी समाधी कशाला करूं असा मुक्तवृत्त्यभिप्राय सांगितला, तो विवेक दर्शेतील निरंकुशा तृप्तिविषयी समजावा. कारण विवेकी आणि योगी यांचा आपआपल्या दर्शेत समाधीच असतो, असें आत्मानंद ग्रंथांत सांगितले आहे. तात्पर्य, व्युत्थान-दशा-विनिवारणार्थ जीवन्मुक्ती अभ्यास करणे आवश्यक आहे, असें तृप्तिदीपादि-ग्रंथकारांनीच स्वकृत जीवन्मुक्ति विवेकांत ह्मणून ठेविले आहे. तो जीवन्मुक्ति अभ्यास भक्तीनें सहज साधतो; आणि स्वामी विद्यारण्यांनी सांगितलेल्या विरक्ति उपरती, भक्तांच्या आंगीं सहजच येतात. या विषयी विख्यात भक्त भगवद्धिभूती श्रीतुकाराम महाराज ह्मणतात:—

अभंग-विषयीं विसर पडला निःशेष । अंगीं ब्रह्मरस ठसावला ॥१॥
माझी मज झाली अनावर वाचा । छंद या नामाचा घेतलासे ॥२॥
लाभाचिया सोसें पुढें चाले मना । धनाचा कृपणा लोभ जैसा ॥३॥
तुका ह्मणे गंगा सागरसंगसीं । अवघ्या झाल्या ऊर्मी एकमय ॥४॥

या प्रमाणें भक्तीनेंच व्यतिरेकरूप पांचवी सहावी भूमिका साधत असून सातवी जी अन्वयरूप भूमिका तीही भक्तीनेंच साधते, हें तुकाराम महाराजांचे वाक्यावरून सिद्ध होते.

अभंग. भक्त ऐसे जाणा जे बेही उदास । गेले आशा पाश निवारुनी ॥ १ ॥
विषय तो त्यांचा झाला नारायण । नावडे धनाजम मातापिता ॥ २ ॥
निर्वाणी गोविंद असे मार्गे पुढें । कांहींच सांकडे पडो नैदी ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे सत्य कर्मा व्हावे साह्य । घातलीया भय नरका जाणे ॥ ४ ॥

ह्मणजे अन्वयब्रह्मरूपानेंच विश्व हें सगुण भगवताचें स्वरूप आहे असा त्यांचा अनुभव असतो, हें पहिल्या वाक्याने सांगून, विषय त्यांनां सगुणरूपावांचून विषयरूपानें दिसत नाहीत; हें “ नावडे धन जन ” इत्यादि शब्दांनीं सांगितलें आहे. अशा प्रकारची अद्वैतभक्ती क्रियारहित, अकृत्रिम श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनींही अमृतानुभव आणि ज्ञानेश्वरीत दर्शविली आहे.

ओवी.

कोणी एक अकृत्रिम । भक्तीचें हें वर्म ॥

योगज्ञानादिविश्राम । भूमिका हे ॥ १ ॥

अमृतानुभव अ० ९

तैसी क्रिया कीर न साहे । परी अद्वैती भक्ती आहे ॥

हें अनुभवाचि जोगे नोहे । बोलण्या जोगे ॥ १ ॥

ज्ञानेश्वरी अ० १८.

या प्रमाणें ज्ञानेश्वर महाराजांनींही जीवन्मुक्तीत अद्वैतभक्ती सांगून, विदेहमुक्तीतही राहते, परंतु अनुभवावांचून बोलतां येत नाही, असें अभिप्रायानें दर्शविलें आहे. कारण ज्ञानेश्वरीतच अर्जुनाचें म्हणणें एका ओवीत असें दाखविलें आहे कीं—

ओवी.

आम्हां भोग मोक्षाचिये ठायीं । श्रीमूर्तीवांचूनि नाहीं ॥

म्हणूनि तैसाचि साकार होई । हे उपसंहारी आतां ॥ १ ॥

ज्ञानेश्वरी, अ० ११.

यांत भोग म्हणजे जीवन्मुक्तिस्थच समजावा. सांसारिक भोग समजू नये. कारण सांसारिक भोग सर्व जीवांनां आहेत. तसी श्रीमूर्ती सर्व जीवांनां सुलभ नाही. म्हणून भोग म्हणजे जीवन्मुक्ती व मोक्ष म्हणजे विदेहमुक्ती असा अर्थ करावा. पण विदेहमुक्तीचा अनुभव वाणीचा विषय नसल्यामुळे, तेथें भक्ती अनुभवायोग्यच राहते, असें श्रीमत्सद्गुरू ज्ञानेश्वर महाराजांचे ह्मणणें यथार्थ आहे. आतां कोणी म्हणेल कीं विदेहमुक्तीत भक्ती राहणें शक्यच नाही, तर त्याला आधी

असें विचारतो कीं असें जें तुला वाटलें तें जीवन्मुक्ति दर्शेत वाटलें, कीं विदेहमुक्तींत वाटलें ? कीं वद्धदर्शेत वाटलें ? पहिल्या पक्षीं तुला विदेहमुक्तीची कल्पना आली कशी ? सारांश तुझ्या आंगीं आतांच भक्ती नसल्यामुळे, विदेह मुक्तींत भक्ती रहात नाही, असें तुला वाटलें असलें पाहिजे. दुसऱ्यापक्षीं, तेथें भक्ती रहात नाही हें तूं सांगावयाला आलास कसा ? कारण “ न स पुनरावर्तते ” अशी श्रुतीही आहे, आणि “ यद्रत्वा न निवर्तते ” अशी जागृत श्रुतीही आहे. तिसऱ्या-पक्षीं तुझें ह्मणणेंच प्रमाण नाही. कारण तूं तर्काचे स्वाधीन होऊन समर्थाच्या वाक्याचें खंडण करूं पाहतोस ! ननु, ज्ञानेश्वर महाराजांनीं तरी विदेहमुक्तीचा अनुभव जीवन्मुक्तींत कसा सांगितला. अशी तुला शंका येईल तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं समाधिगत ब्रम्हानुभव आणि विदेहमुक्ती एकरूपच आहेत. कारण समाधी आणि विदेहमुक्ती हे दोन्हीही वाङ्मनोगोचर नाहीत. भक्तांनाही विदेहमुक्ती स्वेच्छेनें होते, पण भक्तीवांचून ज्ञानियाला प्रारब्धभोग संपेपर्यंत वाट पहावी लागते. या ब्रह्मज्ञानपूर्वक समाधीतूनच कधींही व्युत्थान न झालें ह्मणजे विदेहमुक्ती झाली ह्मणून समजावी. शरीरपात प्रारब्धकर्माच्या संपण्यावर अवलंबून आहे, विदेहमुक्ती सत्वावर अवलंबून नाही. म्हणून ज्ञानेश्वर महाराजांनीं घेतलेल्या समाधीत ते पूर्ण विदेहमुक्त आहेत, असा आमचा निश्चय आहे.

यास्तवच आळंदीतील समाधिदर्शनादिकांनीं ही मुमुक्षु पूर्ण होतो. आणि श्रीज्ञानेश्वर महाराज ईश्वर असल्यामुळे त्यांचें शरीर अनध्यस्तविवर्तरूप आहे. म्हणून ते सहजच अधिष्ठानज्ञानप्रतिबंधक नसल्यामुळे आणि त्यांना प्रारब्धही नसल्यामुळे तत्पातावश्यकता अपेक्षित नाही. माझे मायामय शरीर ज्ञानप्रतिबंधक नसल्यामुळे, ऐन्द्रजाली जसा आपल्या मायेचा उपसंहार करतो, तसा उपसंहार मी आपल्या शरीराचा करीत नाही असें गीतेच्या टीकेत चतुर्धराचार्यांनीं भगवंताचे म्हणणें स्पष्ट केलें आहे. तेंच तात श्रीज्ञानेश्वर महाराजाविषयीं ही समजावें असो. हा विदेहमुक्त्यनुभव स्वप्रतिबंधरहित जगत्कृपानिष्ठावतरण दर्शेत ज्ञानेश्वर महाराजांनीं सांगितलेला, म्हणून तत्प्रमाण वैदिकप्रमाण व दबाधित होते. तर मग समाधीत आम्हालाही विदेहमुक्तीचा अनु-

भव आहे, असें तूं म्हणशील तर, होय असला पाहिजे असें आम्ही ही म्हणतो. परंतु सर्वांचा अनुभव ज्ञानपूर्वक समार्थीत एकरूपच असला पाहिजे. तुझा अनुभव समार्थीशीं जुळत नसल्यामुळे, तूं समार्थी समजून भलत्याच कोणत्या तरी दशेचा अनुभव घेतला असला पाहिजेस कारण तुझी वादाकडे प्रवृत्ति दिसते. आणि आचार्य तर म्हणतात कीं—“ देहेऽहंमतिरुज्जयतां बुधजनैर्वादः समुत्सृज्यताम् ” आणि तूं तर समार्थीशीं स्पर्धा करायला पाहतोस ! ह्मणून तुझें ह्मणणें प्रमाण नाही. तातवाक्यावरून आमचें ह्मणणें परमसिद्ध आहे. इतकेंही करून तूं ज्ञानाचा एक वेळ अभिमान धरशील तर, ज्ञानियालाही ईश्वराच्या इच्छेनें मोह पडतो, हें प्रमाणावरून सिद्ध आहे. मार्कंडेयपुराणांत एके ठिकाणीं असें ह्मटलें आहे कीं—

श्लोक.

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि या ॥

बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥१॥

तात्पर्य, भगवंताच्या भक्ती वांचून, ज्ञानियालाही भीति आहे, हें तुकाराम महाराजांच्या वाक्यावरूनही सिद्ध असल्यामुळे भगवद्भक्तीच ज्ञानानंतर विहित आहे, असें आम्हीं स्पष्ट ह्मणतो. तें वाक्य असें.

अभंग.

ज्ञानियांचे घरीं चोजवितां देव । तेथें अहंभाव पाठीं लागे ॥ १ ॥

ह्मणोनिया अवघे सांडीले उपाय । धरियेले पाय दृढ तुझे ॥ २ ॥

वेदपरायण पंडित वाचक । न मिळती एक एकामधीं ॥ ३ ॥

पाहों गेलों भाव कैसी आत्मनिष्ठा । तेथें देखे चेष्टा विषरीत ॥ ४ ॥

आपुलिया नाहीं निवाले जे अंगे । एकी करती रागें गुरू गुरू ॥ ५ ॥

तुका ह्मणें मज कोणाचा पांगिला । नकोवा बिठुला करूं आतां ॥ ६ ॥

परंतु हीं वाक्यें विद्युद्वत् परोक्षज्ञान होऊन पुनर्विक्षेपाला चि-
कटणाच्या विषयीं आहेत. पुनर्विक्षेपाचे निरूपण, सादिभ्रम या पर्या-
यानें, ‘ पुष्प ’ ग्रंथांत केले आहे, तें पहावें. खऱ्या ज्ञानियाविषयीं
नाहींत कारण, खऱ्या ज्ञानियांचा तर भक्ती हा स्वभाव असतो असें
वर मधुसूदनोक्त श्लोकांत सांगितलेंच. असो, आतां प्रथम निदिध्यासन

दर्शेतही ह्या भगवद्भक्तीचा आश्रय करून साक्षात्कारदर्शेत तिची पूर्णता कशी होते, हें ओवीछंदेकरून बोलिलेले.

ओवी.

तरी परमेश्वर ठेवा । जो वारी बंध गोवा ॥ तेथ सर्वभावा ।
समर्पिजे ॥ १ ॥ जेवीं ज्ञाना आधीं विरक्ती । तेवीं भक्ती आधीं दीनता
स्थिती । निःसाधन व्हावया निश्चिती । दीनता साह्य ॥ २ ॥ सानन्य
दीनता जाण । तेचि फावें परमात्मा आपण । येन्हवीं दीनता दरिद्रिया
कारण । सहजचि असें ॥ ३ ॥ अन्याश्रयाणां त्यागोऽनन्यता । हे नारद-
सूत्रोक्ति तत्त्वतां ॥ स्वचित्तदोषदर्शन दीनता । येथ विरक्तता सहजाचि
॥ ४ ॥ विरागें विषय तिरस्कारें सुटती । तेणें बळकावें कठोर वृत्ती ॥
आणि दीनतायां विषय स्वभावे सुटती । नम्रवृत्ति बळकावें ॥ ५ ॥
भोग्यदोषदर्शन ती विरक्ती । भोक्तृदोषदर्शन दैन्य स्थिती ॥ येणें
निःसाधन प्रतीती । साविया घडे ॥ ६ ॥ सर्वदां चित्ती वाहे अनुताप ।
हृदयीं अनन्य भगवत्संकल्प ॥ पति पुत्र माय बाप । भगवंत देखे ॥ ७ ॥
सानन्य दीन पुरुषा प्रती । जवळी असतां विषय संपत्ति ॥ इंद्रिये कर्षो
न शकती । ऐशी प्रतीति महंताची ॥ ८ ॥ दरिद्रियाचें मन । सहजचि
भयसंपन्न ॥ ह्मणवूनी उन्मादपण । न घडे तत्करवी ॥ ९ ॥ अनन्यतेमुळें
पाही । भक्तां भय तों सर्वथा नाहीं ॥ परी दीनतेस्तव कदांही । विषयो-
न्माद घडेना ॥ १० ॥ अदीन कर्म सांडितां । तरी निषिद्ध येवो पाहे
हातां ॥ आणि सानन्यदीन कर्म सांडिता । निषिद्ध सर्वथा स्पर्शना
॥ ११ ॥ ह्मणोनी सानन्य दीन भगवंती । तोचि वास्तव बोलिजे यती ॥
येर विहितकर्मत्यागास्थिती । भोजन पानी निषिद्धता ॥ १२ ॥ ऐसी
जरी दीनता वाहे । तरी हरीवीण अन्यापेक्षा नोहे ॥ हें निकें बोलिलें
आहे । तुकाराम स्वामीनीं ॥ १३ ॥

अभंग.

वारी दिशे आह्मां भिक्षेचा अधिकार ।

न मिळें भाकर भक्षावया ॥ १ ॥

विठ्ठलाचे हास केवळ भिकारी ।

आह्मां लागीं हरी उपेक्षीना ॥ २ ॥

(शिवाजी स्वतः दर्शनास आळे त्या वेळीं त्यास केलेला उपदेश या मथाळ्या खालील “ राया छत्रपती एकावे वचन ” या पहिल्या चरणाच्या अभंगांतील चरणें आहेत.)

ओवी.

एवं सानन्य दीनता । जें दृढ वाढे चित्ता ॥ तें विषयांची आस्था ।
निःशेष जाय ॥ १४ ॥ एवं देहबुद्धीनें दीनता । तदा गळे देहाऽहंता ॥
आणि जीवबुद्धीनें तत्त्वतां । तस्यैवाऽहंता भक्ति साधे ॥ १५ ॥ ममैवासौ
हैं ही जाण । मध्यसंवेग भक्ती लक्षण ॥ आत्मदुःखया भक्तिसंपन्न । स
एवाऽहं इति रीति ॥ १६ ॥ त्यातील ही शक्ति धगळी करून ।
नाहीसा होउनी आपण ॥ आपणासहित मध्यमगमन । पाहणें कीं
॥ १७ ॥ ही उत्तम परा भक्ती । बोलिली आहे मगदी ॥ दासबोधीं
यथार्थ रीति ॥ श्रुती युक्ती अनुभवे ॥ १८ ॥ मगदी ती भक्ती शुद्ध ।
कवणें रीति प्रसिद्ध ॥ ती बोलिजे सिद्ध । सांगिकरण ॥ १९ ॥ तरी
तत्पदार्थ परोक्षपण । त्वं पदार्थापरोक्षज्ञान ॥ २० ॥ धर्म वेगळेकरून ।
ब्रह्मज्ञान सांपडे ॥ २० ॥ इयं ज्ञानकांडरीती । येथ पाहिजे दृष्टणावृत्ती ॥
आणि भक्तौ महावाक्यशक्ती । आनंदप्राप्तिदात्री स्वयें ॥ २१ ॥ महा-
वाक्यशक्तिवृत्त्या ज्ञान । वेदांत-परिभाषाकार बोलिलें जाण ॥ तरी शक्ति-
वृत्त्या भक्तिस्थापन । आह्मां स्वीकारितां नये कां ॥ २२ ॥ शक्तिवृत्तीनें
मानितां ज्ञान । तरी पूर्वाचार्यविरोध गहन ॥ शक्तिवृत्तीनें मानितां
भजन । पूर्वाचार्यविरोध नोहे ॥ २३ ॥ झणोनी परिभाषाकाराहुनी ।
युक्ति आमची श्रयिजे सज्जनीं ॥ येथ मान देतां जरी शाईगपाणी । तरी
सहज हें घडेल ॥ २४ ॥ तत्त्वंपदार्थाऽपरोक्षता । हें भक्तीचें गुह्य तत्त्वतां ॥
निकें अवधान श्रोता ॥ ये विषयीं असो ॥ २५ ॥ तत्पदार्थ परोक्ष
पूर्ण । मानावया हेंचि कारण ॥ कीं तो ब्रह्माण्डनिष्ठ झणोन । त्वंपदार्थ
पिंडनिष्ठ झणोन अपरोक्ष ॥ २६ ॥ दूरतेस्तव परोक्षता । समीपतेस्त-
वाऽपरोक्षता ॥ तत्पदार्थ समीप येतां । तरी अपरोक्षता सहजची ॥ २७ ॥
परोक्षज्ञानेंकरून । निवटे असत्वापादकावरण ॥ आणि अपरोक्षज्ञानें
करून । अभानापादकावरण निवटे ॥ २८ ॥ समीप होता तत्पदार्थ ।
तदभानापादकावरण नाशत ॥ झणोनी अपरोक्षता निश्चित । सिद्ध
तत्पदार्थी ॥ २९ ॥ अतिसमीप नेत्रांजन सम । तरी अपरोक्ष नोहे

परम ॥ ही शंका केवल भ्रम । वेदान्तदृष्टी ॥ ३० ॥ अति समीपता
 जे होय । ते प्रत्यक्षासी प्रतिबंधक आहे । येरव्हीं नेत्रासीही येवों पाहे ।
 परोक्षता ॥ ३१ ॥ कीं सुख दुःखाचें ज्ञान । समीप अंजनाहून ॥
 मग तें काय झणोन । होआवें कवणा ? ॥ ३२ ॥ म्हणोनी प्रत्यक्ष
 आणि अपरोक्ष । येथ किंचित भेदपक्ष ॥ इंद्रियनिष्ठ तें प्रत्यक्ष ।
 अपरोक्ष तें साक्षिनिष्ठ ॥ ३३ ॥ आपुलें आहेपण । किंवा आपुलें मन ॥
 अथवा शुद्ध साक्षीपण । निरसोनी अभान अपरोक्ष ॥ ३४ ॥ तेवीं
 तत्पदार्थही हृदयीं । समीप सांपडे आपुल्या ठायीं ॥ तरी अभानापाद-
 कावृत्ति लवलाही । नाशूनि तो अपरोक्ष होय ॥ ३५ ॥ तत्पदार्थाऽपरोक्षे
 करून । त्वंपदार्थोपाधी निरसन ॥ तें तत्त्वंपदार्थैक्यता पूर्ण । सांपडे
 करीं ॥ ३६ ॥ आतां तत्पदार्थ अपरोक्ष केवीं । हें स्पष्ट केलें देवीं ॥
 अर्जुनाची गोवी । निरसूनिया ॥ ३७ ॥

श्लोक.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥१॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥

तस्मादात्मनोऽपरां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥२॥

ओव्या.

सकळभूतांचिया हृदयीं । अर्जुना ईश्वर गोसावी ॥ वृत्ती भूत, अद्य,
 भावी । तेथूनि एकठ ॥ ३८ ॥ मी उठेन प्रातःकाळीं । जें एक घटिका
 राश्मिमाळी ॥ येणें संकल्पें मंचकमौळी । पंहुडे सहज ॥ ३९ ॥ तें लागे
 निक्की निद्रा । इंद्रिय मना मौन मुद्रा ॥ तमोगुणाचिया तंद्रा । हारपे
 बुद्धी ॥ ४० ॥ मग योग्यकाळीं ये जागृती । जरी आपणचि उठे
 झणावी वृत्ती ॥ तरी ती पावतां सुषुप्ती । असमर्थ होय ॥ ४१ ॥
 असमर्थ वस्तू कडून । योग्य काळीं कार्य धरण । हें विरुद्ध बोलण ॥
 कोणीही जाणे ॥ ४२ ॥ झणावें, उठवी जीव । तरी जागृतीतचि बळेना
 मनः स्वभाव ॥ सुषुप्तींत अज्ञानावृत्त सावेव । असोनी वृत्ती कैसा
 भाकळी ॥ ४३ ॥ आणि इतुकी घटिका पळ निश्चिती । जागृतीतचि
 न राहे स्मृती ॥ सुषुप्तींत असुनी विषय विस्मृती । योग्यकाळीं स्मृती

येईल केवीं ॥ ४४ ॥ ह्मणोनी योग्य कालीं सुचवितां । हें विशेषण
साजे भगवंता ॥ “ मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनंच ” या शब्दीं तत्वतां ॥
कांतसम्मती ही ॥ ४५ ॥ एवं तमोगुणी कार्य सुचवितां । तो
अनुग्रह कां न करी सत्वस्था ॥ समाधींत वृत्ति रक्षिता । तोचि
एक ॥ ४६ ॥ जीव तंव ध्याता ह्मणोन । ध्येयीं जाय सहज मिळोन ॥
ध्येय ईश्वरचि आपण । समाधी रक्षण त्याकडोनी ॥ ४७ ॥ परी
रहस्य हें येथ । सुषुप्तींतूनि भगवंत ॥ उठवी जीव कर्मानुसृत । माया-
वृत्त्या ॥ ४८ ॥ आणि समाधी करी रक्षण । हें तों भक्तानुग्रहाचें
लक्षण ॥ वृत्तीचा स्वभाव समाधी धारण । हें वृत्ति जाडयास्तव कल्पि-
तां नये ॥ ४९ ॥ भक्तीविण समाधीतून । ज्ञानी ही पावे उत्थान ॥
ऐसें केलें बोलणें । मुचकुंदा देवें भागवतीं ॥ ५० ॥

सम्पत्तिश्लोक.

युजानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ॥

अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥१॥

श्रीमद्भागवत.

आणि भक्तीनें अपरोक्षज्ञान । हेंही गर्भस्तुत्यभिप्राय निरूपण ॥ झालि-
याही अपरोक्षज्ञान । भक्त्यावश्यकता जागृतश्रुतौ ॥ ५१ ॥ ह्मणोनी
ईश्वरापरोक्षता । याची अत्यंतावश्यकता ॥ तें तत्पदशक्तीनें तत्वतां ।
हृदयीं पाहतां सांपडे ॥ ५२ ॥ तोचि ईश्वर आपुलिया हृदयीं । अनु-
मान न करणें ब्रह्माण्डठायीं ॥ “ देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ” या पदेही ॥
हेंचि कथिलें ॥ ५३ ॥

श्लोक.

“ उपद्रष्टाऽनुमंताच भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥१॥

जीव संकल्प करी आपण । संकल्परूप तें मन ॥ आणि सूचनाऽनु-
मोदन ॥ दाता परेशु ॥ ५४ ॥ समीपत्वे द्रष्टृता ॥ एवमुपद्रष्टाऽनुमंता ॥
उपद्रष्टृत्वे अपरोक्षता । लाघवी सहज ॥ ५५ ॥ तो परमात्मा तो
परमपुरुष । याचि देही सांपडे निःशेष ॥ जीवाच्याही अन्तर्यामी
जयास । दाखवी श्रुती ॥ ५६ ॥ तो आत्मा तो अमृत । इत्याद्यर्थ भुक्ति

गत ॥ अपरोक्ष तो निश्चित ॥ सहजची ॥ ५७ ॥ वृत्त्यारूढपणें जीव
 चेतन । वृत्त्याश्रयपणें ईश्वर आपण ॥ कीं अज्ञानारूढ जीवचेतन ।
 अज्ञानाधारपण ईश्वरता ॥ ५८ ॥ ब्रह्मचि आश्रय ब्रह्मचि विषय ।
 येथ जे अज्ञानासी होय ॥ ते आवृतिरूपें स्वयें । बोलिलें कीं ॥ ५९ ॥
 परी अनावृत अज्ञानाधार । तो हृदयस्थ बोलिजे ईश्वर ॥ इदंत्वे करुनि
 निर्धार । प्रत्यक्ष नोहे ॥ ६० ॥ ह्मणोनी सांडुनि आरूढाहंता । जें
 चैतन्य उरे तत्वतां ॥ तें व्युत्थानदर्शेत आनंदेदंता । सहज पावें ॥ ६१ ॥
 'अर्जुनपण न घेतां । मी ऐसे जे पंडुसुता ॥ उठे तें तत्वतां । त्यांचें
 रूप' ॥ ६२ ॥ एवंविध तात्तचरणोक्ती । त्याची घडावया भक्ती ॥
 जे व्युत्थानीं आनंदेदंता स्थिती । तेचि शरीर त्याचे ॥ ६३ ॥ संक्षेप-
 शारीरक टीकेंत । मधुसूदन-वाक्य यथार्थ ॥ ब्रह्मैक्यानंदही पृथगिव
 भासत । प्रीतिवृत्त्यवच्छिन्नतेस्तव ॥ ६४ ॥ ती पृथकता तदाकार ।
 प्रीत्या मनःस्थित साचार ॥ यालागीं मनोगतस्तदाकार । भक्तिरसायनीं
 बोलिले ॥ ६५ ॥ अथवा आत्मा शरीर । तेथोनि निघतां अहंकार ॥
 तरी तेचि साकार । होवोनि राहे ॥ ६६ ॥ परी जो पक्ष प्रथम ।
 तोचि वाटे उत्तम ॥ इदंता ह्मणोनी जाड्यसंभ्रम । चेतनान्वयें येईना
 ॥ ६७ ॥ अहंता निःशेष जाय । प्रीति शरीर नित्य राहे ॥ हें मुक्तिगत
 भक्ति होय । अखंडैकरस ॥ ६८ ॥ अहंकाराधीन प्रीति । ऐसें न
 ह्मणावें निश्चिती ॥ सद्ब्रह्मत्वे वाढतां प्रीति । अहंतालया अनुभूति सकळां ॥ ६९ ॥
 अहंपण आपुलें राहतां । जेवी साक्षीची परोक्षता ॥ तेवीं बहिर्मुख
 वृत्त्या पाहतां । वाटे परोक्षता हृदयस्थेशाची ॥ ७० ॥ अन्तर्मुख होतां
 वृत्ती । उपद्रष्टृत्वादिकीं निश्चिती ॥ यदा संधावानंदमुक्ती (किंवा)
 संधौवा समाधानानंदप्राप्ती । तदा विद्याधार चिती जी ॥ ७१ ॥ ती एकत्वे
 अपरोक्ष । तेचि ईश्वरत्व प्रत्यक्ष ॥ समाधिरपि साक्ष । आर्चीच दे ॥ ७२ ॥
 परी संधि समाधी मानितां । व्युत्थानाभावे व्युत्थान भेदता ॥ न यावी
 दावावी व्युत्थान मिथ्यता । अन्वयें साक्षात्कारता यास्तव ॥ ७३ ॥
 ते संधि समाधीत आनंदधन । व्युत्थानीं चुंबनालिंगन ॥ ब्रह्म संघीत
 सांपडतां व्युत्थान । तरी तेहि अव्युत्थान सहज ॥ ७४ ॥ दोहीकडे
 अपरोक्षता । तत्पदार्थी जाहली तत्वतां ॥ प्रीती मात्र पाहतां । एकी
 एक ॥ ७५ ॥ (चूर्णिका) आत्मप्रीती तरंगवाद्य मगधदालिंगन ।

आत्मप्रीती सिंधुभक्ती सहजपण ॥ स्वाभिमान स्थापतां ज्ञान । येथ
 निवर्तोन अभिमान हरिभक्ती ॥ ७६ ॥ घन विरल स्थिती । बोलिजे
 भक्ती ज्ञप्ती । घनब्रह्मता भक्ती । ज्ञप्तीतर ॥ ७७ ॥ आणि नाहीं इतरता ।
 जरी सघनब्रह्मता ॥ तरी नित्यभक्ती हातां । सांपडली ॥ ७८ ॥
 एवं प्रेमावच्छिन्न निरुपाधिक । स्वतंत्र शुद्ध अपरोक्ष देख ॥ चैतन्या-
 भिव्यक्ति हृदयीं सम्यक् । होय ती भक्त्यधिकरण साकृती ॥ ७९ ॥
 तेथ समस्त भाव समर्पितां । सहजचि गळे अहंता ॥ आणि ज्ञान
 प्रतिबंधकता । तेही नेहे ॥ ८० ॥ बाह्य सानन्य दीनता । अंतरी
 अखंड तृप्तता ॥ प्रेमें गळोनी ज्ञानाहंता । मग पूर्णता, किमवशिष्ट ॥ ८१ ॥
 ज्ञाणोनी प्रेमधारा पूर्ण । उठे ईश्वरमुळीहून ॥ ती कायापेक्षे बाह्य ब्रह्मा
 लिंगन । समुद्रत्वेकरोनी करी ॥ ८२ ॥ वा ब्रह्माण्ड मुळीहून प्रीतीधारा ।
 येवोनि, मिळे हृदयस्थ चित्समुद्रा । तेथही प्रेमानंद पूरा ॥
 उल्हासविजे ॥ ८३ ॥ पहिल्या पक्षी चुंबनालिंगन । दुसऱ्या पक्षी
 तळमळ सकरुण ॥ जैसा मीन जीवनावीण । तेवीं माहात्म्यज्ञान असोनि
 होय ॥ ८४ ॥ एवं शक्या अपरोक्ष तत्पदार्थ । आणि उपाधिबाधपूर्वकत्वं-
 पदलक्ष्यार्थ ॥ घेतां सहज प्रेमार्थ । ऐक्य फावे ॥ ८५ ॥ प्रेरकत्वादि
 धर्म बहुत । ते त्वमर्थोपाधिसंकल्प कल्पित ॥ उपाधि निरसतां समस्त ।
 निरसिती सहज ॥ ८६ ॥ परी आत्मज्ञानकार्ली प्रीति । राहे ज्ञाणोनी
 निश्चिती ॥ अनध्यस्तविवर्त साधकस्थिती । उपाधी ती ॥ ८७ ॥ या
 लागीं ती न निरसतां । ईश्वर अलंकारी योजावी तत्त्वतां ॥ अज्ञानमात्र
 बाधोनि ऐक्यता । पाविजे प्रेमें ॥ ८८ ॥ एवं निदिध्यासनी स्थिती ।
 ज्ञाने ऐक्यत्व साक्षात्कृती ॥ जाहलिया अकृत्रिम भक्ती । अन्वयेधि
 साधे ॥ ८९ ॥ तो परम प्रेमू भला । बहुत स्थळीं निरुपिला ॥ जो
 घनत्वीं उपेगा आला । संत चिन्हांच्या ॥ ९० ॥ तो प्रेम ओसंडे
 बाहेरी । तें विप्रलंभाची परी ॥ संयोग तो अंतरी । स्थित राहे ॥ ९१ ॥
 एवं दोहीपरी सुख । न सांपडे कदा दुःख ॥ परी सुख ज्ञाणोनी सुख ।
 ते ही नेधे ॥ ९२ ॥ मग संयोग वियोग प्रेमैक्यता । तेणें वृत्त्यैक-
 तानता ॥ हा अनुभव मुक्तभक्तां । सहजें आहे ॥ ९३ ॥ एवं जीव-
 न्मुक्तीत भक्ती । आणि भक्त्यधीन जीवन्मुक्ती ॥ तैसी विदेहमुक्तीत ही
 भक्ती । निरुपिडी ॥ ९४ ॥ स्वापरोक्षज्ञान । तें त्वंपदशोधन ॥ आणि

साहाय्यज्ञाने अपरोक्ष भगवान् । हे तत्पद शोधन हृदयस्थ ॥ ९५ ॥
 प्रेम्णैक्यता निदिध्यास स्थिती । हे स्वभावनिष्ठते जै ये भक्ती ॥ अभिन्न
 निरहंकृत ज्ञप्ती । भगवत्साक्षात्कृती ते ॥ ९६ ॥ परा शांती परा भक्ती ।
 परात्वविशेषण साम्य स्थिती ॥ ज्ञानानंतर्यप्राप्ती । दोहीसः ज्ञाणोनी
 एक दोन्हीही ॥ ९७ ॥ शाश्वतस्थान विदेहमुक्ती । तत्रेशप्रसादापेक्षो-
 क्ती ॥ यालागीं अवशिष्ट भक्ती । निवर्त्य नोहे ॥ ९८ ॥ आतां कैसी
 काय विदेहमुक्ती । ते न वर्णिजेल मम मती ॥ मनोवागगोचर ज्ञाणती ।
 वसिष्ठ जियेतें ॥ ९९ ॥ मनोवागगोचर स्पष्ट । ऐसैं जिये विषयीं
 वसिष्ठ ॥ बोलती, तेथ येरीं कष्ट । कीजती कां ॥ १०० ॥ रस शाखां-
 तील प्रलय । कवी न वर्णिती स्वयें ॥ रसभंगभय । ज्ञाणोनिया ॥ १ ॥
 तेवीं अव्याख्येय व्याख्यान । करितां विरे निरूपण ॥ यालागीं विदेह-
 मुक्ती व्याख्यान । वेदान्ती न करिती ॥ २ ॥ आणि शब्दाचें प्रयोजन
 ब्रह्माकारवृत्ति । तेंही न साधे वर्णितां विदेह मुक्ती ॥ अप्रयोजक वर्णन
 वेदान्तीं । नसावे ही उक्ती महंताची ॥ ३ ॥ ज्ञाणोनी अखंडाखंडस्थिती ॥
 दृष्टपरमानंदमूर्ती ॥ ज्ञानेश्वर माउली कीर्ति । कृपामय बंदू ॥ ४ ॥
 हे प्रक्रियामय कावडी । हृदयस्थ परमावडी—॥ सहित गुरु चरण
 वेव्हडी । बाहिली प्रेमें ॥ ५ ॥ येथील कांहीं पुरे उणें । तें मी आपण
 सर्वथा नेणें ॥ श्री ज्ञानेश्वर चरणीं केणें । समर्पिलें ॥ ६ ॥ श्री ज्ञानेश्वर
 माय बहिणी । जन्मजन्म ठेवोनि चरणीं ॥ हरिसंयोग असोनि विरहि-
 णी । यथा तथा सुखी कीजे ॥ ७ ॥ आणि श्रीज्ञानेश्वर माउली । एवं
 मनोवाणी बोली ॥ अष्टही अंगें पावलीं । बंदू जन्म जन्म ॥ ८ ॥ श्रीम-
 त्सद्गुरु ज्ञानेश्वराचार्य । जे हृदयस्थ परमार्य ॥ वारोनि कारण कार्य
 भाजिले हो कां ॥ ९ ॥

दोहा.

एवं विध सुख सुरतरु, निदिध्यासन प्रकाश ॥

ज्ञानेश्वर पदि बाहिले, सकलहि पुष्प—समास ॥ १ ॥

हारिः ॐ तत्सत् श्रीमत्सद्गुरुज्ञानेश्वरकृपाप्रसादे गद्यपद्या-
 न्विते निदिध्यासनप्रकाशे भगवद्भक्तिनिष्ठापूर्तिनिरूपणनाम अष्टमः
 समासः ॥

हारिः ॐ तत्सत् श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरार्पणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

॥ श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर माउली समर्थ ॥

॥ कांतकांतावाक्यपुष्पम्. ॥

यत्कृपालेशमोत्रेण महिषो वेदपारगः । ज्ञानेश्वरं तमाचार्यं वंदे
बद्धांजलिर्मुदा ॥ १ ॥ तपोभिः क्षीणपापानामिहामुत्रविरागिणाम् ।
सत्संवादमिषेणात्र भक्तिर्ज्ञानं च कथ्यते ॥ २ ॥ विषयनिवृत्यनंतरमात्म-
ज्ञानेनैव ब्रह्मणः सच्चिदंशद्वयमविद्यानिवृत्तिपूर्वकं ज्ञातुं शक्यते । किंतु
स्वानंदप्राप्तये भगवद्भक्तिरेव गरीयसीति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानामभि-
प्रायः । तत्र भूषीजांकुरतरुफलरूपा निरुपाधिमायापाधिसूत्रविराड्विष्णवश्चैते
पंचेश्वरपुरुषा नीलकंठोक्ता भवन्ति । तत्र ब्रह्मैव भगवद्भक्तानुग्रहकरणे-
क्षणात् विष्णुरूपेण स्वयमाविर्भवति । स आविर्भावोऽपि नित्यः सुखका-
नुग्रहकरणेक्षणमात्रत्वान् । अयमेव भक्तिसदनं । तद्वाररक्षकानप्राप्तये
शांकरपदार्थानुदाहरति । 'ईशो माया महान् जीवः संबन्धो वेदमयः ।
अत्र पंचानादिसांताश्चेशोऽनादिरनंतकः ॥ ३ ॥ ईशो हि ब्रह्मसंज्ञेन वेदोक्ते
समुदाहृतः । मायाऽज्ञान प्रधानाद्याः पर्याया मुनिसंज्ञताः ॥ ४ ॥ माया-
पाधिर्जगद्योनिः सर्वकृच्छबलो महान् ॥ हेमगर्भोऽपरेणैव पर्यायो जगज्ज-
शकौ ॥ ५ ॥ मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ तस्य-
वयवभूतैस्तु व्याप्तं जगदिति श्रुतिः ॥ ६ ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म
तस्मिन्नाहं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां तस्मादिति पराश्रुतिः' ॥ ७ ॥
अस्येशादिपदार्थत्रयस्य लक्षणानि भक्तिपदतीर्थामृतात् बुधैरुपहर्तव्यानि ।
पदार्थषट्कलक्षणानि अपेक्षितानि चेत् शारीरकशांकरभाष्यप्रोक्तानि
अत्र विस्तरभयाग्नास्माभिलिख्यन्ते । 'परापरेतिभेदेन द्वेविद्ये मुंडकोक्तितः' ।
तत्रोपनिषत्पुराणेतिहासवर्जितवेदवेदांगप्रतिपाद्याऽपरा । उपनिषत्पुराणोति-
हासप्रतिपाद्या परेति 'वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने' इति नारदो-
क्तितः स्पष्टमेव प्रतीयते । शिष्य उवाच ॥ यदेकं निष्कलं ब्रह्म व्योमातीतं
निरंतरम् । यस्मिन्नतद्व्यावृत्त्या चकितं वदति श्रुतिः ॥ ८ ॥ तस्मिन्
शुद्धे चिदाकाशे लक्ष्यज्ञानैकगोचरे ॥ अनादिजडरूपाया मायायाः कि-
मुत प्रमा ॥ ९ ॥ ब्रह्मरूपात्पृथक् सास्ति ह्यपृथग्वाथ विद्यते ॥ कस्य
स्याद्वंधनं तस्याः कस्य नेति वेदस्व भोः ॥ १० ॥ गुरुरुवाच । शृणु वत्स
गुरुशास्त्रयोः साधनदशायां सिद्धदशायांच यत्प्रयोजनं । तत्ते सादिभ्रमा-

सादिभ्रमनिवृत्तिभिषेण फलरूपतयोपादिश्यते ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव
 विद्वयनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ ११ ॥
 ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्रुते ॥ अनादिमत् परं ब्रह्म नसत्त-
 न्नासदुच्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्मैवानादिरूपां हि मायाऽनादिस्वरूपिणी । तस्मा-
 न्माया ब्रह्मरूपात्पृथक् कापि न विद्यते ॥ १३ ॥ सादिभ्रमोपदेशेतु
 मुक्तानां बंधसंभवः ॥ तस्मादनादिरूपेण माया तिष्ठतु सर्वदा ॥ १४ ॥
 सादिभ्रमस्य निवृत्तेः साधनं नैव विद्यते ॥ तस्मादेषा ह्यनादिः स्यान्मा-
 याऽविद्याच मे मतिः ॥ १५ ॥ ब्रह्मात्मैक्यप्रत्ययेपि विस्मृतेः प्रत्ययो वृथा
 सोऽयं सादिभ्रमस्तस्य निवृत्तिश्चास्ति नास्ति वा ॥ १६ ॥ गुरुवाक्येन
 निवृत्तिं यः पश्यति स पश्यति ॥ न पश्यति ज्ञातमूढा ब्रह्मालस्याभि-
 मानिनः ॥ १७ ॥ यस्य ब्रह्माभिमानोस्ति देहैपि ममता तथा । न स
 योगी नवा भौगी केवलं दुःखभागसौ ॥ १८ ॥ अनादिभ्रमनिवृत्तिर्न
 गुरोर्वचनं विना ॥ १९ ॥ यस्य देवे परा भाक्ति र्यथा देवे तथा गुरौ
 तस्यैते कथिताहर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ २० ॥ चक्रवाकखगस्यात्र
 मृगतोयं करोति किम् । तथा माधवभक्तस्य ह्यविद्या किं करिष्यति ॥ २१ ॥
 दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां
 तरन्ति ते ॥ २२ ॥ मृगांबुजन्मनिवृत्तिं चक्रवाको नचेच्छति ॥ तथा
 माधवभक्तोपि मायासत्त्वं सुपेक्षते ॥ २३ ॥ चक्रवाकैरदृष्टापि मृगैर्दृष्टा
 मरीचिका ॥ अज्ञानिभिः संप्रदृष्टां भक्तोऽविद्यां न पश्यति ॥ २४ ॥
 एतत्ते कथितं गुह्यं ज्ञानेश्वरकृपालवात् । यो जानाति यथावत्सुखं मत्स्यं त-
 मश्रुते ॥ २५ ॥ कांतकांतावाक्यपुष्पग्रथनं गद्यपद्ययोः । यः सेवते प्रभा-
 तेस्मिन् ब्रजेद्धि परमां गतिम् ॥ २६ ॥

॥ इति श्रीकांताकांतवाक्यपुष्पं समाप्तम् ॥

सूचना प्रकरण.

ओवी.

नमो नमो श्रीज्ञानेश्वरा । सच्चिदानंदा करुणाकरा । प्रेमें मज
 अंगीकारा । ठेवोनि पार्या ॥ १ ॥ असो आतां सूचना । हीचि निर्की
 सर्वजना । मी केलें लेखना । अज्ञानबुद्धी ॥ २ ॥ मी या सकल
 लेखामाजीं निश्चिती । वर्णिली आहे हरिभक्ती ॥ ते पसंत होवादी जनां-

प्रती । हा हेतू नव्हे ॥ ३ ॥ कोठें महावाक्यार्थ करून । कोठें तर्क
 समाश्रवून । कोठें अन्यरीति करून । निरूपण भक्तीचें ॥ ४ ॥ परी ते
 योग्य आहे ऐसे । वादें सिद्धही होईल आपैसे ॥ परी वादी सामर्थ्य
 नसे । जयांचिया आंगी ॥ ५ ॥ तेणें मलेख पाहून । घेयावे भक्त्योधन ।
 अयोग्य दिसेल तें त्यागोन । सहजची ॥ ६ ॥ वादाचा अवलंब न
 कीजे । (वादोनावलंब्यः—नारदभक्तिसूत्र.) हें श्री नारदी बोलिले सहजे ।
 आणि मलेखामाजीं अनुरजे । मीचि एक ॥ ७ ॥ निके जे माझे विचार
 ते मज साठीच समग्र ॥ दूजिया बोध करावया निर्धार । सामर्थ्य नाह
 ममांगी ॥ ८ ॥ मी नेणें शास्त्र-व्युत्पत्ति । हें अवघेचि लोक जाणती ॥ नरे
 व्याकरण मज प्रती । पुण्य-पत्तनांतीं श्रुत हें ॥ ९ ॥ आणि कौमुदी मातें
 श्रीनिवासशास्त्री शिकवीत होते ॥ मी नेणें सांख्य वेदान्तातें । हें बडींवर
 सिद्ध झालें ॥ १० ॥ आणि माझें असत्य भाषण । मंडळी सर्व जाणे
 आपण ॥ तेवीं मम परस्त्रीगमन । कांहीं स्त्रियाही जाणती ॥ ११ ॥
 आणीक मातृगमनादि पापें बहुत । जे वाचे बदतांचि लाज वाटत ।
 ते सर्व जाणे भगवंत । कृपामूर्ती ॥ १२ ॥ हें पातक-लेखन । जस
 म्यां नसते लिहिलेसेल जाण ॥ तरी असत्य भाषण । दोष मजवरी
 ॥ १३ ॥ आणि सत्य लिहिलें असेल जरी । तरी ही पापें मजवरी ।
 एवं पहातां दोहींपरी । पापनिष्ठ मी ॥ १४ ॥ आतां माझिये ठायीं
 भगवद्भक्ती सर्वथा नाहीं ॥ काम्य भावना धरोनी लवलाही । शिवार्च
 करी ॥ १५ ॥ स्त्री जें पासूनि पावली मरण । तें पासोनी सुटलें आळ
 दीगमन ॥ इतिविध गुरुसेवाहीन । निका आहे ॥ १६ ॥ ज्ञानेश्वर
 कन्या क्षणोनी । मी पदवी घेतली आंगी लावोनी ॥ परी ज्ञानेश्वर—ल
 एवढ्या वरोनी । नानुमानिजे लोकीं ॥ १७ ॥ रामचंद्रादि माधानांत
 हरिभाऊ आदि उमरावतींत ॥ त्यांहीं वाचूनियां ग्रंथ । किंचिद
 लिहिला म्यां ॥ १८ ॥ ऐसिया मज सर्वस्वदीना । सामर्थ्य केंवीं येई
 लेखना ॥ या लागीं मानोनि बोवड्या वचना । आवडेल तें घेइजे ॥ १९ ॥
 माधान माझें गांव । आणि गुल्या हें नांव ॥ पुढें संत—कृपें गुरुदेव
 कृपा करितल तेंचि खरे ॥ २० ॥ श्रीज्ञानेश्वर माय माडली । प्रे
 वंदोनि तत्पाडली ॥ ही सूचना श्रुत केली । सर्वासीही ॥ २१ ॥

हरिः ॐ तत्सदिति दीनताव्यपाश्रयणनामसूचनाप्रकरणं संपूर्णम्